

A mi szavunk járása

Bevezetés a kárpátaljai magyar
nyelvhasználatba

Szerkesztette: Csernicskó István

A mi szavunk járása

Bevezetés a kárpátaljai magyar nyelvhasználatba

Hozzájárul a magyar nyelvhasználat megismeréséhez

A magyar nyelvhasználat megismeréséhez

A magyar nyelvhasználat megismeréséhez

A magyar nyelvhasználat megismeréséhez

A magyar nyelvhasználat megismeréséhez

A magyar nyelvhasználat megismeréséhez

A magyar nyelvhasználat megismeréséhez

A magyar nyelvhasználat megismeréséhez

A magyar nyelvhasználat megismeréséhez

A magyar nyelvhasználat megismeréséhez

A magyar nyelvhasználat megismeréséhez

A magyar nyelvhasználat megismeréséhez

A magyar nyelvhasználat megismeréséhez

A magyar nyelvhasználat megismeréséhez

A magyar nyelvhasználat megismeréséhez

A magyar nyelvhasználat megismeréséhez

A magyar nyelvhasználat megismeréséhez

Наше мовлення

Характерні особливості і умови існування закарпатських варіантів угорської мови

У посібнику розглядаються загальні питання двомовності, питання виникнення та її типів, а також суто місцеві, територіальні особливості угорсько-українського або угорсько-російського білінгвізму угорського населення Закарпаття. У соціолінгвістичного аспекту аналізуються регіональні різноманітності (варіанти) угорської мови на Закарпатті та вплив державної, нерідної мови на неї, причини різного ступеня інтенсивності цього впливу.

Розглянуті основні мовні ситуації, які дозволяють користування будь-якою з двох (чи з трьох) мов: угорською, українською чи російською, і які заставляють мовців вибирати якусь одну мову, що нею користуються. Далі досліджені і шляхи впливу української та російської мов на місцеву угорську мову, стан культури угорської мови та перспективи її розвитку.

Посібником можуть користуватися викладачі-словесники, студенти філологічних факультетів вищих навчальних закладів, вчителі шкіл з угорською мовою навчання. Він стане в пригоді всім тим, хто цікавиться проблемами двомовності та питаннями соціолінгвістичного дослідження й аналізу мовних явищ.

Затверджено науково-методичною радою Закарпатського угорського педагогічного інституту.

Головний редактор: Черничко Степан

Автори:

Берегсаси Аніко

Гіреш Корнелія

Кормочі Золтан

Марку Аніта

Черничко Степан

Рецензенти:

доктор філологічних наук, професор Контра Міклош
(Інститут мовознавства АН Угорщини та Сегедський університет)

кандидат філологічних наук, доцент Ковтюк Іштван
(Закарпатський угорський педагогічний інститут)

© Берегсаси Аніко, Гіреш Корнелія, Кормочі Золтан, Марку Аніта,
Черничко Степан

ISBN: 966-7966-17-8

СП "ПоліПрінт", м. Ужгород, вул. Тургенєва, 2
Зам. 110

A mi szavunk járása

Bevezetés a kárpátaljai magyar nyelvhasználatba

Szerkesztette: Csernicskó István

Írták:

Beregszászi Anikó

Csernicskó István

Hires Kornélia

Karmacsi Zoltán

Márku Anita

A kötet „A kárpátaljai magyar nyelvhasználat jellegzetességeiről, a kétnyelvűség hatásairól empirikus adatok alapján” című kutatási program keretein belül készült az ARANY JÁNOS KÖZALAPÍTVÁNY támogatásával.

Lektorálta:
Kontra Miklós
(MTA Nyelvtudományi Intézet és Szegedi Tudományegyetem)
Kótyuk István
(Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola)

Borítóterv, tipográfia és tördelés: Fábíán Eleonóra

© Beregszászi Anikó, Csernicskó István, Hires Kornélia,
Karmacs Zoltán, Márku Anita

ISBN: 966-7966-17-8

“PoliPrint” Kft, Ungvár, Turgenyev u. 2

Tartalom

Ábrák jegyzéke	8
Táblázatok jegyzéke	11
Térképek jegyzéke	13
Ajánlás az Olvasóhoz (Kontra Miklós)	15
I. Bevezetés	19
1. Miért lett ez a könyv? (Csernicskó István)	19
2. Hogyan íródott a kötet? (Csernicskó István)	22
3. Köszönetnyilvánítás (Csernicskó István)	26
II. A kétnyelvűség fogalma, típusai	28
1. A kétnyelvűség (bilingvizmus) fogalma (Beregszászi Anikó és Csernicskó István)	28
2. A kétnyelvűség típusai (Beregszászi Anikó és Csernicskó István)	31
3. A kétnyelvűség típusai a kárpátaljai magyar közösségben (Beregszászi Anikó és Csernicskó István)	34
III. A kétnyelvűség kialakulásának/kialakításának módjai	43
1. A kétnyelvűség kialakulásának spontán módjai (Beregszászi Anikó és Csernicskó István)	43
2. A korai kétnyelvűség kialakítása a családi szocializáció folyamatában (Beregszászi Anikó és Csernicskó István)	47
3. Kétnyelvűség kialakítása az oktatás révén (Beregszászi Anikó és Csernicskó István)	49
IV. A kárpátaljai magyar közösség verbális repertoárja	55
1. A verbális repertoár és a kommunikatív kompetencia (Csernicskó István)	55
2. A nyelv változatossága, a nyelvi változatok (Csernicskó István)	56
3. A kárpátaljai magyar nyelvváltozatok (Csernicskó István)	57
4. A kárpátaljai magyarság által használt ukrán nyelvváltozatok (Csernicskó István)	65

5. A kárpátaljai magyar lakosság által használt orosz nyelvváltozatok (<i>Csernicskó István</i>).....	66
6. Az érintkező nyelvek genetikai és tipológiai viszonya (<i>Csernicskó István</i>).....	67
V. A nyelvek a nyelvhasználati szintereken	68
1. A magánszféra (<i>Csernicskó István</i>).....	68
2. Közéleti szinterek (<i>Csernicskó István</i>).....	72
3. A hivatali ügyintézés (<i>Csernicskó István</i>).....	74
4. A tiszaujlaki lakosok nyelvválasztási szokásai (<i>Karmacsi Zoltán</i>).....	74
5. A nyelvek a nyelvhasználati szintereken: összegzés (<i>Csernicskó István és Karmacsi Zoltán</i>).....	83
6. Kódválasztási szokások (<i>Csernicskó István</i>).....	84
VI. A magyar nyelv használatának lehetőségei Beregszászban de jure és de facto: esettanulmány	87
1. A nyelvek státusára vonatkozó ukrainai dokumentumok (<i>Csernicskó István</i>).....	88
2. A magyar nyelv Beregszász hivatalaiban (<i>Karmacsi Zoltán</i>).....	93
3. A magyar nyelv Beregszász szolgáltató egységeiben, boltjaiban, éttermeiben és a piacon, valamint az orvosi rendelőben (<i>Márku Anita</i>).....	100
4. Egy lehetséges megoldás: a Tisza-melléki járás (<i>Beregszászi Anikó</i>).....	104
VII. A kétnyelvűség hatásai a kárpátaljai magyar nyelv- használatban	120
1. A kódváltás (<i>Csernicskó István</i>).....	120
2. A kölcsönzés (<i>Csernicskó István és Hires Kornélia</i>).....	125
3. Gyakorisági eltérések a kárpátaljai és a magyarországi magyar nyelvhasználat között (<i>Csernicskó István</i>).....	138
4. A kárpátaljai magyar személynévhasználat sajátosságai (<i>Beregszászi Anikó és Csernicskó István</i>).....	153
5. Pragmatikai eltérések (<i>Beregszászi Anikó és Csernicskó István</i>).....	163

VIII. Empirikus adatok a kárpátaljai magyar nyelvhasználat- ról	170
1. Egy hasonlóság a magyarországi és kárpátaljai magyar nyelv- használat között: a -t végű igék kijelentő módja (<i>Csernicskó István</i>).....	170
2. A kárpátaljai magyar középiskolások nyelvhasználatáról (<i>Beregszászi Anikó és Márku Anita</i>).....	179
3. A kárpátaljai magyar nyelvhasználat társadalmi rétegződéséről (<i>Csernicskó István és Márku Anita</i>).....	207
IX. A magyar nyelv Kárpátalján – ahogyan a „valódi be- szélők” látják (<i>Csernicskó István</i>).....	221
X. A kétnyelvűség mint a nyelvcsere egyik állomása, avagy: van-e jövője a magyar nyelvnek Kárpátal- ján?	226
1. Nyelvcsere és nyelvmegtartás (<i>Beregszászi Anikó és Csernicskó István</i>).....	226
2. A kárpátaljai magyarok identitás-, nemzet- és hazatudata (<i>Beregszászi Anikó, Csernicskó István és Hires Kornélia</i>).....	230
3. Attitűdök és sztereotípiák: milyennek látjuk magunkat és az ukránokat? (<i>Beregszászi Anikó, Csernicskó István, Hires Kornélia és Márku Anita</i>).....	233
4. A magyar nyelv hasznosíthatósága (<i>Beregszászi Anikó, Csernicskó István és Hires Kornélia</i>).....	242
5. A helyi magyar nyelvváltozatok presztízse, megítélése (<i>Beregszászi Anikó és Csernicskó István</i>).....	247
XI. A nyelvi egységről és a nyelvi különfejlődésről (<i>Csernicskó István</i>).....	251
Felhasznált irodalom	259
Tárgymutató	276
Rezümé ukrán nyelven	280
Mellékletek	282
Képek	286

Abrák jegyzéke

1. ábra.	A kárpátaljai magyarság nyelvtudása	38
2. ábra.	Írni és olvasni tudás magyar, orosz és ukrán nyelven Kárpátalján	39
3. ábra.	Kárpátaljai magyarok ukrán és orosz nyelvtudása önértékelés alapján	40
4. ábra.	A magyar nyelvet magában foglaló kontaktushelyzetek alapsémája	42
5. ábra.	Kárpátaljai magyarok nyelvválasztása a családban ...	69
6. ábra.	Kárpátaljai magyarok olvasmányainak, ill. televíziózásának nyelve	70
7. ábra.	Kárpátaljai magyarok nyelvválasztása a gondolati szférában	71
8. ábra.	Kárpátaljai magyar középiskolások válasza a <i>Milyen nyelven beszélnek a családban?</i> kérdésre	71
9. ábra.	Kárpátaljai magyarok nyelvválasztása a közéleti színtereken	73
10. ábra.	Kárpátaljai magyarok nyelvválasztása a szakmával kapcsolatos színtereken	73
11. ábra.	Kárpátaljai magyarok nyelvválasztása hivatalos színtereken	74
12. ábra.	A tiszaujlaki középiskolások nyelvválasztási szokásai Tiszaujlak formális és informális nyelvhasználati színterein	76
13. ábra.	A tiszaujlaki középiskolások nyelvválasztási szokásai a városok formális és informális nyelvhasználati színterein	78
14. ábra.	A tiszaujlaki 25–45 éves lakosok nyelvhasználati szokásai Tiszaujlak formális és informális színterein	79
15. ábra.	A tiszaujlaki 25–45 éves lakosok nyelvválasztási szokásai a városokban, ahová beutaznak	80
16. ábra.	A tiszaujlaki középiskolások és felnőttek egymástól eltérő nyelvhasználati arányai	81
17. ábra.	A tiszaujlaki középiskolások és felnőttek egymástól eltérő nyelvhasználati arányai a városok színterein	82
18. ábra.	A lakosság számának változása Beregszászban (1880–1999)	87

19. ábra.	A kárpátaljai magyarság megoszlása járásonként %-os bontásban (1989)	107
20. ábra.	A kárpátaljai magyar nemzetiségűek megoszlása járásonként (részletezve, 1989)	108
21. ábra.	A clusterelemzés eredményeként kapott településcsoportok ábrázolása a magyar anyanyelvűek százalékaránya és a magyar lakosság településen belüli lélekszáma koordinátarendszerben.	110
22. ábra.	A különböző településcsoportokban élő magyar lakosság aránya	110
23. ábra.	Nyelvválasztás és kódváltás	120
24. ábra.	A <i>Valószínűleg/valószínűleg, hogy külföldre fognak költözni</i> mondatot természetesebbnek tartók aránya az RSS-kutatásban	151
25. ábra.	A nem-standard változatok aránya az RSS-kutatásban a feminizálás típusváltozónál (K_631, 632 és 601 feladat)	152
26. ábra.	A nem-standard változatok aránya az RSS-kutatásban a számbeli egyeztetés típusváltozónál (K_506 és 601 feladat)	152
27. ábra.	Az apai név előfordulása korcsoportok és iskolázottság szerint	162
28. ábra.	Az Ungvári Nemzeti Egyetem magyar szakos hallgatóinak megszólítási szokásai	169
29. ábra.	A szukszükölő és suksükölő változatok aránya az MNSzV-ben	173
30. ábra.	A szukszükölő (<i>elhalassza</i>) és a suksükölő (<i>válogassa</i>) változatok gyakorisága az RSS-kutatásban	173
31. ábra.	A szukszükölő és suksükölő változatok aránya az MNSzV-ben feladattípusok szerinti bontásban	175
32. ábra.	A szukszükölő és suksükölő változatok aránya az Iskola-2000-ben feladattípusok szerinti bontásban	175
33. ábra.	A standard, félstandard és nem-standard beszélők a különböző vizsgálatokban (MNSzV, RSS-kutatás és Iskola-2000)	178
34. ábra.	A 15 és 29 éves kárpátaljai magyar fiatalok legmagasabb befejezett iskolai végzettsége falun és városban	214
35. ábra.	A lakások fűtési viszonyai falun és városban Kárpátalján	214

36. ábra.	A nem-standard változatok előfordulási aránya korcsoportonként az RSS-vizsgálatban	216
37. ábra.	A nyelvcseré folyamatára Kiss Jenő egyetemi tankönyvében	226
38. ábra.	A magyar és az angol nyelv használata amerikai magyarok három generációjánál	227
39. ábra.	Mennyire fontosak az alábbi szempontok abban, hogy valaki magyarnak számít-e	232
40. ábra.	Az „ügynök” megítélése magyar és ukrán beszédhangja alapján	236
41. ábra.	Kárpátaljai magyar középiskolások auto- és heterosztereotípiái	238
42. ábra.	Kárpátaljai magyar középiskolások auto- és heterosztereotípiái részletesebb bontásban	239
43. ábra.	Kárpátaljai magyar középiskolások magyarokról és ukránokról alkotott véleménye	239
44. ábra.	Etnikai csoportokhoz fűződő legközelebbi viszony (átlagok)	240
45. ábra.	Kárpátaljai és magyarországi magyarok, valamint ukránok jellemző tulajdonságai (átlagok)	241
46. ábra.	Kárpátaljai magyar középiskolások válasza a <i>Meg lehet-e tanulni az iskolában ukránul?</i> kérdésre	242
47. ábra.	A sikeres felvételt meghatározó szempontok válaszainak átlaga	245
48. ábra.	A <i>Hol beszélnek a legszebben magyarul?</i> kérdésre adott válaszok az RSS-kutatásban	248
49. ábra.	A <i>Hol beszélnek a legszebben magyarul?</i> kérdésre adott válaszok kisebbségi régiók szerint	249
50. ábra.	Nyelv és dialektus öt lehetséges kapcsolata	252

Táblázatok jegyzéke

1. táblázat.	A kétnyelvűség meghatározásai különböző szempontok alapján	29
2. táblázat.	Az egyéni kétnyelvűség vizsgálatának pszichológiai dimenziói	33
3. táblázat.	Anyanyelvükön kívül más szovjetunióbeli nyelvet is szabadon beszélő kárpátaljaiak	37
4. táblázat.	A kárpátaljai magyarság nyelvtudása	38
5. táblázat.	A kárpátaljai magyarok családi érintkezései során használt nyelvek	69
6. táblázat.	Kárpátaljai magyarok által hallgatott és nézett rádió- és televízió-műsorok nyelve	70
7. táblázat.	Kárpátaljai magyarok nyelvhasználata a gondolati szférában	71
8. táblázat.	Kárpátaljai magyarok nyelvhasználata a városi szórakozóhelyeken, vendéglőkben és kulturális egyesületekben	72
9. táblázat.	Kárpátaljai magyarok nyelvhasználata a munkahelyen	73
10. táblázat.	A tiszaujlaki középiskolások és felnőttek nyelvhasználata a családban, a közvetlen környezetükben és a munkahelyen	76
11. táblázat.	A tiszaujlaki lakosok munkahelyi nyelvhasználatának és végzettségének összefüggése	79
12. táblázat.	Ukrajna lakossága 1989-ben nemzetiség és anyanyelv szerint	105
13. táblázat.	Kárpátalja lakossága 1989-ben	106
14. táblázat.	A kárpátaljai magyarság megoszlása járásonként (1989)	107
15. táblázat.	A kárpátaljai magyar lakosság járásonként 1989-ben	108
16. táblázat.	A kárpátaljai magyarok anyanyelvi mutatói járásonként (1989)	112
17. táblázat.	Típusváltozó; analitikus szerkezetek szemben a szintetikusokkal	141
18. táblázat.	Típusváltozó: a főnevek egyes és többes száma	143
19. táblázat.	Típusváltozó: számbeli egyeztetés	144

20. táblázat. Típusváltozó: feminizálás	145
21. táblázat. Típusváltozó: jelentéskölcsönzés teszhelyzetben	146
22. táblázat. Típusváltozó: redundáns névmási tárgy	147
23. táblázat. Típusváltozó: kicsinyítő képzők gyakorisága	149
24. táblázat. A szukszükölő és suksükölő változatok gyakorisága az Iskola-2000-ben	174
25. táblázat. A suksükölés és szukszükölés összefüggése a kárpátaljai mintában	176
26. táblázat. A suksükölés és szukszükölés összefüggése a Kárpát-medencei mintában	177
27. táblázat. A suksükölés és szukszükölés összefüggése az Iskola-2000 kutatásban	177
28. táblázat. A standard és nem-standard válaszok aránya típusváltozónként	191
29. táblázat. A nyelvi és a független változók összefüggései	193
30. táblázat. A nyelvi és szociológiai változók összefüggése az RSS-vizsgálatban	215
31. táblázat. A nyelvi és szociológiai változók összefüggése az Iskola-2000 vizsgálatban	218
32. táblázat. Felsőöri férfiak és nők nyelvválasztása	228
33. táblázat. A státustörvény megítélése a kárpátaljai magyar fiatalok körében	231
34. táblázat. A kárpátaljai magyar érettségizők továbbtanulási szempontjai	243
35. táblázat. A továbbtanulás helyét meghatározó kérdés összesítése	244
36. táblázat. A sikeres felvételi szempontjait meghatározó válaszok összesítése	245
37. táblázat. Felsőoktatási intézmények közötti választások összegzése	246

Térképek jegyzéke

1. térkép.	Kárpátalja etnikai térképe	115
2. térkép.	A magyarok településterülete Kárpátalján	116
3. térkép.	Jelentősebb magyar települések Kárpátalján	117
4. térkép.	Kárpátalja magyar iskoláinak területi elhelyezkedése	118
5. térkép.	A történelmi egyházak magyar gyülekezeteinek területi elhelyezkedése Kárpátalján	119
6. térkép.	Az óvoda szó és közvetlen kölcsönzésből származó megfelelői A kárpátaljai magyar nyelvjárások atlasza I. kötete 42. térképén	131
7. térkép.	A bulocska 'zsemle' szó és megfelelői A kárpátaljai magyar nyelvjárások atlasza I. kötete 305. térképén	186
8. térkép.	A nem-standard válaszok (nem javítottak vagy mást javítottak) %-os aránya iskolánként (nákozás)	198
9. térkép.	A nem-standard válaszok (nem javítottak vagy mást javítottak) %-os aránya iskolánként (suksükölés)	199
10. térkép.	A nem-standard válaszok (nem javítottak vagy mást javítottak) %-os aránya iskolánként (szukszükölés)	200

Ajánlás az Olvasóhoz

Nem túl rég egy dunaszerdahelyi nyelvész kollégám, Lanstyák István arról számolt be, hogy kilencéves lánya természetrajz órán dolgozatot írt, s ebben az egyik kérdésben cseppfolyós anyagokat kellett felsorolnia. A kislány többek között a málnát is feltüntette, a tanító néni azonban ezt nem fogadta el, és emiatt Ildikó rosszabb jegyet kapott. A tanító néninek azonban tudnia kell, mert helybeli, hogy a *málna* a magyar nyelv szlovákiai változatában üdítőitalt jelent, az pedig cseppfolyós. Magyarórán esetleg elfogadná Lanstyák István, ha emiatt lerontanák valaki jegyét (legalább is ha a cél a magyar standard magyarországi változatának elsajátítása), de természetrajz órán nem, hiszen nem a tárgyi tudás miatt kapott a diák rosszabb jegyet, hanem azért, mert más nyelvváltozatból használt egy elemet, mint amit a tanító néni elvárt. Dunaszerdahelyen egy helybeli kisiskolás a helybeli magyart használta, s nem a számára ismeretlen magyarországi változatot.

Másik példám Budapestről való. 2002 tavaszán egy gimnáziumban 6. évfolyamos (12 éves) gyerekek felvételijé közben az iskola igazgatója kíváncsiságból végighallgatta egy gyerek felvételijét, majd az értékeléskor a felvételiztető tanároknak megjegyezte, hogy szerinte a tanárok túlértékelték a diák teljesítményét, mert a nyelvhasználat kifogásolható volt: többek között kétszer is azt mondta, hogy *játszok* (tehát nem *játszom*), s még olyasmit is mondott irodalomról beszélve, hogy *a Petőfi*. A tanárok – szerencsére – figyelmen kívül hagyták igazgatójuk véleményét. De nyilvánvaló, hogy ha az igazgató vizsgáztatott volna, az általa helytelennek vélt nyelvhasználat miatt a diák hátrányt szenvedett volna – esetleg fel sem vették volna a gimnáziumba. Ezt az esetet a nyelvészek nyelvi alapú diszkriminációnak tartják és elítélik. Az igazgató – maradjon homályban, hogy magyarszakos-e vagy fizika tanár – nyelvi előítéletek rabja. Olyan, mintha egy „fizikus” azon sopánkodna, hogy Kárpátalján és Erdélyben is érvényesül a gravitáció.

A magyar nyelvtanítók túlnyomó többsége – elvszerűen – normatív nyelvtanokat írt. Szenci Molnár Albert 1610-ben publikált nyelvtanának krédóját – a nyelvtan a helyes beszéd tudománya, tehát magyarok számára a helyes magyar beszédé – sok magyar nyelvész négy évszázaddal később is magáénak vallja. De ha a nyelvtan a helyes beszéd tudománya, leírása, akkor nyilvánvalóan nem vizsgálhatja azt, hogy miként beszélnek a magyarok, tehát minden magyar, hanem csak azt vizsgálja, hogy miként beszélnek a mintaadók, a nyelvileg legműveltebb emberek. Sokszor ezt

sem vizsgálja persze, hanem csak azt fejt ki, miként *kellene* beszélniük. Egy felülről diktált normát írnak le: olyan ideális nyelvhasználatot, amitől a hús-vér emberek mindennapi magyar nyelvi viselkedése sokszor fényévnyi távolságra van. Magyarországon is, de a környező országokban még inkább, ahol nem egynyelvű, hanem két- vagy többnyelvű magyarok élnek. Ezek a nyelvészek nem *feltárják*, hogy miként beszélnek a magyarok, hanem *megszabni kívánják*, hogy miként beszéljenek. Vagyis nem *leírják* a magyar nyelvtant, nyelvhasználatot, hanem *elő kívánják írni*. A magyar nyelvészek többsége az előíró szemléletet és gyakorlatot ma is nagy becsben tartja – ellentétben a nyugati nyelvészek zömével, akik a pontos leírást tartják fontosnak és az előírásban mértéktartóak. Az előírást és a nyelvi jelenségek értékelését egyébként Gombocz Zoltán, az egyik legnagyobb magyar nyelvész már 1931-ben kategorikusan elvetette, mivel *tudományos alapon* nem lehet értékelni vagy különbséget tenni például az Erdélyben ma is gyakori *megnéznők* és a magyarországi *megnéznének*-féle formák között, vagy a dunántúli és a tiszántúli beszéd között, és bármilyen más, a nyelvújítók által dicsért vagy kárhoztatott szó, nyelvtani szerkezet vagy kiejtés között.

A mi magyar kultúránkban, világunkban a nyelvészekről majd mindenki elvárja, hogy megmondják, mi helyes és mi helytelen. A közvélemény ily módon teljesen érintetlen a nyelvtudomány valódi kérdéseitől, azokat sokszor értetlenül figyeli, ha egyáltalán figyelemre méltatja. Némileg leegyszerűsítve a dolgokat azt is mondhatnám, hogy a közvéleményt – s ebbe mindenkit beleérték a takarítóktól az egyetemi rektorokig – az még csak-csak érdekli, hogy hiba-e, ha valaki azt mondja: *Mi is megnézhezzük a meccset, ha akarod*, vagy *Szeredába elmenni, az egy dolog*, de az érdekes módon nem érdekli az embereket, hogy a magyar anyanyelvűek mekkora része ítéli a *Mi is megnézhezzük a meccset, ha akarod* mondatot nyelvtanilag helyesnek, hogy a magyarok mekkora része beszél így, amikor normálisan használja anyanyelvét, s nem arra ügyel, nehogy megrója őt nyelvhelyességi hibái miatt egy nyelvvédő, vagy a tanítója, tanára.

Amióta az 1990-es években elkezdődött a Kárpát-medencei magyar nyelvváltozatok, tehát a magyar határon túli kétnyelvű magyarok által beszélt változatok és a magyarországi egynyelvű magyarok beszélt változat szociolingvisztikai vizsgálata, azóta tart egy elég zajos polémia nyelvészek és nyelvújítók között. A vita hangneme nem épp ideális, szakmai színvonala is változó. Ebben a vitában egy-két állásfoglalás már folklorizálódott is, kialakultak bizonyos mítoszok. Az egyik ilyen mítosz az, hogy állítólag a társasnyelvészek (szociolingvisták) szerint nem

szabad senkinek soha a beszédét vagy írását kijavítani, főleg az iskolában nem. Egy másik mítosz szerint állítólag minden nyelvújítást kártékonynak tartanak a szociolingvisták.

Nem épp így áll a dolog. Nem minden nyelvújítás káros, de minden nyelvújítás káros, ami megbélyegzi, stigmatizálja a magyar anyanyelvű embereket. Erről a kolozsvári Szilágyi N. Sándor (2001: 1216) többek között ezt írja:

A nyelvvédő a nyelvet védi (mégpedig, bármilyen különösen hangzik is, a beszélőkkel szemben) [...] A nyelvújítást nem ok nélkül említettem, ugyanis paradox módon nagy szerepe van abban, hogy ez az áldatlan helyzet [ti. sok értelmetlen használati utasítás, felirat, stb. okoz mérhetetlen bosszúságot mindannyiunknak – K.M.] kialakult. A képtelenségek egy része ugyanis éppen azért jön létre, mert az emberek félnek a nyelvújítóktól. (Gondolkozzunk itt el ezen egy kicsit: miféle jogviszony az, ahol nagyon sok ember fél nagyon kevéstől, és pedig nyelvhasználati okokból? A politikában az ilyen helyzetet diktatúrának hívják – ezt vajon minek lehet?)

Szilágyi a magyar nyelvújítás kapcsán egy másik problémát is felvetett 2002. május 2-án, a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának konferenciáján. A nyelvi különfejlődés kapcsán többek között ezt mondta:

1918-cal kezdődően véget ért az a nyelvtörténeti korszak, mikor a magyar nyelvet a magyarországi magyar nyelvvel lehetett azonosítani. A nyelvész szakmában hosszú ideig elég nehezen tudtunk megbarátkozni ezzel a gondolattal, s a magyarországi nyelvvaltozatra úgy tekintettünk, mint amelynek nemcsak földrajzi, hanem normatív értelemben is központi, sőt, hogy úgy mondjam, monopolhelyezete van. Ebből így talán még nem is lett volna nagy baj, de vulgárisabb megfogalmazásban ez már úgy szólt, hogy minden úgy van magyarul, ahogy Magyarországon használják, ha pedig valamit nem úgy használunk, az legalábbis kétséges, hogy egyáltalán magyarul van-e, de általában ennél csúnyábban is mondtuk.

(Szilágyi 2002)

Végül még egy rövid idézetet hozok Szilágyi akadémiai előadásából, ez így szól:

Nemrég alakult meg Kolozsváron az MTA segítségével a Szabó T. Attila Nyelvi Intézet. Programjában szerepel az, hogy foglalkozni fog a romániai magyarok nyelvhasználati gondjaival, és ezt *nyelvi*

rehabilitáció néven szeretné elindítani. Egyelőre a legfontosabb feladat azt kitalálni, hogy ezt hogyan lehet jól csinálni. Nem lesz könnyű, hiszen most még csak azt az egyet lehet tudni róla, hogy akármilyen lesz is, a nyelvművelésre még csak hasonlítani sem szabad. Remélhetőleg sikerül majd megtalálni hozzá azt a formát, amely hatékony is legyen, és ne ártson, hanem használjon.

A nyelvművelésre többek között azért nem szabad hasonlítani sem a nyelvi rehabilitációnak, mert a magyar nyelvművelés egynyelvű magyaroknak szól, a határon túli magyarok milliói azonban, éppen mert (legalább) kétnyelvűek, nem mérhetők az egynyelvűek mércéivel. Ez nyelvtudományi közhely: a kétnyelvűek (vagyis az emberiség nagyobbik fele) sosem beszélnek úgy egy nyelvet, ahogy azt az egynyelvűek beszélik.

A *mi szavunk járása* című könyvben, amit beregszászi magyar nyelvészek írtak kárpátaljai olvasóknak, nyoma sincs az előírásnak, de annál több benne a tudományosan jól megalapozott leírás. A könyv a kárpátaljai magyar nyelvről szól, vagyis a kárpátaljai magyarokról. Részletes kutatási beszámolókat olvashatunk, olyanokat, amelyekből a kárpátaljai olvasók bizonyára magukra ismernek majd, a többiek pedig megismerhetik a mai Kárpátalját s főleg annak nyelvi világát. A szerzők jól ötvözik a kétnyelvűséggel kapcsolatos nemzetközi és magyar kutatási eredmények ismertetését saját kutatásaik bemutatásával, melyek révén az olvasó szinte végiglátogatja Kárpátalja összes magyar tannyelvű középiskoláját, megismeri Beregszász városának mai nyelvi valóságát, vagy Tiszaujlak nyelvi ökológiáját. Számtalan olyan kérdésre kapunk tudományosan jól megalapozott választ, amelyekről majd mindenki véleményt formál, a tanároktól a politikusokon át az utca emberéig. Olyan kérdésekről van szó, mint például: *Hogy beszélnek a kárpátaljai magyarok magyarul?* Egyáltalán: *magyarul beszélnek?* *Ha ma még igen, meddig fognak magyarul beszélni?* *A magyar iskolák s a bennük tanító pedagógusok mennyiben segítik, s miben gátolják – akarataik ellenére – a magyar nyelv kárpátaljai fennmaradását?* Az öt kárpátaljai szerző a hírközlő csatornák által is gerjesztett mítoszokat szembesíti azzal, amit céhbéli nyelvészként és társadalmilag elkötelezett értelmiségiként válaszolhat ezekre a kérdésekre. Ennél többet nem is tehetnek, a többi már az olvasókon múlik. Csaptól keletre s Záhonytól nyugatra.

Kontra Miklós

I. Bevezetés

1. Miért lett ez a könyv?

A kétnyelvűség a Föld legtöbb pontján a lehető legtermészetesebb jelenség. Mi, kárpátaljai magyarok magunk is olyan közegben élünk, ahol rengeteg ember számára semmilyen gondot sem okoz, hogy különböző helyzetekben, más-más emberekkel más nyelven beszélünk. Ennek ellenére a kétnyelvűséggel kapcsolatos ismereteink meglehetősen korlátozottak: szinte semmit sem tudunk a jelenségről, kiterjedtségéről, kialakulásának módjáról, hatásáról az egyén fejlődésére vagy nyelvhasználatára. S mivel ismereteink igencsak gyérek (ezek gyakorlatilag néhány pozitív s jóval több negatív előítéletben merülnek ki), az oktatásban sem kamatoztathatjuk őket. Ugyanakkor valószínűleg kevés olyan kárpátaljai magyar pedagógus akad, aki legalább egyszer-kétszer ne került volna szembe valamely, a kétnyelvűséggel kapcsolatos nyelvi, nyelvhasználati kérdéssel, problémával vagy éppen dilemmával, amit konkrét, tudományos alapokon nyugvó ismeretek híján általában tanári, tanítói ösztönrel oldottunk meg vagy hártottunk el.

Tudatlanságunk nem véletlen, és nem is (vagy nemcsak) lustaságunk vagy hanyagságunk következménye. Bár a kétnyelvűség a világ legnagyobb részén teljesen megszokott dolog, a nyelvtudomány az 1950-es évekig tudományos alapossággal gyakorlatilag alig (vagy egyáltalán nem) foglalkozott e jelenséggel. Ennek egyrészt az az oka, hogy Európában, ahol a homogén nemzetállamok számítottak (és számítanak ma is) eszménynek, a kétnyelvűség, vagyis a nyelvileg, etnikailag és kulturálisan a többségtől különböző csoportok léte – legalábbis a hatalmat összpontosítani szándékozó elit szerint – veszélyeztetet(het)i a status quot, a nemzeti egységet.

Másrészt a nyelvészetnek mint tudománynak fejlődése sem kedvezett a kétnyelvűség kutatásának. Amikor Ferdinand de Saussure (1963 és 1997) Bevezetés az általános nyelvészetbe című munkájában kijelölte a nyelvtudomány tárgyát, s ezzel a nyelvészeti kutatások irányvonalát is meghatározta, a *langue* (nyelv; elvont, konvencionális jelrendszer, amely egységes formában létezik a közösség tudatában) és a *parole* (beszéd; a *langue* használat közbeni megnyilvánulása) szétválasztásával a kétnyelvűséget kimondatlanul is a kutatásra érdemtelen *parole*-jelenségek közé száműzte. Ezt a nézetét (is) osztotta a 20. századi nyelvtudomány egy másik nagy teoretikusa, az amerikai Noam Chomsky (1965: 3) is,

aki Saussure *langue-parole* oppozíciójához hasonlóan választotta szét a *kompetenciát* és a *performanciát*, és aki szerint a nyelvésznek az ideális beszélőt/hallgatót kell vizsgálnia egy teljesen homogénnek feltételezett beszélőközösségben, ahová természetesen nem tartozhat egy olyan közösség *nyelvhasználatának* vizsgálata, amely nemhogy az ideálisan egységes nyelvet nem használja, hanem párhuzamosan több nyelvet használ kommunikációs szükségletei kielégítésére. Vagyis sem a strukturalizmus, sem pedig a generatív (vagy elméleti) nyelvészet nem azt vizsgálja, ami van (a nyelvhasználatot), hanem azt, ami nincs (a közösség tudatában meglévő elvont fogalmat, ami szerintük a legjobban a nyelvészek intuícióiban ragadható meg).

Így a kétnyelvűség mint kutatási téma csak egy új nyelvelírési elmélet, a szociolingvisztika megjelenésével vált egyre népszerűbbé. Nem véletlenül: a szociolingvisták is az emberi nyelv természetét szeretnék jobban megismerni, akárcsak a legtöbb nyelvész. Csak éppen ők azáltal, hogy a nyelvet annak társas környezetében, használata közben tanulmányozzák. A Föld jelentős részén az emberi kommunikációhoz szervesen hozzátartozik egyenél több nyelv használata. Aki valóban társas környezetben, használata közben szeretné vizsgálni a nyelvet, annak mindenképpen szembe kell néznie a két- és többnyelvűség problémájával.

A kárpátaljai magyar pedagógusok talán még az átlagnál is kevesebbet tudnak a kétnyelvűségről, hatásáról a kárpátaljai magyar nyelvhasználatra, annak ellenére, hogy maguk is több nyelvet ismernek. Még a nyelvszakos tanárok többsége sem rendelkezik megfelelő ismeretekkel a jelenségről. 1995-ben megvizsgáltuk a Kárpátalján használatos magyar nyelv-tanterveket és tankönyveket, és arra a megdöbbentő következtetésre jutottunk, hogy tanterveink és tankönyveink gyakorlatilag egyáltalán nem foglalkoznak a kétnyelvűség kérdésével, álszeméremmel hallgatva el még az anyanyelvet oktató pedagógusok elől is, hogy milyen nyelvhasználati problémák merülhetnek fel a tanulók kétnyelvűsége kapcsán (vö. Beregszászi-Csernicskó 1996).

Ez pedig részben arra vezethető vissza, hogy a mintaadó magyarországi nyelvszemlélet szintén nem tudott mit kezdeni a kétnyelvűséggel. Jellemző, hogy a két kötetben összesen csaknem 2600 oldalon megjelent *Nyelvművelő* kézikönyv mindössze egyetlen címszámban foglalkozik a Magyarországon kívül élők nyelvével, és ez a rész sem más, mint bizonyítatlan előítéletek halmozása:

„A kétnyelvűség körülményei közt élő külföldi magyarok nyelvhasználatának sajátos vonásai (...) azt mutatják, hogy a két nyelvi rendszer

az állandó érintkezésben könnyen egymásba fonódik, keveredik az egyén tudatában, a nyelvérzék nemegyszer bizonytalanná válik, az egyik nyelv kategóriái hozzáidomulnak a másikhoz, a sajátságok megritkulnak, s fennáll a veszélye a nyelvi rendszer megbomlásának. Ez pedig – a megértést ugyan nem, de – a fogalomrendszer kialakítását, a dolgok logikájába való behatolást, az alkotó gondolkodást veszélyezteti. A nyelvi rendszer felbomlásával ugyanis a gondolkodás maga válik az egyénben szervetlen-né, bomlottá, felemássá” – olvashatjuk a kézikönyvben (I: 1291).

Könnyű belátni, hogy mindez nem igaz: a Föld lakosságának nagy része két- vagy többnyelvű, de korántsem bomlott gondolkodású. Arról is megfélekedtek a kézikönyv szerkesztői, hogy a magyar nép története folyamán mindig voltak olyan rétegek, amelyek kétnyelvűek voltak. Nehezen egyeztethető össze továbbá a kétnyelvűség negatív megítélése és az *Annyi ember vagy, ahány nyelvet beszélsz!* közismert szlogen. Az sem világos, mit is értenek a szerzők a nyelvi rendszer felbomlása és a gondolkodás szervetlensége alatt, hiszen a nyelvek érintkezése történetében egyetlen példánk sincs arra, hogy egy rendszer felbomlott, csak arra, hogy megváltozott, átalakult. Ezt egyébként könnyű belátni: ha a kétnyelvű magyarok által használt magyar nyelv rendszere felbomlott volna, akkor nem értenék meg egymást, illetve tovább sem adhatnák azt a következő nemzedékek számára: a rendszer nélküli nyelv ugyanis megtanulhatatlan (vö. Sándor 2001b: 43).

Ezek az ellentmondások abból fakadnak, hogy keveset tudunk a kétnyelvűségről. Amint azt a második fejezetben részletesen láthatjuk majd, a kétnyelvűségnek számos típusa van, amelyek más-más hatással vannak egy közösség vagy egyén nyelvhasználatára.

Ezzel a könyvvel a tájékozatlanságon szeretnénk valamit enyhíteni. Kötetünk a kétnyelvűség legalapvetőbb kérdéseit érinti, kiemelt figyelmet fordítva a kétnyelvűség és az oktatás kapcsolatára, valamint a kárpátaljai magyarság kétnyelvűségére, nyelvhasználati jellegzetességeire, a bilingvizmusnak a helyi magyar nyelvhasználatban érzékelhető hatásaira. A kétnyelvűség és a nyelvhasználat kérdésköre mellett szó esik a könyvben a nyelvi jogokról is. A nyelvi emberi jogok ugyanis szoros kapcsolatban állnak a kisebbségi kétnyelvűséggel. Olyannyira, hogy az egyik legismertebb magyar nyelvész, Szépe György véleménye szerint mindazon kérdéseket (beleértve a nyelvi jogokat is), amelyekkel foglalkozunk e kötetben, a kisebbségi iskolákban is érinteni kell. „Ez azt jelenti – írja Szépe (2001: 68) –, hogy az iskolai anyanyelv-oktatásnak el kell mozdulnia a nyelvtan és a nyelvművelés/helyesírás oktatásának hagyó-

mányos körétől. Ezeket persze nem kell elhagyni, hanem ki kell egészíteni olyan témákkal, mint a szociolingvisztika, a pszicholingvisztika, a két-nyelvűség, sőt a nyelvpolitika és a nyelvi jogok. Ajánlatos volna ezen témákat összekapcsolni a szociálpszichológia és a kommunikáció oktatásával; ideális esetben ezek gyakorlásával is. Számomra az is nyilvánvaló, hogy a kisebbségben és szórványban élők számára életbe vágóan fontos műveltségi anyag lehetnek a jogi ismeretek és ezen belül az emberi jogok."

Reméljük, hogy kiadványunkat haszonnal forgathatják tanítók, tanárok, diákok és tanulók egyaránt. A könyvet többek között azzal szeretnénk volna minél használhatóbbá tenni, hogy a kötetben megadtuk az említett fogalmak meghatározását. A szokásosnál nagyobb irodalomjegyzék, a megszokottnál talán több táblázat és ábra, valamint a tárgymutató is az Olvasót szolgálja.

2. Hogyan íródott a kötet?

Ebben a könyvben szándékaink szerint azoknak a kutatásoknak az eredményeit kívántuk röviden összefoglalni, amelyek témája a kárpát-aljai magyarság kétnyelvűsége, a kétnyelvűség hatása a helyi magyar nyelvhasználatra. Mivel – szerencsére – ma már több ilyen kutatás adatai rendelkezésünkre állnak, úgy véltük, hogy a kutatások eredményeit ideje lenne annak a közösségnek is bemutatni, amelyről a megjelent könyvek, tanulmányok, cikkek szólnak. Annál is inkább, mert William Labov szerint (akinek a nevét a leggyakrabban említik a szociolingvisztika kapcsán) a nyelvésznek kötelessége saját közössége javára fordítani azokat az ismereteket, amelyeket kutatásai során szerzett (Labov 1982: 172–174).

A könyvben alapvetően négy újabb kutatás adataira alapozunk, de természetesen nem hagyjuk figyelmen kívül a korábbi vizsgálatok eredményeit sem. Az ok, amiért elsősorban annak a négy kutatásnak az adatait használjuk fel, amelyeket az alábbiakban röviden bemutatunk, egyszerűen az, hogy ezek a szociolingvisztika szemlélete és módszertana alapján készültek. A szociolingvisztika pedig a nyelvészet művelésének az a módja, amely a nyelvet társadalmi beágyazottságában, működése közben vizsgálja, s amely a nyelv rétegzettségét, változatosságát, a különböző nyelvváltozatok létét természetesnek tartja. Peter Trudgill (1997: 74–75), a nemzetközi hírnév nyelvész így határozza meg, mi a szociolingvisztika:

„A nyelv és a társadalom kapcsolatát vizsgáló területek közül azoknak az összefoglaló neve, amelyek célja nem pusztán a társadalom tanulmá-

nyozása, mint például az etnometodológiáé. A szociolingvisztikai kutatások az emberi nyelv természetét szeretnék jobban megérteni, mégpedig azért, hogy a nyelvet annak társas környezetében vizsgálják, és/vagy céljuk, hogy eljussanak a nyelv és a társadalom viszonyának és kölcsönhatásának jobb megértéséhez. A szociolingvisztikához tartozik az antropológiai nyelvészet, a dialektológia, a diskurzuselmélet, a beszélésnéprajz, a geolingvisztika, a nyelvérintkezések tanulmányozása, a szekuláris nyelvészet, a nyelvészociálpszichológia és a nyelvészociológia."

A szociolingvisztikai szemléletű nyelvérintkezés-kutatás pedig – ahogyan Sándor Klára (2001b: 12) fogalmazott – „nem állhat meg az interferencia-jelenségek, kölcsönzések leltározásánál, hanem vizsgálja a kódváltást, a nyelvválasztást, nyelvmegtartást, nyelvcserét befolyásoló tényezőket is".

A szociolingvisztika (vagy ahogyan újabban magyarul nevezik: a *társas nyelvészet*) szemlélete szerint nincs és nem is létezhet homogén, minden szempontból egységes nyelv vagy nyelvváltozat. Ahogy az emberi társadalmak strukturáltak, a nyelv is heterogén, vagyis változatos és változik. A különböző nyelvi elemek között pedig nem nyelvészeti, hanem társadalmi szerepüket tekintve vannak különbségek. Minden nyelvi elemnek és változatnak megvan a maga helye és társas jelentése. Ezeket a társas jelentéseket pedig csak úgy lehet feltárni, csak úgy lehet valamit is érdemben mondani a nyelvről, annak működéséről, változásáról és változatosságáról, ha a nyelvet használata közben tanulmányozzuk, figyelembe véve mindazokat a társadalmi, gazdasági, politikai és egyéb tényezőket, amelyek meghatározzák a nyelvet beszélő közösség jelenlegi helyzetét és jövőjét, s ezáltal hatással vannak magára a nyelvre is. Lehetetlen lenne például csupán belső nyelvrendszeri szempontok alapján megmagyarázni, miért is használ sok kárpátaljai magyar orosz vagy ukrán kölcsönszavakat magyar beszédében, ha nem vennénk figyelembe azokat a viszonyokat, amelyek között ezek az emberek élnek.

A szociolingvisztikai szemléletből következik, hogy kötetünk tényeket közöl, problémákat vet fel, különböző kutatások adatait ismerteti, de nem értékeli, minősíti azokat. A nyelvtudomány ugyanis az előíró, minősítő nyelvműveléssel ellentétben értékítélet nélkül írja le kutatási eredményeit.

A szociolingvisztika nemcsak szemléletében, hanem módszertanában is különbözik a többi nyelvelválasztási módszertől. Ez a különbözőség elsősorban abból fakad, hogy a nyelv használata közben gyűjtött, tehát valós nyelvi adatokat elemez, s nem egy elvont jelrendszer elemeinek egymáshoz való viszonyait. A szociolingvisztika csak valódi (tehát nem

nyelvész) adatközlőktől származó adatokra épít, és mindig pontosan meghatározza annak a csoportnak a határait és azokat a szituációkat, amelyekre állításait vonatkoztatja. A társas nyelvészeti kutatások alapkövetelményei közé tartozik azok megismételhetősége, az adatok ellenőrizhetősége; ezért van az, hogy minden szociolingvisztikai kutatás alapján írott tanulmány kötelezően tartalmazza, kinek a nyelvhasználatát elemzi a szerző, hol, mikor, milyen körülmények között gyűjtötte az adatokat, s hogy következtetései milyen mértékben általánosíthatók. (A szociolingvisztika és az egyéb nyelvleírási módszerek elméleti és gyakorlati különbözőségéről lásd pl. Sándor 2001b.)

De nézzük, milyen kutatások adatai alapján született ez a kötet!

Időben az első vizsgálatot, melynek adataira alapozunk, 1996-ban végeztük, és *RSS-vizsgálatként*¹ említjük majd az elkövetkezendőkben. A kutatás során összesen 846, a Kárpát-medence hét államában (Szlovákia: 108, Ukrajna: 144, Románia: 216, Jugoszlávia: 144, Szlovénia: 67, Ausztria: 60 és Magyarország: 107 adatközlő) élő magyar töltött ki egy nyelvhasználati kérdőívet. A magyar nyelv a Kárpát-medencében a XX. század végén című, Kontra Miklós által vezetett vizsgálat célja a Magyarországgal szomszédos államokban élő magyar kisebbségek nyelvi helyzetének feltérképezése volt (az eredmények azonos szempontok alapján készülő kötetekben jelennek meg folyamatosan, lásd Csernicskó 1998, Göncz 1999, Lanstyák 2000).

Az RSS-kutatás során *értelmezett mintát* használtunk. Az értelmezett minta lényege, hogy előre meghatározott szempontok (pl. kor, nem, iskolai végzettség, lakóhely típusa stb.) szerint válogatnak adatközlőket a kutatók (lásd Wardhaugh 1995: 133). A mintába nem, kor, iskolai végzettség és településtípus szerint válogattuk az adatközlőket. Összesen 144 kárpátaljai magyart kérdeztünk meg 1996 nyarán, akik közül 71 férfi (49%) és 73 nő (51%) volt. 48–48 fő (33%) tartozott az *idős* (1916 és 1937 között születettek, a vizsgálat idején 59–80 évesek), a *középső* (1944–1964, 32–52 évesek) és a *fiatal* (1969–1978, 18–27 évesek) korcsoportba. 76 fő (53%) *alap vagy középfokú* iskolai végzettséggel rendelkezett, 68 adatközlőnek pedig (47%) *felsőfokú* végzettsége volt. *Városban* élt 51%, *faluban* 49%. *Magyar többségű városban* (Beregszász) 37 adatközlőt kérdeztünk meg (26%), *nem magyar többségűben* (Ungvár) 36-ot (25%). *Magyar többségű faluban*

¹ Joggal merülhet fel az olvasóban: miért nevezzük *RSS-vizsgálatnak* ezt a kutatást. Ennek oka, hogy a kutatócsoport tagjai szinte kezdettől fogva ezzel a munkacímmel illették a kutatást, ami abból ered, hogy a program fő támogatója a Research Support Scheme of the Higher Education Support Programme (Grant no. 582/1995) volt (az első három szó rövidítéséből jött létre az RSS név).

(Eszény) 36 főt (25%), *magyar kisebbségű faluban* (Beregrákos, Kincseshomok) 35 személyt (24%) kerestünk fel kérdőívünkkel. A kérdőívben rákérdeztünk továbbá az adatközlők (eredeti) foglalkozására is, s eszerint két kategóriába soroltuk adatközlőinket: *fizikai* (67 fő, 46,5%) és *szellemi* (77 fő, 53,5%) munkát végzők.

A másik vizsgálat során (amelyet *Iskola-2000*-ként említünk a továbbiakban) *teljes minta* kialakítására törekedtünk. A teljes minta azt jelenti, hogy a vizsgálni szándékozott csoport valamennyi tagját megkérdezik a kutatók. A vizsgálatot megcélzott réteg a 2000-ben egy évvel az érettségi előtt álló, magyar tananyelvű középiskolában tanuló középiskolások csoportja volt. Az 1999/2000-es tanévben Kárpátalján összesen 989 tanuló állt 30 település 37 magyar tananyelvű középiskolájában egy évvel az érettségi előtt. Ebből 29 település 36 tanintézményében összesen 626 tanulót kérdeztünk meg 2000 áprilisában, ami a teljes populáció 63,3%-a. Objektív okok miatt (a vizsgálat idején több tanuló hiányzott az iskolából, egy iskolába nem jutottunk el) nem sikerült tehát teljes mintát vennünk, ám a minta véleményünk szerint így is jól reprezentálja a célcsoportot. Az így kialakított mintát kiegészítettük további 49 adatközlővel. Közülük 30 ukrán tananyelvű osztályban vagy iskolában állt egy évvel az érettségi előtt, és vállalta a magyar nyelvű kérdőív frásbeli kitöltését; 19-en pedig a munkácsi tanítóképző szakközépiskola magyar csoportjának harmadéves hallgatói voltak. Így tehát összesen 675 fő mintával dolgoztunk. A kérdőív kitöltése közben a következő szociológiai adatokat (független változókat) vettük fel az adatközlőktől: *neme* (férfi vagy nő), *a település típusa*, ahol állandó jelleggel él (falu vagy város) és *a szülők iskolai végzettsége* (alapfokú, középfokú és felsőfokú végzettségű-e az anya, ill. az apa).

A harmadik olyan vizsgálat, amelynek adatait felhasználtuk, az *Ügynök 2000* néven emlegetett kutatás, amely elsősorban a nyelvi attitűdök és sztereotípiák felmérésére irányult. A módszer leírása, amelyet a vizsgálat során használtunk, a X. fejezet 3. pontjában található meg. A kutatást 2000 tavaszán Kárpátalja hat járásában (Ungvári, Munkácsi, Beregszászi, Nagyszőlősi, Técsői, Huszti), 26 településen végeztük 595, egy évvel az érettségi előtt álló adatközlő részvételével. A mintavétel kiterjedt Kárpátalja valamennyi olyan (magyar és nem magyar tananyelvű) középiskolájára, ahol jelentős számú magyar nemzetiségű diák tanul. A minta így reprezentatívan képviseli a kárpátaljai magyar középiskolásokat mint szociológiailag jól körülírható társadalmi csoportot, de az eredményekből az egész közösségre nézve is hasznos általánosításokat tehetünk.

A negyedik vizsgálatot *Mozaik 2001* néven említjük majd (részletes leírását lásd a *Mozaik 2001.* c. kötetben). A kutatás a Nemzeti Ifjúságkutató Intézet (Budapest) irányításával folyt. A kérdőíves felmérés egy reprezentatív mintán végzett magyarországi ifjúsági kutatás nyomán (lásd Ifjúság 2000) a Szlovákiában, Ukrajnában, Romániában és Jugoszláviában élő, 15 és 29 év közötti magyar fiatalok életkörülményeit, értékvilágát stb. hivatott felmérni. A kárpátaljai vizsgálatot a Nemzeti Ifjúságkutató Intézet koordinálásával a LIMES Társadalomkutató Intézet végezte 2001 őszén Kárpátalja 32 településén összesen ötszáz 15 és 29 év közötti magyar fiatal megkérdezésével (részletesebben lásd Csermicskó–Soós 2002). Ez a kutatás elsősorban háttérinformációkkal egészítette ki a fent említett három, elsősorban nyelvészeti kutatás adatait.

Az említett vizsgálatok mellett a könyv megírása során természetesen nem hagyhattuk figyelmen kívül a magyar és a nemzetközi kétnyelvűségi szakirodalmat, illetve a kárpátaljai magyar nyelvhasználatról szóló írásokat sem. Ilyen megkerülhetetlen munka volt például az *A magyar nyelv Ukrajnában* című kötet (Csermicskó 1998), vagy éppen *A kárpátaljai magyar nyelvjárások atlaszá*nak két eddig megjelent kötete (Lizanec 1992, 1996) stb. A felhasznált irodalom jegyzékéről a könyv záró részében tájékozódhat az Olvasó, s ott talál továbbvezető irodalmat is a témában való elmélyüléshez.

A kötet – amint az a tartalomjegyzékből kiderül – kollektív munka eredménye. Különböző fejezeteit különböző emberek írták: a Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola LIMES Társadalomkutató Intézetének munkatársai, a nevezett főiskola tanárai és hallgatói. Így könnyen előfordulhat, hogy az Olvasó úgy véli majd, a különböző részek stílusa nem teljesen egyforma. Ezt a stílusbeli változatosságot a szerkesztő nem kívánta egységesíteni, inkább az egyéni színek megőrzése mellett döntött. Reményei és szándéka szerint egységes azonban a kötet szerzőinek terminus-használata és szemlélete, amellyel adataikat megközelítik, leírják és értelmezik.

3. Köszönetnyilvánítás

Hálás kötelezettségemnek teszek eleget, amikor a bevezetés végén megköszönöm a könyv megjelenésében nyújtott támogatásokat.

A kötet az Arany János Közalapítvány támogatásával jelenhetett meg, s ez az alapítvány tette lehetővé azt is, hogy a jelen kötetben leírt számos vizsgálat adatait egyetlen munkában foglalhassuk össze. A kötetben em-

lített kutatásoknak, illetve a szerzőknek több támogatója volt. Ezek közül kiemelkedik a Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola és annak LIMES Társadalomkutató Intézete által nyújtott intézményi támogatás, valamint a szerkesztő Bolyai János Kutatási Ösztöndíja.

Köszönetet szeretnék továbbá mondani azoknak, akik technikai munkatársként, szakmai tanácsadóként, terepmunkásként, vagy éppen adatközlőként részt vállaltak abban, hogy ez a könyv megjelenhessen. Különösen hálás vagyok a lektoroknak is, akik számos kritikai megjegyzéssel járultak hozzá ahhoz, hogy az elkészült kézirat végül ebben a formában kerülhessen az Olvasók elé. Szeretném megköszönni végül azt a segítőkészséget és türelmet, amit a szerkesztő iránt tanúsítottak e kötet szerzői.

A szerkesztő

II. A kétnyelvűség fogalma, típusai

1. A kétnyelvűség (bilingvizmus) fogalma

Annak ellenére, hogy „A totális kétnyelvűség vagy többnyelvűség inkább szabály, mintsem kivétel igen sok egyébként eltérő társadalomban” (Gumperz 1975: 156)², a kétnyelvűségnek (bilingvizmusnak) máig sincs általánosan elfogadott, a fogalom minden aspektusát átfogó definíciója (vö. Göncz 1985: 12, Bartha 1999: 34–40, Crystal 1998: 451). A meghatározások nagy száma és a bennük gyakran jelentkező ellentmondás (vö. pl. Hoffmann 1991: 15–16, Mackey 1987: 699–700) abból ered, hogy a jelenségnek számos megközelítési módja ismeretes, s az egyes tudományterületek és kutatók különböző szempontokat érvényesítenek a bilingvizmus meghatározásában (vö. Göncz 1985: 12–13).

David Crystal (1998: 451) A nyelv enciklopédiája című könyvében például így válaszol a *Mi a kétnyelvűség?* kérdésre.

„Az evidens válasz az: amikor valaki két nyelvet beszél. Ez a meghatározás azonban nem kielégítő: nem foglalja ugyanis magába azokat, akik csak alkalmanként használják az egyik vagy a másik nyelvet, vagy azokat, akik az egyik nyelvet már hosszú évek óta egyáltalán nem használják (ők az ún. 'alvó' kétnyelvűek). Nem foglaltatnak benne a meghatározásban azok sem, akik bár igen jól értenek, de nem beszélnek egy nyelvet, illetve akik megtanultak olvasni, de nem tudnak beszélni vagy írni egy másik nyelven. A meghatározás nem tisztázza azt sem, mi a viszony a különböző nyelvek és egy nyelv különböző dialektusai, beszédstílusai és szintjei között. És mindenekelőtt, ez a meghatározás semmit nem mond arról, a nyelvtudás milyen szintjén tekinthetünk valakit kétnyelvűnek.”

A kérdés összetettségét igazolja az alábbi, Tove Skutnabb-Kangasztól (1997: 17) származó összefoglalás is (1. táblázat), melyben a kétnyelvűség számos, különböző szempontok szerinti definícióit gyűjti táblázatba.

A meghatározások a két nyelv megközelítőleg azonos fokú, az egy-nyelvűekét megközelítő ismeretét megkövetelő meghatározásoktól a nyelv-

1. táblázat. A kétnyelvűség meghatározásai különböző szempontok alapján

A kétnyelvűség definíciói	
Kritérium	Definíció
Az a beszélő kétnyelvű:	
1. származás	a) aki kezdettől fogva, anyanyelvi beszélőként két nyelvet tanult a családjában;
	b) aki kommunikációs céllal, kezdettől fogva, párhuzamosan két nyelvet használt;
2. azonosulás	a) aki kétnyelvűként azonosítja magát, ill. két nyelvvel és/vagy kultúrával (vagy annak részével) azonosul;
	b) akit mások kétnyelvűként vagy két nyelv anyanyelvi beszélőjeként azonosítanak;
3. a nyelvtudás foka	a) aki két nyelvet ismer tökéletesen;
	b) aki két nyelvet használ anyanyelvi beszélőként;
	c) aki két nyelvet egyformán jól ismer;
	d) aki egy másik nyelven is teljes és értelmes megnyilatkozásokat képes tenni;
	e) aki egy másik nyelv nyelvtani szerkezeit legalább részben ismeri és használja;
	f) aki egy másik nyelvvel is kapcsolatba került;
4. funkció	aki két nyelvet használ (vagy képes használni a legtöbb beszédhelyzetben, saját és közössége igényei szerint).

Skutnabb-Kangas (1997:17) alapján.

vek passzív értésének meglehetősen tág kritériumáig terjednek, s nincs konszenzus abban a tekintetben, hogy kit tekintünk kétnyelvűnek (vö. pl. Hoffmann 1991: 16–18, Göncz 1985: 13, Bartha 1996: 265). Az ma már nyilvánvaló, hogy a „klasszikus” értelemben felfogott kétnyelvűség,³ azaz két nyelv azonosan vagy megközelítően magas fokú ismerete a két-nyelvűek túlnyomó többségére *nem jellemző*, az egyes beszélők másodnyelvi (sőt elsőnyelvi) ismerete egyazon közösségen belül is változó lehet (vö. Gal 1979: 12, Lanstyák 1991b: 23, Crystal 1998: 451).⁴ A „klasszikus” értelemben felfogott kétnyelvűség (két nyelv azonosan magas fokú ismerete) és egynyelvűség (egyetlen nyelv ismerete) között éppen ezért egy közösségen belül számtalan átmeneti kategória figyelhető meg (vö. Kontra 1981: 8, Kiss 1995: 217). „A határainkon kívül élő magyarok (...) – nem sok, de nem pontosítható kivételt nem tekintve – immár mindenhol a kétnyelvűségnek alacsonyabb vagy magasabb fokú állapotában élnek. Vannak tehát, akik értik az államnyelvet, de nem beszélnek, vannak,

² Lásd még: „A többnyelvűség világszerte százmilliók számára természetes életforma. Bár nem léteznek hivatalos statisztikák, mégis azt mondhatjuk, kb. 5000 nyelv él egymás mellett a világ kevesebb mint 200 országában” (Crystal 1998: 449).

³ A „klasszikus” kétnyelvűségre lásd pl. ÉKsz.: „Két nyelvet egyformán jól használó”. Vö. még Bloomfield (1933: 56), Avrorin (1960: 15).

⁴ A kárpátjai Rot Sándor a szakirodalomra hivatkozva ismerteti ezt a megközelítést (Rot 1968: 161).

akik az államnyelvet kezdő, haladó vagy közepes fokon beszélik, s vannak, akik az anyanyelvüket és az államnyelvet is egyformán jól beszélik" – írja egyetemi tankönyvében Kiss Jenő (1995: 217). A kétnyelvűséget ebből adódóan olyan kontinuumként értelmezzük, amelynek két végpontja: egynyelvűség az egyik nyelven (L_1 -en), ill. a másikon (L_2 -n)⁵, a középpontban pedig a „klasszikus” kétnyelvűség áll, s az egyes beszélők a kontinuum különböző pontjain helyezkednek el (hasonló értelmezésre lásd Göncz 1985: 14; vö. még Haugen 1953, Bartha 1999: 90).

„A kétnyelvű interakciók vizsgálata számos különbségre derített fényt a kétnyelvű beszélők nyelvtudásszintjével kapcsolatban. Sok kétnyelvű beszélő például képtelen anyanyelvi szinten elsajátítani akár az egyik nyelvet is. Mások csak az egyik, a 'preferált' vagy 'domináns' nyelvet beszélik ilyen szinten. A kutatók ezért napjainkban a két nyelven beszélés képességére inkább mint egy kontinuumra gondolnak: a kétnyelvű beszélők ennek a kontinuumnak különböző pontjain helyezkednének el. Csupán egy kisebbség rendelkezik mindkét nyelv ideálisan tökéletes, kiegyensúlyozott tudásával, a többség azonban ettől némileg távol van, néhányan pedig csak igen korlátozott képességekkel rendelkeznek" – írja például Crystal (1998: 452).

Úgy véljük, a kétnyelvűség számos definíciója közül könyvünkben a meglehetősen tág funkcionális meghatározást látszik célszerűnek elfogadni, mely szerint egyéni szinten kétnyelvű az, aki mindennapi beszédtevékenysége során anyanyelve mellett még legalább egy nyelvet használ vagy képes használni, illetve tudja, mikor kell(ene) ezt tennie saját és közössége normái, igényei szerint (vö. Weinreich 1968, Grosjean 1982, 1992, Lanstyák 1991b, Bartha 1999).⁶

A beszélők nyilvánvalóan nem a társadalomtól elszigetelten használják a nyelveket, így az ilyen vagy olyan fokon kétnyelvű személyek közösséget alkotnak. Egy közösséget akkor tekintünk kétnyelvűnek, ha a közösséget alkotó beszélők túlnyomó többsége két vagy több nyelvet használ (vö. Kontra 1981: 8, Lanstyák 1993: 12). Ilyen értelemben a közösség azon tagjai is kétnyelvűnek tekintendők, akik csak gyengén beszélik az első vagy második nyelvet (vö. Göncz 1985: 14, Lanstyák 1993: 12, Bartha 1999: 64–65), a különbség közöttük csak abban áll,

⁵ A rövidítés az angol *Language* (nyelv) szóból ered. L_1 = first language (elsőnyelv), L_2 = second language (másodnyelv).

⁶ Amint az a „még legalább egy nyelvet” utalásból kitűnik, a kétnyelvűség fogalmába a többnyelvűséget, azaz két vagy több nyelv váltakozó használatát is beleértjük (erre lásd pl. Mackey 1970: 555, Bartha 1999: 38).

hogy a fenti kétnyelvűségi kontinuum melyik végpontjához állnak közelebb. Egyeseknél a nyelvtudás foka mindkét nyelven közel áll az anyanyelvihez, másoknál az egyik nyelven belül magasabb a kompetencia szintje (vö. Grosjean 1982: 307, Kontra 1990a: 28).

A kétnyelvűség-kutatásban gyakran megkülönböztetik egymástól a *másodnyelv* és *idegen nyelv* fogalmát (lásd Crystal 1998: 458–459). *Másodnyelv*-nek vagy *második nyelv*-nek (L_2) a kétnyelvű közösségek anyanyelve (*első nyelve*, L_1) mellett használt nyelvet nevezik. *Idegen nyelv*-nek nevezik ellenben azt a nyelvet, amelyet az egynyelvű közösségek egyes tagjai sajátítottak el és rendszerint sajátos szituációkban használnak (vö. Kontra 1981: 9, 1990: 27–28, Lanstyák 1993: 13). „Az 'idegen nyelv'-et – a tanulókhöz képest – egy másik közösségben beszélik; tipikusan 'külföldön', egy másik országban. Ettől különbözik a 'második nyelv', amelyet ugyanabban a térségben beszélnek" – írja Szépe György (2001: 216). Például a kárpátaljai magyarság vonatkozásában az angol, a német, a francia stb. *idegen nyelv*, az ukrán és az orosz viszont *másodnyelv* vagy másként *környezeti nyelv*.

2. A kétnyelvűség típusai

A kétnyelvűségnek számos típusa ismeretes (vö. pl. Mackey 1987: 702–707), amelyek elsősorban nem arra szolgálnak, hogy a kétnyelvű egyéneket elhatároljuk egymástól valamilyen szempontok alapján, hanem arra, hogy a kétnyelvűségen belül különböző alcsoportokat határozzunk meg. Az osztályozás több szempont alapján történhet, attól függően, hogy a kutató a bilingvizmus mely aspektusát emeli ki (vö. Göncz 1985: 15). Egy kétnyelvű személy egyszerre több típusba is tartozhat, aszerint, hogy mi volt a tipológia alapja (Kiss 1995: 212). Itt nem áll módunkban az összes lehetséges tipológiát áttekinteni, csak azokról a típusokról teszünk említést, amelyek a kárpátaljai magyarság szempontjából lényegesek.

Egyéni szinten a *nyelvelsajátítás ideje* alapján *korai* és *később kialakult* kétnyelvűségről beszélünk. Előbbi óvodás korban fejlődik ki, utóbbi ennél később. A nyelveket lehet (pl. vegyes házasságban) *egyszerre* (*szimultán*), illetve *egymást követően* (*szukcesszív*) elsajátítani. Az előbbi esetben kialakult kétnyelvűséget *lingvizmus*-nak, az utóbbi esetben kialakuló bilingvizmust *glottizmus*-nak nevezik (vö. Göncz 1985: 15).

Az *elsajátítás ideje/módja* alapján más csoportosítás is lehetséges. Bartha (1999: 189, 195) például eszerint megkülönbözteti a *gyermekkori*, a *ser-*

dülőkori és a felnőttkori kétnyelvűséget. Gyermekkori kétnyelvűség esetén a két nyelv elsajátítása befejeződik a 10–11. életév körül. Ha a nyelveket szimultán sajátította el a gyermek, akkor mindkét nyelv elsőnyelvnek tekinthető, ha pedig szukcesszív, akkor az egyik elsőnyelv, a másik másodnyelv. Serdülőkori kétnyelvűségről akkor beszélhetünk, ha a második nyelv elsajátítása a 11. és 17. életév közé esik. Ha ezután sajátítja el valaki a második nyelvet, akkor felnőttkori kétnyelvűséggel állunk szemben.

Aszerint, hogy a nyelveket hogyan, milyen körülmények között sajátította el az egyén, illetve a kétnyelvűség *kognitív szerveződése* szerint megkülönböztetik a *koordinált* és az *összetett* kétnyelvűséget. Ez a felosztás az Ervin-Osgood (1954) szerzőpárostól ered. Szerintük a koordinált kétnyelvűek nyelvrendszerei szemantikai szinten függetlenebbek egymástól, mint az összetett kétnyelvűek nyelvrendszerei, ami abból ered, hogy előbbiek a nyelveket különálló forrásokból sajátították el, ezért számukra a két nyelv azonos szavainak jelentése különbözőbb, mint az összetett kétnyelvűek számára, akik nyelvrendszere szemantikai szinten egymásba fonódik, mert a nyelveket azonos forrásból tanulták (vö. Göncz 1985: 16, Bartha 1999: 195).

A *nyelvtudás foka* vagy a *kompetencia* alapján *balansz* és *domináns* kétnyelvűséget különböztetnek meg. A *nyelvi dominancia* az egyik nyelv jobb ismeretét jelenti, a *balansz kétnyelvűség* elnevezés a két nyelv elvileg megközelítőleg azonos fokú ismeretére utal (Göncz 1985: 15–16, Kiss 1995: 213).

A *nyelvelsajátítás indítékai* alapján *természetes*, *önkéntes* és *elrendelt* kétnyelvűségről tudunk. Természetes kétnyelvűség esetén a másodnyelv elsajátítása természetes módon, a családban, többnyelvű településen történik; önkéntes kétnyelvűségről akkor beszélünk, ha a nyelvelsajátítás az egyén saját elhatározásából történik; az elrendelt kétnyelvűségre az jellemző, hogy a másodnyelv elsajátítása valamilyen kötelező nyelvtanulási eszközhez, intézményhez, pl. az iskolához kötődik.

A kétnyelvűséghez fűződő *szociokulturális attitűdök* alapján a *hozzáadó* (additív) és a *felcserélő* (szubtraktív) típust különítik el. Additív kétnyelvűség esetén az anyanyelv (elsőnyelv) társadalmi értéke magas, a kétnyelvűség pozitívan hat a kognitív fejlődésre. Szubtraktív kétnyelvűség esetén az anyanyelv leértékelődik a beszélők tudatában, s a kétnyelvűség következményei ilyenkor általában negatívak (vö. Göncz 1995: 70–71, Kiss 1995: 216, Bartha 1999: 192).

A *csoporthoz tartozás tudata és a kulturális identitás* szerint megkülönböztetik a *bikulturális*, a *monokulturális*, az *akkulturációs* és a

dekulturációs kétnyelvűséget (Bartha 1999: 195). A *bikulturális* kétnyelvűség esetében az egyént kettős csoporttudat és kulturális identitás jellemzi. A *monokulturális* kétnyelvűség ismertetőjegye, hogy az egyik nyelvi csoporthoz tartozás tudata dominál. *Akkulturációs* kétnyelvűségről akkor beszélünk, ha kialakul a többségi nyelvi csoporthoz tartozás és kulturális identitás. A *dekulturációs* kétnyelvűség pedig azt jelenti, hogy ellentmondásos a csoport- és identitástudat.

Az egyéni kétnyelvűség különböző típusait Bartha Csilla (1999: 195) alapján a következőképpen foglalhatjuk össze (lásd 2. táblázat).

A *kétnyelvűség* terminust nemcsak egyénekre, hanem államokra, közösségekre is vonatkoztatják (vö. pl. Svejcer 1975: 78). Így a kétnyelvű-

2. táblázat. Az egyéni kétnyelvűség vizsgálatának pszichológiai dimenziói

Szempont	Típusok	Leírás
A nyelvelsajátítás ideje	1. gyermekkori a) szimultán b) szukcesszív 2. serdülőkori 3. felnőttkori	A két nyelv elsajátítása befejeződik a 10–11. életév körül. Egyszerre folyik, mindkét nyelv anyanyelv. Egymás után, az egyik első-, a másik másodnyelv. A másodnyelv elsajátítása a 11–17. életév közé esik. A másodnyelv elsajátítása 17 éves kor után történik.
Az elsajátítás módja, ill. a kétnyelvűség kognitív szerveződése	1. koordinált 2. összetett	A két nyelvhez kettős fogalmi rendszer tartozik. A két nyelvhez két, elkülönült fogalmi rendszer tartozik.
A kompetencia szintje	1. balansz (kiegyenlített) 2. domináns (egyenlőtlen)	A két nyelvben a kompetencia szintje (két) azonos. Az egyik nyelv kompetenciaszintje magasabb.
A nyelvelsajátítás indítéka	1. természetes 2. önkéntes 3. elrendelt	A második nyelv elsajátítása többnyelvű családban, településen spontán történik. A nyelvelsajátítás egyéni döntés alapján történik. A nyelvelsajátítás intézményi keretek között, törvények, rendletek által megszabott rendben történik.
A nyelvekhez fűződő szociokulturális attitűd	1. hozzáadó (additív) 2. felcserélő (szubtraktív)	Mindkét nyelv magas társadalmi presztízszt élvez, a kétnyelvűség kognitív előny. Az egyik nyelv társadalmi presztízsze sokkal magasabb, a kétnyelvűség kognitív hátrány lehet.
A csoporthoz tartozás tudata és a kulturális identitás	1. bikulturális 2. monokulturális 3. akkulturációs 4. dekulturációs	Kettős csoporttudat és kulturális identitás. Az egyik csoporthoz tartozás és egy kulturális identitás. A többségi csoporthoz tartozás és identitás. Ambiválenst csoport- és identitástudat.

Bartha (1999: 195) alapján.

ség *egyéni* típusa mellett meg szokás különböztetni az *intézményes* és a *társadalmi* vagy *közösségi* kétnyelvűséget is (vö. Svejcer 1975: 78, Lansztyák 1993: 12). A korábban tárgyalt meghatározások és típusok nagy-

részt az egyéni kétnyelvűségre vonatkoznak. Intézményes kétnyelvűségről azokban az államokban vagy az államok olyan közigazgatási egységeiben beszélhetünk, ahol az államigazgatás két vagy több nyelven folyik (Svejcer 1975: 78, Lanstyák 1993: 12).⁷ Közösségi vagy társadalmi kétnyelvűségről — attól függetlenül, hogy az állam, amelyben élnek, hivatalosan egy- vagy többnyelvű — azoknak a közösségnek a kapcsán beszélünk, amelyek tagjai mindennapi beszédtevékenységük kapcsán két vagy több nyelvet használnak (lásd fentebb is).

Kiterjedése szerint kétoldalú (bilaterális) és egyoldalú (unilaterális) kétnyelvűségről beszélünk. Előbbi akkor áll fenn, ha az érintkező közösségek kölcsönösen elsajátítják egymás nyelvét, utóbbi akkor, ha csak az egyik közösség sajátítja el a másik nyelvét (Kiss 1995: 215).

Láthatjuk tehát, hogy kétnyelvűség általában nem létezik. Így annak a kérdésnek a felvetése is fölösleges, hogy hasznos-e a kétnyelvűség, vagy pedig inkább egyfajta modern trójai faló. Ehelyett azt kell leszögeznünk, hogy a bilingvizmusnak számos különféle típusa ismert, amelyek között vannak olyanok, amelyek inkább pozitív, és vannak, amelyek inkább negatív következményekkel járnak. Amikor a kétnyelvűség hozzájárul vagy ártalmairól vitatkozunk, mindig tudnunk kell, miről beszélünk: tisztáznunk kell, milyen definíció alapján közelítjük meg a fogalmat, és azt is meg kell határoznunk, mely típusairól van szó az adott konkrét esetben. Csak ezután nyilváníthatunk véleményt.

3. A kétnyelvűség típusai a kárpátaljai magyar közösségben

A kárpátaljai magyarság kétnyelvűségének kapcsán a kutatók mindeddig általánosságban fogalmaztak, nem vették figyelembe, hogy a kétnyelvűségnek számos különböző típusa van, és hogy nem létezik általában vett kétnyelvűség, csak konkrét kétnyelvűségi szituációk vannak.

Az egyetlen, aki megpróbálkozott a kárpátaljai magyarság kétnyelvűségének tipologizálásával, Rot Sándor. Egy tanulmányában (1967: 188–189) és monográfiájában (1968: 260–261) a következő kétnyelvűségi

⁷Látszólag paradox módon ez a hivatalosan intézményesített kétnyelvűség a gyakorlatban az egy nyelvűségnek, s így az általában vesélyeztetetebb kisebbségi nyelvek megmaradásának kedvez. Azáltal ugyanis, hogy az országban vagy az ország egy bizonyos részén a kisebbségi nyelv a többséggel azonos státusban és funkciókban használható, sem a többségi, sem a kisebbségi nem kényszerülnek arra, hogy kétnyelvűek legyenek, s ha mégis elsajátítják egymás nyelvét, azt természetes módon vagy önként teszik, s nem azért, mert valaki ezt megköveteli tőlük (vö. pl. Svejcer 1975: 78, Lanstyák 1993: 12).

típusokat különíti el Kárpátalján: (a) *szociális részleges magyar–ukrán kétnyelvűség*; (b) *szociális részleges ukrán–magyar kétnyelvűség*; (c) *szociális teljes magyar–ukrán kétnyelvűség*; (d) *szociális teljes ukrán–magyar kétnyelvűség*. A négy típus valójában kettő, hiszen az (a) és (b), ill. (c) és (d) azonos, csak abban térnek el, hogy az (a) és (c) esetében a magyar, a (b) és (d) esetében az ukrán lakosságra jellemző a szerző által elkülönített kétnyelvűségi típus. A *szociális részleges* kétnyelvűségre Rot szerint az anyanyelv aktív és a másodnyelv passzív ismerete jellemző, a *szociális teljes* kétnyelvűséget pedig mindkét nyelv párhuzamos, egyformán aktív használata jellemzi. Megjegyzi még a szerző, hogy a *szociális részleges kétnyelvűség* esetében „az interferáló nyelvek behatolnak egymásba, és az anyanyelven beszélő egyének vagy etnikai csoportok nyelvében spontánul működnek a szomszéd nyelvből jött nyelvi elemek, tipológiai modellek” (Rot 1967: 188, 1968: 261).

A kárpátaljai magyarság kétnyelvűségének leglényegesebb vonása, hogy *kisebbségi kétnyelvűségről* van szó. Ez azt jelenti, hogy a közösség első nyelve (a magyar) jogilag alárendelt helyzetben van az államnyelvhez, az ukránhoz képest, illetve hogy szociológiai értelemben az ukránok többséget, a magyarok kisebbséget alkotnak Ukrajnában és Kárpátalján is. Másik lényeges vonása, hogy *áshonos*, nem pedig emigráns kétnyelvűségről van szó, az utóbbinak ugyanis számos tekintetben másak a jellemzői (vö. pl. Bartha 1993, 1995).

Az, hogy a kisebbségi kétnyelvűségi helyzet jellemzi a kárpátaljai magyarság bilingvizmusát, meghatározza az érintkező nyelvek egymásra hatásának mértékét és irányát. Kárpátalján az orosz és ukrán nyelv sokkal jelentősebb hatást gyakorol a magyar nyelvre, mint a magyar rájuk, annak ellenére, hogy természetesen a fordított irányú hatás sem példa nélküli.⁸ Az elsajátítás ideje szerint a kárpátaljai magyarok többségére a később kialakult kétnyelvűség, ill. a glottizmus jellemző, de vegyesházasságokban a lingvizmus is természetes lehet. A nyelvtudás foka a közösségben meglehetősen nagy változatosságot mutat.

Az 1989-ben Ukrajna területén végzett (még szovjet) népszámlálásnál használt kérdőív 9. kérdése az anyanyelv mellett arra a szovjetunióbeli

⁸Sőt, voltak olyan korszakai is a magyar–ukrán/ruszin kétnyelvűségnek a mai értelemben vett Kárpátalja területén, amikor a magyar gyakorolt jelentősebb hatást a vele érintkező szláv nyelvekre. Olyannyira, hogy Lizánec (1970: 89) így véli: „azokban a magyar falvakban, amelyek az ukrán falvak közvetlen szomszédságában találódnak el, a magyar lakosság körében 1945-ig nem lehetett megfigyelni a kétnyelvűséget, viszont eléggé elterjedt a bilingvizmus a kárpátmentől ukrán lakosság sávjában ott, ahol közvetlenül érintkeztek a magyarokkal. Még azokban a községekben is, ahol ukránok és magyarok együtt éltek, leginkább az ukrán lakosság volt kétnyelvű”. A magyar nyelv hatásáról a kárpátaljai ukrán/ruszin nyelvjárásokról lásd pl. Lizánec (1970, 1976, 2000). Az ukrán nyelv magyar kölcsönözveiről lásd még Markus (1993).

nyelvre is rákérdezt, amelyet az adatközlő saját bevallása szerint *szabadon bír*⁹ (folyékonyan beszélt).

A népszámlálás adatai szerint 1989-ben Kárpátalján az 1.245.618 lakos közül 976.749-en ukrán nemzetiségűnek tartották magukat, s közülük 961.489-en (98,4%) tekintették az ukránt anyanyelvűnek. A más nemzetiségűek közül 11.338-an szintén az ukránt tekintették anyanyelvűnek, velük együtt összesen 972.827-en felelték azt a népszámlálási biztosoknak, hogy az ukrán az anyanyelvük. A 272.791 *nem ukrán anyanyelvű* kárpátaljai közül 48.106-an (17,6%-uk) saját megítélésük szerint *szabadon bírták* az ukrán nyelvet. 1989-ben az ukrán anyanyelvűekkel együtt 1.020.933 fő, a kárpátaljai lakosság 81,9%-a beszélt eszerint (saját bevallás alapján) ukránul. Ezzel szemben az orosz anyanyelvűekkel együtt Kárpátalján 1989-ben 732.556 fő, az összlakosság 58,8%-a beszélt szabadon az orosz nyelvet, s a *nem orosz anyanyelvűek* 53,7%-a (több mint fele!) saját bevallása szerint beszélt oroszul. (514.516-an – a lakosság 41,3%-a – úgy vélték, hogy anyanyelvükön kívül más nyelvet nem beszélnek.) A 155.711 magyar nemzetiségű kárpátaljai lakos közül 65.718-an (42,2%) úgy ítélték meg, hogy beszélnek az orosz nyelvet. Annak ellenére, hogy a területen az ukránok alkotják a többséget, csak 17.723-an (11,3%) vallották azt, hogy szabadon beszélnek ukránul. Vagyis jóval többen jelölték meg az orosz ismert nyelvként a magyarok közül, mint az ukránt, ami minden bizonnyal annak tudható be, hogy a Szovjetunió fennállása idején az orosz nyelvet az oktatás minden szintjén kötelezően tanították, az ukrán nyelv oktatása viszont csak az ukrán tannyelvű iskolákban volt kötelező, a magyar iskolákban pedig egyáltalán nem oktatták. 72.178 kárpátaljai magyar nemzetiségű saját bevallása szerint csak magyarul beszélt (vö. 3. táblázat).

A népszámlálás önbevallásra alapuló adatai szerint tehát Kárpátalján jelentősen több volt a magyar–orosz, mint a magyar–ukrán kétnyelvűek száma. A saját bevallásuk szerint ukránul is beszélők nagy többsége vé-

⁹ Az eredeti kérdés szövege a következő volt: „9 Родной язык. Указать также другой язык народа СССР, которым свободно владеет.” Vö. Переписный лист. Всесоюзная перепись населения 1989 г. Государственный комитет СССР по статистике. A népszámlálások (sem az 1970., sem az 1989. évi) nem vették figyelembe azok nyelvtudását, akik nem bírták szabadon a másik nyelvet, azaz saját bevallásuk szerint nem tudtak „szabadon beszélgetni ezen a nyelven” (свободно разговаривать на этом языке), de olvastak és értenek ezen a nyelven (vö. Hazanarov 1982: 155). A népszámlálási biztosok számára készült instrukcióban az az utasítás állt, hogy azon adatközlők esetében, akik anyanyelvükön kívül több Szovjetunióbeli nyelvet bírnak szabadon, csak azt az egy nyelvet kell feljegyezni, amelyet a megkérdezett a legjobban bír (vö. Hazanarov 1982: 155, Всесоюзная перепись населения – всепародное дело, 46. old.).

3. táblázat. Anyanyelvükön kívül más szovjetunióbeli nyelvet is szabadon beszélő kárpátaljaiak (az 1989. évi népszámlálási adatok alapján)

Nemzetiség	Száma	Beszél oroszul is	%-ban	Beszél ukránul is	%-ban	Csak anyanyelvén beszél	%-ban
Ukrán	976749	575627	58,9	–	–	392031	40,1
Magyar	155711	65718	42,2	17723	11,3	72178	46,3
Orosz	49458	–	–	21813	44,1	26125	52,8
Cigány	12131	3440	28,3	1265	10,3	7412	61,0
Román	29485	15056	51,0	994	3,3	11809	40,0
Szlovák	7329	3781	51,5	2081	28,3	1457	19,8
Német	3478	1333	38,3	1580	45,4	560	16,1
Zsidó	2639	853	32,3	1079	40,8	669	25,3
Egyéb	8638	4239	49,0	1571	18,1	1275	14,7
Összesen	1245618	670046	53,7	48106	3,0	514516	41,3

leményünk szerint a városokban (talán a magyar többségű Beregszász és a közel 40%-ban magyarok lakta Csapót kivéve) és a vegyes lakosságú falvakban, illetve a Felső-Tisza vidékének szóróvármagyarsága között élt, ahol főként környezetétől, vagy ukrán tannyelvű iskolába, szakiskolába járva tanulta meg az ukrán nyelvet, illetve a helyi ukrán/ruszin nyelvjárást. A magukat egynyelvűnek valló magyarok és nem magyarok között a gyerekek és öregek is ott vannak, tehát az aktív lakosság minden bizonnyal nagyobb arányban beszélt anyanyelvén kívül más nyelvet is, mint az a népszámlálási adatokból látszik.

Az 1989. évi népszámlálási adatok önbevallásra alapozó mutatói alapján tehát a kárpátaljai magyarok 53,5%-a, azaz több mint fele saját megítélése szerint *szabadon beszél* még legalább egy többségi nyelvet. Azt is meg kell jegyeznünk, hogy az anyanyelv mellett szabadon beszélt nyelvet tudakoló rovatba csak egy nyelvet lehetett beírni, ami azt jelenti, hogy azok, akik anyanyelvük mellett saját megítélésük szerint egynél több nyelvet beszéltek szabadon, csak egy nyelvet jegyezhettek be a népszámlálási kérdőívbe.

Hét évvel az 1989-es népszámlálás után az RSS-vizsgálat során a kárpátaljai lakosság nyelvtudására is rákérdeztünk. Négy településtípusban összesen 144 felnőtt, magát magyarnak valló adatközlő válaszolt arra a kérdésre, hogy *saját bevallása szerint* milyen fokon beszél magyarul, oroszul és ukránul.¹⁰ Magyartudását az adatközlők 95%-a *nagyon jó*-nak

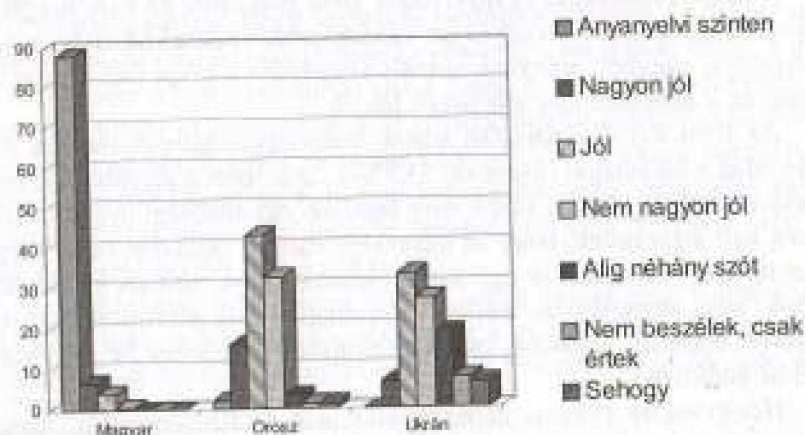
¹⁰ A kérdőívben így szerepelt a kérdés: *Milyen szinten beszélt Ön a következő nyelveket? A megfelelő rubrikába tegyen egy X-et!*

vagy *anyanyelvi szintű*-nek ítélte. Orosztudását a megkérdezettek túlnyomó többsége (91%) a *nem nagyon jó-tól* a *nagyon jó-ig* terjedő jelzőkkel minősítette, de ukrántudását csak a válaszadók kétharmada (67%) ítélte ilyennek. A magyarok orosz tudásánál jóval gyengébb ukrántudását mutatja az is, hogy az *alig néhány szót* vagy annyit sem tudók aránya az orosz esetében a minta 6,3%-a, míg az ukrán esetében ugyanez 32,7% (lásd 4. táblázat és 1. ábra).

4. táblázat. A kárpátaljai magyarság nyelvtudása
(N=144; önértékelés alapján)

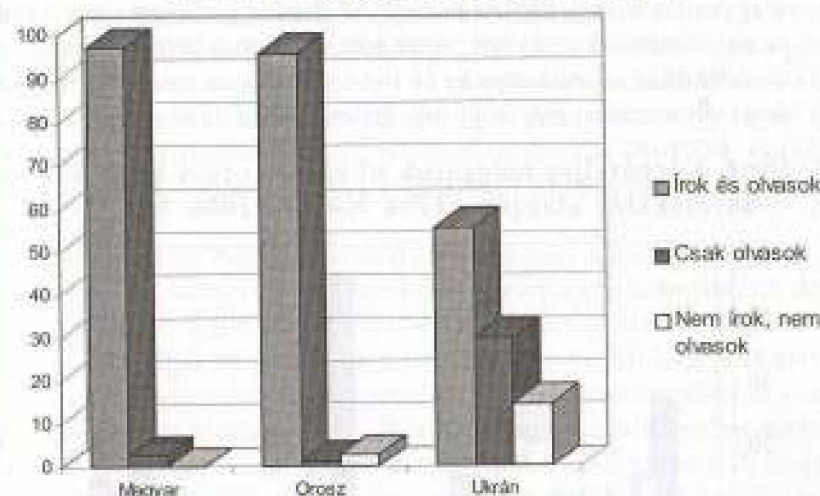
	Magyar		Orosz		Ukrán		Egyéb	
	n	%	n	%	n	%	n	%
Anyanyelvi szinten	127	88,2	3	2,1	–	–	–	–
Nagyon jól	10	6,9	23	16,0	10	6,9	–	–
Jól	6	4,2	62	43,1	48	33,3	4	2,8
Nem nagyon jól	1	0,7	47	32,6	39	27,1	5	3,5
Alig néhány szót	–	–	5	3,5	27	18,8	4	2,8
Nem beszélek, csak értek	–	–	2	1,4	11	7,6	1	0,7
Sehogy	–	–	2	1,4	9	6,3	130	90,3

1. ábra. A kárpátaljai magyarság nyelvtudása
(N=144, %-ban; önértékelés alapján)

Arra a kérdésre, hogy tudnak-e írni és olvasni az adatközlők magyarul, oroszul és ukránul, a minta 97%-a úgy válaszolt, hogy magyarul írni és olvasni, 3%-a csak olvasni tud. Az oroszul írók és olvasók aránya közeli az anyanyelvihez (95,8%), ám ukránul sokkal ritkább: csak az adatközlők 56%-a ítélte úgy, hogy tud ukránul írni és olvasni, 30% csak olvasni tud, 14% sem írni, sem olvasni nem tud (vö. 2. ábra).

2. ábra. Írni és olvasni tudás magyar, orosz és ukrán
nyelven Kárpátalján
(N=144; %-ban; önértékelés alapján)

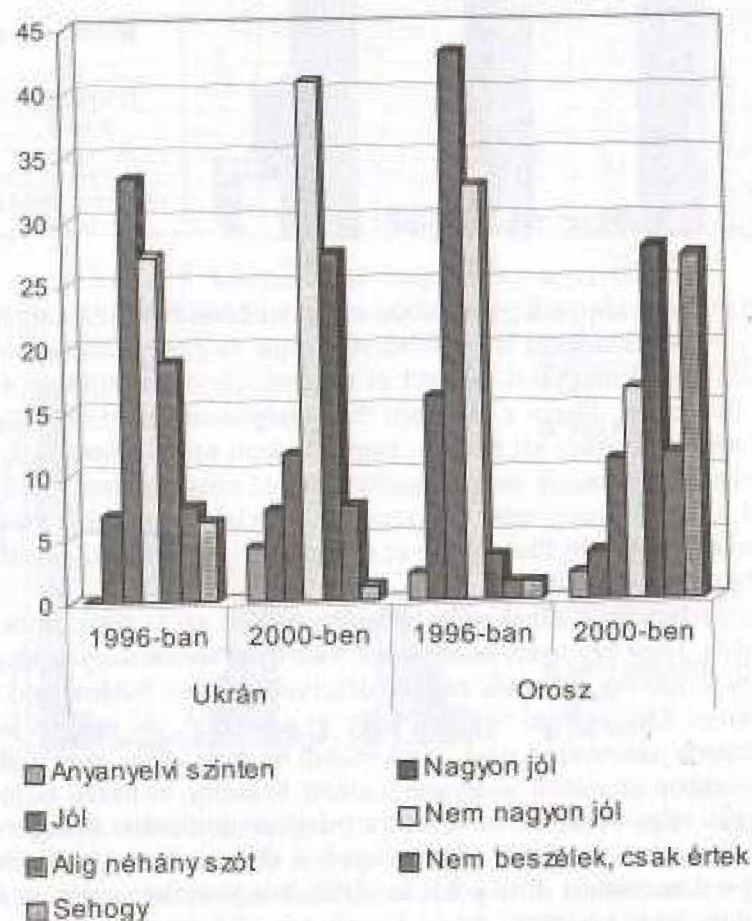
2000 tavaszán az Ügynök 2000 vizsgálat keretében 595 kárpátaljai magyar középiskolástól is megkérdeztük, saját megítélése szerint milyen szinten beszél magyarul, oroszul és ukránul. Ha összevetjük az 1996-ban 144 felnőtt, illetve a 2000-ben 595 középiskolás adatközlőtől nyert eredményeket, akkor azt találjuk, hogy az ukrán nyelv ismeretének foka növekedett ugyan, de nem számottevően, az oroszé viszont csökkent (lásd 3. ábra). Figyelembe kell azonban vennünk, hogy a két vizsgálat között eltelt négy év, illetve hogy az egyik mintában felnőttek, a másikban középiskolások találhatók.

A nyelvtudás fokának változatossága mellett azt is figyelembe kell vennünk, hogy egy nyelv ismeretének foka természetesen olyan tényező, amely kérdőíves felmérés zárt kérdéseivel nehezen határozható meg árnyaltan. Elképzelhető ugyanis, hogy az a beszélő, aki nagyon jó-nak minősítette orosznyelv-tudását, arról számol be, hogy olyan szituációkban, amelyekben általában magyarul szokott beszélni, nehezen boldogul oroszul vagy ukránul, és fordítva: magyar domináns kétnyelvűek sokasága számára nehéz a többségi nyelven elsajátított szakterminológiát magyarul használnia. Erre példa az alábbi interjúrészlet, amely az RSS-vizsgálat során készült.

Egy nyelv inkább szokás, mint tudás. És a szakmai szinten ez megjelentkezik. Mondjuk hit terén, vallásos, vallás terén, vallási

szférába jobb a magyar. Őő ... ilyen hétköznapi szférába, mondjuk filológiai szférába, de mondjuk zenei, a zenei szakmát ukránul sajtóztottam el, így mondjuk ott, mondjuk a szakterminusokat... Mer magyarul nem kicsinyített szeptakord, hanem szűkített szeptakord, oroszul viszont kicsinyített, tehát gondolkodnom kell, hogy nehogy tükörfordítást alkalmazzunk, és ilyen téren néha az ember megáll, hogy elgondolkozzon, hogy mit használjon. Ez, ez előáll.

3. ábra. Kárpátaljai magyarok ukrán és orosz nyelvtudása önértékelés alapján (1996 N=144, 2000 N=595)

A fentiek alapján kijelenthetjük: a kárpátaljai magyarság jelentős része kétnyelvű, anyanyelvén kívül a többség ismer még legalább egy

nyelvet. Kijelenthetjük továbbá, hogy a közösség túlnyomó többsége domináns kétnyelvű, mégpedig – talán a felső-Tisza-vidéki szóránymagyarságot leszámítva – magyar domináns (a magyar többségű településeken élő, magyar iskolába járók/jártak mindenképpen azok). A homogén magyar házasságban, magyar többségű településen élő kárpátaljai magyar szülők erős magyar nemzettudatuk és magyar dominanciájuk miatt szintén magyar nyelven szocializálják gyermekeiket, tehát ez a magyar-dominancia – amennyiben nem következnek be jelentős társadalmi és politikai változások – újratermelődik a következő generációknál is (lásd még a X. fejezetet).

A másodnyelv elsajátításának indítéka alapján a magyar többségű településen élők kétnyelvűsége elrendelt kétnyelvűség, amennyiben az ukrán és orosz nyelvvel általában az iskolában találkoznak ezek az emberek. A vegyes lakosságú településeken a természetes kétnyelvűség is ismert.

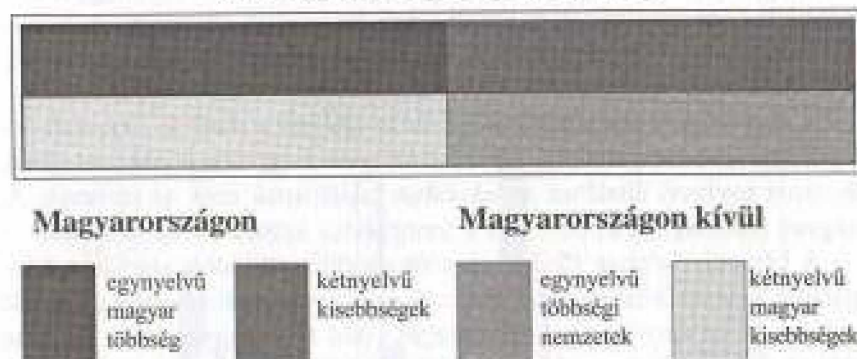
A kétnyelvűséghez fűződő szociokulturális attitűdök alapján a kárpátaljai magyar közösségen belül erős a magyar nyelv továbbadásának igénye, az anyanyelv presztízse magas (lásd a X. fejezetet). A magyar többségű településeken additív (hozzáadó) kétnyelvűségről beszélhetünk, ahol a többségi nyelv elsajátítása nem fenyegeti a magyar nyelv jövőjét.

Az intézményi kétnyelvűség jobbára sajnos csak elvben létezik Kárpátalján, vagyis a törvények ugyan lehetővé teszik a magyar nyelv hivatalos funkciókban való használatát azokon a területeken, ahol a magyarság összefüggő tömbben többséget alkot, de a gyakorlatban ez korántsem működik így (lásd a VI. fejezetet).

Bartha Csilla (1993: 21–22, 1996: 269) a csoportok közötti kommunikáció kiterjedtsége szerint Appelre és Muyskenre (1987) hivatkozva három típust különít el. Az első típusban a két nyelvet különböző csoportok beszélik, amelyek nem beszélik egymás nyelvét. A csoportok közötti érintkezés csak szűk rétegeket érint. A második szerint a társadalom minden tagja kétnyelvű, mindenki beszéli a másik nyelvét. A harmadikban a két közösség közül az egyik kétnyelvű, a másik egynyelvű, ahol az előbbi rendszerint szociológiai értelemben kisebbségnek számít, s ez a közösség beszéli a másik csoport nyelvét. Itt a csoportok közötti érintkezés általában a többségi nyelven folyik. Bartha szerint (1993: 23, 1996: 270), ha megvizsgáljuk azokat a szituációkat, amelyekben a magyar nyelv kontaktushelyzetben előfordul, kiderül, hogy mindegyik helyzet a harmadik típusnak felel meg: Magyarországon a magyar egynyelvű többség és kétnyelvű kisebbség, a határon túl egynyelvű többség és kétnyelvű magyar kisebbség relációban. Ennek alapján a magyart

magában foglaló kontaktushelyzetek alapsémáját az „egynyelvű többség versus kétnyelvű kisebbség” helyzettel jellemzi (vö. Bartha 1993: 24, 1996: 270), s a 4. ábrához hasonlóan ábrázolja.

4. ábra. A magyar nyelvet magában foglaló kontaktushelyzetek alapsémája
(vö. Bartha 1993: 23, 2. sz. ábra)

A kárpátaljai magyarság kétnyelvűségére is alkalmazható ez a séma: a kétnyelvűség kiterjedése szerint a kárpátaljai magyarság bilingvizmusa egyoldalú (unilaterális), amennyiben a magyar lakosság rendszerint valamilyen szinten elsajátítja a többségi nyelve(ke)t, a többségiek pedig általában csak a magyar többségű településeken tanulnak meg magyarul (de ez sem szükségszerű), s a többségiek ilyen jellegű kétnyelvűsége is csak szűk réteget érint.¹¹

A kárpátaljai magyarságot tehát mindezek alapján mint közösséget kétnyelvűnek tekintjük, melynek tagjai ilyen vagy olyan fokon kétnyelvűek. A helyi magyar nyelvészeti hagyomány ezzel szemben a magyar többségű településeken élő magyarokat egynyelvűnek tekinti.¹² A fentiek értelmében ez a kétnyelvűség néhány szempontú definíciója szerint védhető (vö. az 1. táblázattal), más szempontok alapján azonban ezt a csoportot is bilingvisnek tekintjük (vö. Lanstyák 1993, Bartha 1999: 64–65).¹³

¹¹ Természetesen mint minden séma, ez is bizonyos mértékű általánosítás: mindkét oldalon vannak kivételek.

¹² Vö. pl.: „Az egy tömbben élő magyarság a nagyszőlősi, a beregszászi, valamint részben az ungvári és munkácsi járásban egynyelvű” (Horváth 1998).

¹³ Természetesen a kétnyelvű közösségekben is vannak olyan egyének, akik csak egy nyelvet beszélnek, s az egynyelvű közösségekben is lehetnek (pl. a nyelvhatáron) olyan személyek, akik más nyelvet is használnak (vö. Bartha 1996: 270).

III. A kétnyelvűség kialakulásának/kialakításának módjai

Hogyan jöhet létre a kétnyelvűség? Amint arról a kétnyelvűség típusai kapcsán szóltunk, kialakulhat természetes módon, például a vegyes lakosságú településeken vagy a nyelvileg vegyes házasságokban, illetve mesterségesen is kialakítható, leggyakrabban az oktatás révén.

Az alábbiakban előbb azt tekintjük át, milyenek a kétnyelvűség kialakulásának spontán útjai; hogyan szocializálható kétnyelvűvé a gyerek a kezdetektől fogva, a korai kétnyelvűség kialakításának milyen módjai ismeretek, majd arra térünk ki, hogy az iskolai oktatás révén mi módon alakítható ki egynyelvűség vagy többnyelvűség, s milyen társadalmi célok rejtőznek az egyes oktatási modellek mögött.

1. A kétnyelvűség kialakulásának spontán módjai

A kétnyelvűség számos módon kialakulhat. Két nép érintkezése együtt jár nyelveik kontaktusba kerülésével is, s a kapcsolatok gyakran járnak együtt az őket beszélő közösségek vagy egyes csoportjaik kétnyelvűvé válásával. A nyelvi kölcsönzés feltétele is a kétnyelvűség. De hogyan is alakulhat ki ez a jelenség?

Kétnyelvűség leggyakrabban a népmozgások nyomán jön létre. A népmozgásoknak pedig rendkívül változatos okai lehetnek. Ilyen például a jobb szállásterület keresése. A hadjáratok nyomán kialakuló hódítások után is létrejöhetnek etnikailag és nyelvileg vegyes területek. A gyarmatosítás nyomán terjedt el például Afrikában vagy Észak-Amerikában az angol és a francia, Dél-Amerikában a spanyol és a portugál nyelv.

A nyelv enciklopédiája a következőképpen foglalja össze a kétnyelvűség kialakulásának lehetséges okait (Crystal 1998: 449).

✓ *Politika.* A megszállásoknak, kitelepítéseknek, más politikai-katonai akcióknak rendszerint közvetlen nyelvi következményeik vannak. Az emberek menekültté válhatnak, és arra kényszerülhetnek, hogy megtanulják a befogadó ország nyelvét. Egy-egy sikeres katonai akció után viszont a bennszülött lakosság kényszerülhet rá, hogy fennmaradása érdekében megtanulja a megszállók nyelvét

✓ **Vallás.** Előfordulhat, hogy jelentős embercsoportok szeretnének letelepedni egy adott területen annak vallási jelentősége miatt, vagy kényszerülnek elhagyni hazájukat vallásuk üldöztetése okán. Mindkét esetben új nyelveket kell megtanulniuk.

✓ **Kultúra.** Egy bizonyos etnikai vagy társadalmi csoporttal való azonosulás vágya gyakran késztet embereket arra, hogy megtanulják az illető csoport nyelvét. A nacionalista tényezők különösen fontosak.

✓ **Oktatás.** Gyakran egy nyelv elsajátítása jelenti az egyetlen utat a tudáshoz. Ezért tanultak az emberek mindenütt a nyugati világban latinul a középkor folyamán, és napjainkban ez motiválja az angol nemzetközi használatát.

✓ **Gazdaság.** Hatalmas embercsoportok vándoroltak egyik országból a másikba, hogy munkát kapjanak, és emeljék életszínvonalukat. Ez a tényező magyarázza leginkább az Egyesült Államok nyelvi sokszínűségét, és egyre növekvő mértékben napjaink Európájának kétnyelvűségét is.

✓ **Természeti csapások.** Árvizek, vulkánkitörések, éhínségek, más katasztrófák gyakran űztek el egész népeket lakhelyükről. Ahol letelepedtek, gyakran egészen más nyelvi környezetbe kerültek.

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy sokféle ok miatt jöhet létre kétnyelvűség, azonban kialakulása mindig valamilyen társadalmi, politikai, gazdasági tényező megváltozására vezethető vissza (részletesebben lásd még Bartha 1999: 41–47).

A mai Kárpátalja területén is alakult ki spontán módon kétnyelvűség, hiszen az itt élő etnikumok érintkezése természetes folyamat évszázadok óta.

A mai értelemben vett Kárpátalján a magyar és nem magyar népesség közötti kapcsolatok típusait röviden a következőképpen foglalhatjuk össze.

Az elmúlt évszázadokban a magyar és nem magyar népesség közötti szoros és kölcsönös kapcsolatok kialakulását több tényező nehezítette. Elsősorban az, hogy a magyarok a terület déli, termékeny síkvidéki sávját népesítették be, és mezőgazdasággal, főleg földműveléssel foglalkoztak, a ruszinok és románok viszont általában a magasabban fekvő területeket foglalták el, ahol sokáig félnomád, pásztorkodó életmódot folytattak (vö. Ács 1984: 103). „A XVI. század második felében a síkföld és a hegyvidék határvonala egyúttal még nemzetiségi határt is jelentett. A síkföld teljességében a magyar, a hegyvidék pedig a rutén–oláh települési körhöz tartozott” – jellemzi az Ugocsa megyei helyzetet Szabó (1937/1994: 989, vö. még Ács 1984: 132–133). Mindezt fokozta, hogy a magyarság

nemcsak életmódjában, hanem kultúrájában, nyelvében és vallásában is különbözött a szomszédságában élő népektől (vö. Ács 1984: 103, 133, 306, Bonkáló 1940/1996: 62–63). Az etnikumok közötti kapcsolat azonban természetesen létrejött a hosszú ideje tartó egymás mellett élés során. Ezeket a kapcsolatokat az alábbiakban lehet összefoglalni.

Vízszintes érintkezés

Alacsony szinten

a) Mindennapi érintkezés a közös lakóhely révén a vegyes lakosságú településeken (a nyelvhatáron vagy a nyelvszigeteken), illetve viszonylag gyakori érintkezés a homogén településen, de egymás szomszédságában élő etnikumok között (a nyelvhatár mentén vagy a nyelvszigetek peremén).

Az ilyen jellegű érintkezést bizonyítják például azok a 18. századi okiratok, amelyek Ugocsa megyében több magyar–ruszin településen a magyar nyelv mellett a ruszint is megemlíti mint a községben használatos nyelvet, hozzátéve, hogy a ruszin anyanyelvűek mind értenek magyarul (vö. Szabó 1937/1994: 106). Sőt, azokban a helységekből, ahol a korabeli iratok szerint a ruszin volt az egyedüli használatos nyelv, az összeírást végzők megjegyzik, hogy „a lakosok a magyar nyelvet is mindnyájan értik” (Szabó 1937/1994: 107).

Az ilyen kapcsolatokra utal az Ugocsa megyében előforduló odavissza asszimiláció is: több Ugocsa megyei helység eredetileg magyar alapítású volt, később szászokat telepítettek az elpusztult magyar lakosság helyére; a szászok a 16. századra elmagyarosodtak, a 18. századra pedig ruszinná váltak; a 19. században pedig ismét elmagyarosodtak (vö. Ács 1984: 132, Szabó 1937/1994: 115).

b) Alkalmi érintkezés, amely általában gazdasági jellegű volt (vásárok, mezőgazdasági idénymunkák, kereskedelem stb.).

A hegyvidéki ruszin lakosság évszázadokon át járt le a magyar Alföldre aratni, csépelni, így keresték meg téli gabonaszükségletüket (vö. Udvari 1994: 184, Bonkáló 1940/1996: 72, 75 stb.). Lizanec (1993a: 170, 1993b: 51) szerint már a 13. századból vannak erre vonatkozó adatok, ez azonban – tekintve, hogy a ruszin lakosság tömeges megjelenéséről a mai Kárpátalja területén csak a 14. században beszélhetünk (vö. Hodinka 1900: 401–402, Györffy 1987: 524, Kobály 1994: 25), illetve hogy a szerző nem hivatkozik forrásokra állítása alátámasztására – megkérdőjelezhető. Ács (1984: 104) szerint „a 17. század végén rendszeresen lejártak a rutén parasztok a Tisza vidékére, sőt a Tiszán túlra is aratni és kapálni”.

A fő közlekedési útvonalak a Kárpátok hegyeiből az Alföld felé haladó folyók völgyeiben húzódnak. Ez a természetföldrajzi tény évszázadokon át meghatározta a ruszinok kapcsolattartási mintáit. A ruszin lakosság aktívan részt vett a máramarosi sóbányákból származó só és a Kárpátok legértékesebb kincse, a fa szállításában (vö. Szabó 1937/1994: 17, 108 és Udvari 1994: 185–187). A fát és a sót a vízen, a folyókon (elsősorban az Alföldön végigfolyó Tiszán) szállították a ruszin tutajosok, akik számára a tutajozás egészen a 19. század 70-es éveig, a vasúti hálózat kiépüléséig megélhetést biztosított (vö. Udvari 1994: 186).

A forgalmas útvonalak mentén, a kikötőhelyeken a kereskedelmi élet is élénk volt (vö. Udvari 1994: 185). Ács (1984: 104) és Lizanec (1993a: 170, 1993b: 51) szerint a ruszinok szemet, meszet, kátrányt, faedényeket, kosarakat és tejtermékeket (juhtúró, juhsajt stb.) szállítottak a magyar falvakba búzáért és más élelmiszerekért cserébe. Intenzív volt az állatkereskedelem is (Udvari 1994: 185).

A kultúra szintjén

Az értelmiségiek között fenntartott személyes kapcsolatokat, ill. az irodalom közvetítette kapcsolatokat (pl. műfordítói tevékenység) sorolhatjuk ide. Ilyen jellegű érintkezésről tulajdonképpen csak a 19. századtól beszélhetünk. A ruszin lakosságnak ugyanis nem volt főúri és polgári rétege a mai Kárpátalja területén (vö. Ács 1984: 289, Szabó 1937/1994: 53, Botlik 1997: 66). Ruszin értelmiségről sem beszélhetünk a 19. század közepéig, ugyanis fiatal papi értelmiségük gyorsan beolvadt a kulturálisan és anyagiilag is fölötte álló magyar papságba (vö. Ács 1984: 248–249). Így tehát ha volt is „vízszintes” érintkezés a magyar és a ruszin magasabb társadalmi rétegek között, az szinte kizárólag magyar nyelvű volt.

Az irodalom közvetítette kapcsolat is csak a 19. században kezdődött. A budai Egyetemi Nyomda két ruszin nyelvű kiadványt is megjelentetett a 19. század első felében (vö. Ács 1984: 282). 1870-ben jelent meg a Magyar–oroszl népdalok című kötet a Hazai nem magyar ajkú népköltészet tára sorozatban (vö. Ács 1984: 283).

A 19. század második felétől – a ruszin értelmiségi réteg megjelenésével és nemzettudatának megerősödésével – a magasabb rétegek közötti kapcsolatok intenzívebbé váltak. 1941-ben megalakult a hivatalosan is magyar–ruszin kétnyelvű Kárpátaljai Tudományos Társaság, melynek kétnyelvű folyóirata volt a Zorja-Hajnal (vö. Csáthy 1994).

Függőleges érintkezés

Magyar földesúr és nem magyar jobbágya között

Az ilyen jellegű közvetett érintkezés leginkább Ugocsa megyében lehetett intenzív, ahol a megye birtokos rétegének legnagyobb része két-három jobbágYTELEKKEL rendelkező kisbirtokos volt (vö. Szabó 1937/1994). A magyar arisztokrata családok és nagybirtokosok csak közvetett kapcsolatban álltak nem magyar jobbágyaikkal. Több Bereg megyei ruszin falut telepítettek például a Rákócziak (vö. Ács 1984: 103), illetve Ugocsa megyeit a Perényiek (vö. Szabó 1937/1994: 95).

Magyar hivatalos személy és nem magyar „ügyfél” között

Elvileg ilyen kapcsolatnak fogható fel a magyar adószedő és a nem magyar adózó jobbágY között fennálló viszony. Erre utalnak például a fennmaradt dézsmajegyzékek, összeírások stb. A 18. századi Ugocsa megyei ruszinok magyar nyelvtudását például Szabó (1937/1994: 108) részben az uradalmi adminisztráció hatásának tulajdonítja, ami magyar emberek kezében volt.

A 19. század második felétől – az államigazgatási rendszer fejlődésével – ezek a kapcsolatok is erősödtek.

2. A korai kétnyelvűség kialakítása a családi szocializáció folyamatában

Olyan területeken, ahol több nemzetiség él egymás mellett, nem ritkák a vegyes házasságok, ahol a szülők anyanyelve gyakran különböző. Ilyenkor általában felmerül a kérdés: hogyan érhető el, hogy a gyerek mindkét szülője nyelvét elsajátítsa, de ez ne hasson negatívan a gyerek kognitív fejlődésére. A kétnyelvűségi szakirodalom számos olyan esettanulmányt ismer, amelyben nyelvileg vegyes házasságban élő nyelvész vagy pszichológus házaspárok írják le, milyen módszerekkel érték el, hogy gyermekük kétnyelvűként szocializálódjon. Ezeket a leírásokat Harding és Riley (1986) gyűjtötte össze olyan szülőknek, akik azt szeretnék, hogy gyermekük kétnyelvűként nőjön fel. A módszereket magyarul Jarovinszkij (1994) és Bartha (1999) ismerteti, illetve egyéb eseteket is leír Navracsics (1999: 95–105); itt csak röviden térünk ki az egyes esetekre.

Harding és Riley (1986) az egyes eseteket azokról a családokról nevezték el, akikről a tanulmány szól, ezért mi is ezt követjük.

1) A *Ronjat család*. A két szülő különböző anyanyelvű, de többé-kevésbé ismerik egymás anyanyelvét. Egyikük nyelve azonos a környezet nyelvével. Mindkét szülő kizárólag a saját anyanyelvén érintkezik a gyermekkel.

2) A *Fantini család*. A szülők itt is különböző anyanyelvűek, s az egyikük anyanyelve itt is azonos a környezet nyelvével. A gyerekkel való kommunikáció során a szülők egyike sem használja a környezeti nyelvet, a másik szülő nyelvén érintkeznek, mert a gyermek a családon kívül (vagy természetes körülmények között, úgymond az utcán, vagy intézményes keretek között, pl. az óvodában, iskolában) a későbbiekben elsajátítja a domináns környezeti nyelvet.

3) A *Haugen család*. A szülők anyanyelve azonos, ám a környezeti nyelv más. A szülők az előző családhoz hasonló okokból csak saját anyanyelvükön beszélnek a gyermekhez.

4) Az *Elwert család*. A szülők különböző anyanyelvűek, s a környezeti nyelv is eltér a szülők anyanyelvétől. Mindkét szülő következetesen saját nyelvén érintkezik a gyermekkel.

5) A *Saunders család*. Az anya és az apa anyanyelve azonos, a környezeti nyelv szintén megegyezik a szülők nyelvével. Az egyik szülő a gyerekkel érintkezve következetesen nem az anyanyelvét, hanem a nem domináns (kisebbségi vagy idegen) nyelvet használja.

Bár az ismertetett modellek sajnos nem szólnak egy igen jelentős szempontról, a szülők és az együtt élő rokonok egymással való kommunikációjának nyelvéről, a fentiekből kitűnik, hogy a gyermek családban történő kétnyelvűvé szocializálása általában az *egy személy – egy nyelv* elvet követi, s a koordinált kétnyelvűség kialakítását célozza. A korai kétnyelvűség pszichológiai szempontú vizsgálata is általában ezt az elvet támogatja (vö. Göncz 1985).

Gyakran vélekednek úgy, hogy a vegyes házasságban felnövő gyerekek nyelvi szempontból veszélyeztetettek, ha szüleik nem azonos nyelven szólnak hozzájuk, mert a gyerek agya nem képes egyszerre megbirkózni a két nyelv elsajátításának feladatával, és ezért az ilyen családban szocializálódó gyerekek visszamaradottak, beszédhibásak, pszichésen zavartak lesznek. E nézetnek a kutatók szerint tudományos alapja nincs, az esetlegesen kialakuló zavarok rendszerint másnak tulajdoníthatók, nem a kétnyelvűségnek, amit a világon élő többmillió kétnyelvű gyermek igazol (vö. Jarovinskij 1994, Crystal 1998: 453). Mire ezek a gyerekek elérik az iskoláskort, a nyelvi fejlődés ugyanolyan szintjén állnak, mint egynyelvű kortársaik. Az azonban igaz, hogy két nyelv elsajátításának párhuzamos folyamata némileg más fokozatokban zajlik, mint az egynyelvű gyermekek nyelvelsajátítása. Crystal (1998: 453) a szakirodalom alapján három fejlődési szakaszt különböztet meg.

1. Az egynyelvű gyermekekhez hasonlóan a kétnyelvű gyermek is kialakít egy szókincset, amely azonban mindkét nyelv szavait tartalmazza.

Ezek között nem nagyon fordulnak elő a két nyelvből származó egymásnak megfelelő szavak.

2. Amikor megjelennek az első két- vagy többszavas mondatok, a két nyelv szavai keveredhetnek a mondaton belül. Ez a keveredés azonban gyorsan csökken, a harmadik életév végére a kevert mondatok aránya 5% körüli csupán.

3. A gyermek szókincsének bővülésével mindkét nyelven megjelennek az egymásnak megfelelő szavak. Az eltérő nyelvtani szerkezetek elsajátítása ugyanakkor tovább tart. Egy ideig a gyermek egyetlen szabályrendszerrel használ mindkét nyelvben, majd végül kialakul a két külön nyelvtan. Amikor a gyermek (általában a negyedik életév körül) eljut erre a szintre, már képes megkülönböztetni a két nyelvet egymástól, s az *egy személy – egy nyelv* elvének megfelelően azt is tudja, milyen nyelven szóljon az egyes családtagokhoz (vö. Crystal 1998: 453).¹⁴

3. Kétnyelvűség kialakítása az oktatás révén

Kétnyelvűség nemcsak a családban, hanem az iskolai oktatás révén is kialakítható.

Az oktatás relatív sikerességének vagy sikertelenségének elemzésekor az egyik leggyakrabban vizsgált tényező az oktatás nyelve. Az UNESCO 1953-ban kiadott, *A mindennapok nyelve az oktatásban* című jelentésében azt az alaptételt állította fel, hogy a legmegfelelőbb tananyag az anyanyelv (vö. Skutnabb-Kangas 1997: 35). Ám az oktatási programok egy része, amelyeket arra dolgoztak ki, hogy a tanulókat kétnyelvűvé neveljék, illetve elősegítsék a megfelelő iskolai teljesítményt, annak ellenére, hogy az anyanyelvi oktatáson alapulnak, alacsony eredményszinten működnek, más programok ugyanakkor, amelyek nem az anyanyelvet használják tananyalként, magas eredményszintet érnek el. Vagyis az anyanyelven oktató programok magas és alacsony eredményszintet egyaránt elérhetnek, s ugyanez áll a nem anyanyelven oktató programokra is. A kutatók az UNESCO említett jelentésének elkészülte óta rájöttek: az oktatási programnál a tananyag mellett figyelembe kell venni számos más tényezőt is, így például az oktatás nyelvi és társadalmi célját, körülményeit stb.

¹⁴ Egy magyar-szlovák kétnyelvű házaspár gyermekeinek kétnyelvű szocializációjáról bővebben olvasható Vándoré Kremmer (1998)-ban. A gyermekkori kétnyelvűségről lásd még Navrácsics (1999)-et.

Az alábbiakban azokat az oktatási típusokat tekintjük át röviden a magyar és a nemzetközi szakirodalomra alapozva, amelyek célja az egy- vagy a kétnyelvűség kialakítása. Mindegyik típusnál kitérünk az oktatási cél mögött rejtő társadalmi célokra is. Az alkalmazott tannyelv vagy tananyelvek segítségével ugyanis mind a többségi, mind a kisebbségi tanulóknál serkenthető az egy-, illetve kétnyelvűség különböző típusainak kialakulása, vagyis az oktatás révén a kitűzött társadalmi és nyelvi céloknak megfelelően kontrollálható a közösségben használatos nyelvek megőrzése, elvesztése vagy elsajátítása (lásd Crystal 1998: 456–457).

Az áttekintést Bartha Csilla (1999), Göncz Lajos (1985, 1995), és Tove Skutnabb-Kangas (1997) munkái alapján állítottuk össze.

Egynyelvű oktatás, amely az egynyelvűség kialakulásához teremti meg a feltételeket

Egy tannyelv használatával az oktatásban három program segítségével érhetjük el a kívánt egynyelvűséget: az ún. *hagyományos*, a *befulladás* és a *szegregációs* modell révén.

A hagyományos programban többségi tanulók vesznek részt, s a tannyelv megegyezik a résztvevők anyanyelvével. Egy másik nyelvet (rendszerint nem a kisebbség nyelvét, hanem valamely magas presztízsű világnyelvet) is tanulnak idegen nyelvként. A társadalmi cél a többségi egynyelvűség fenntartása, egy világnyelv alapjainak az elsajátíttatása mellett. Ez a leggyakrabban alkalmazott modellek egyike. Az ukránai többségi oktatás is ezen a programon nyugszik. Hátránya, hogy a többségi tanulók nem ismerkednek intézményes formában a velük együtt élő kisebbségek nyelvével, kultúrájával, s így az iskola nem is alakít ki toleranciát a kisebbségek irányában, nem közvetít ismereteket a kisebbségekről, pedig egy közösség megismerése jelentősen csökkentheti a vele szemben táplált negatív előítéleteket (Smith–Mackie 2001: 301–309). A kárpátaljai ukrán iskolák nagyrészt ezt a modellt követik a magyarok által lakott területeken is.

A befulladás programban a kisebbségi tanulók a többségiekkel azonos osztályba járnak, ahol az oktatás nyelve a többségi nyelv. A kisebbség nyelvét rendszerint tantárgyként sem oktatják. A társadalmi cél egynyelvűség kialakítása a többség nyelvén, s rendszerint ezt is eredményezi a program. A modell azt sugallja a kisebbségek számára, hogy a többségi nyelv és kultúra magasabb rendű, értékesebb, ezen a nyelven érhető el a tudás, s ezáltal ez az érvényesülés nyelve is. A többségi nyelv az iskolában és az iskolán kívül is erős támogatottságot élvez, a kisebbségi nyelv használata viszont a szűk családi körre korlátozódik, presztízsze

csökken, fokozatosan leértékelődik. Tulajdonképpen ennek az oktatási modellnek vannak kitéve azok a kisebbségi tanulók, akiknek nincs lehetőségük az anyanyelvi oktatásra vagy többségi oktatási nyelvű iskolába íratják őket.

A szegregációs program lényege, hogy a kisebbségi tanulók homogén osztályba járnak, ahol a tannyelv a kisebbség anyanyelve. A többségi nyelvet egyáltalán nem, vagy csak alig, alacsony határfokon oktatják. Az eredmény: egynyelvűség a kisebbség nyelvén. A társadalmi cél: a kisebbség szegregációja, elszigetelése a többségi közösség gazdasági, kulturális és nyelvi pozícióinak megtartása, megerősítése és újratermelése érdekében. A kisebbségi közösség a többségi nyelv ismeretének hiányában elesik a nagyrészt csak a többségi nyelven hozzáférhető továbbtanulástól, társadalmi javaktól, s ezzel alulképzetté, a munkaerőpiacon hátrányos helyzetűvé, szociálisan kiszolgáltatottá válik, s így nem jelent sem társadalmi, sem politikai veszélyt. Ezt a módszert alkalmazták például az apartheid rendszer idején a dél-afrikai fekete lakossággal szemben. Az ukrán oktatás- és nemzetiségi politika a szuverén Ukrajna megalakulása óta gyakorlatilag szintén ezt a modellt alkalmazza a kárpátaljai magyar iskolákban. 1991 óta minden iskolában kötelező az ukránnak mint államnyelvnek az oktatása, máig sincsenek azonban a magyar iskolák valamennyi osztálya számára ukránnyelv-tankönyvek, hiányoznak a magyar–ukrán, ukrán–magyar iskolai és tudományos igényű szótárak, a magyarul is beszélő szakképzett ukránszakos tanárok. Az államnyelv oktatásának ilyen helyzete ellenére azonban az állam minden évben felveti, hogy a nemzetiségi iskolák végzősei ne magyar, hanem ukrán nyelvből érettségizzenek, illetve ne anyanyelvükön, hanem az államnyelven tegyenek felvételi vizsgát a felsőoktatási intézményekbe (részletesen lásd Csernicskó 1998, Orosz–Csernicskó 1999: 70–74).

Kétnyelvű oktatás, amely egynyelvűséget eredményez

Két tannyelv használatával is elérhető az egynyelvűség. Ez az ún. *átirányítási (tranzitív)* program segítségével lehetséges, amelyet általában a kisebbségi tanulóknál alkalmaznak. Az oktatás az alsó tagozatban kezdetben anyanyelven folyik, majd fokozatosan kétnyelvűvé válik (egyes tantárgyakat anyanyelven, másokat a többségi nyelven oktatnak), egészen addig, amíg a kisebbségi tanulók többé-kevésbé elsajátítják a többségi nyelvet. Ezután a tanulókat átirányítják a többségi egynyelvű oktatásra. A program célja egynyelvűség kialakítása a többség nyelvén, társadalmi célja pedig a kisebbség asszimilálása. A program ugyanis hosszú távon a többségi

nyelv fejlődését serkenti, az anyanyelv pedig fokozatosan leépül. Miután a kárpátaljai magyarság hazai és nemzetközi fórumokon tiltakozott a szegregációs oktatási modell ellen, amellyel az ukrán állam gyakorlatilag lehetetlenné teszi a magyar gyerekek számára az államnyelv elsajátítását, az ukránai tanügyi vezetés egy, a szegregációs modell társadalmi céljaihoz hasonló oktatási koncepciót vázolt fel a kisebbségi oktatás számára, amelyben központi szerep jut az átírányítási modellnek. A szóban forgó koncepció nem más, mint az Oktatásügyi Minisztérium által kidolgozott, „Ukrajna nemzetiségi kisebbségeinek oktatási igényei kielégítésének koncepcionális alapjai” címet viselő tervezet (1997. május 14.), amely 16 oldalon foglalja össze, milyennek is képzei a minisztérium Ukrajnában a nemzeti kisebbségek oktatását. A tervezet többek között a polikulturális oktatást tűzi ki célul, melynek vezérelve ukrán mentalitás formálása. A polikulturális oktatási modell a tervezet összeállítóinak olvasatában azt jelenti, hogy az iskolákban (nemzetiségi–ukrán) kétnyelvű tanárok oktatnak ukrán nyelven, ami alól csak az „etnikai jellegű tantárgyak” jelentenek kivételt. A tervezet második és harmadik változata sem sokban tér el az elsőől, továbbra is a kisebbségi oktatás kétnyelvűsítését tűzi ki célul a 4. osztálytól kezdve (vö. Kárpáti Igaz Szó 1998. április 25., 3.). A dokumentum szerint a felsőoktatási intézményekben csak az anyanyelv, az irodalom és az anyanemzet történelme oktatható nemzetiségi nyelven. Ez a kitétel megkérdőjelezi többek között az alapítványi Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola azon jogát is, hogy nem állami intézményként magyar nyelven oktasson az említetteken kívül más tárgyakat is. Az 1998. nyarán elkészült 4. variáns is hasonló szellemben készült. Ebben szerepel az is, hogy a nemzetiségi többségi területeken élő ukránok oktatási igényeinek kielégítése kötelező. Érdekes azonban, hogy e változat is csupán egyoldalúan a nemzetiségi iskolák számára javasolja a polikulturális oktatási modellt (vö. Orosz 1998: 3–4). Mint már említettük, a koncepcióban felvázolt oktatási modell sok tekintetben hasonlít az úgynevezett átírányítási (tranzitív) oktatási programra, amelynek lényege, hogy az iskola első két vagy négy évében a kisebbségi gyerekek anyanyelvükön kezdenek el tanulni, és anyanyelvük mellett a többségi nyelvet is oktatják számukra. Két vagy négy év elteltével, amikor a kisebbségi tanulók másodnyelvi készségeit megfelelőnek tartják arra, hogy a többség nyelvét tanulásra, ismeretszerzésre használják, a tanulókat átírányítják a többségi nyelven való tanulásra. Ennek az oktatási modellnek a célja hosszú távon többségi egynyelvűség kialakítása az oktatás révén. A kisebbségi nyelv szerepe tulajdonképpen

csak arra korlátozódik, hogy segítse a második nyelv elsajátítását, s ezáltal a többségi nyelven való oktatásra való átírányítást, azaz az asszimilációt (vö. Göncz 1995: 68, Lesznayák 1996: 26, Skutnabb-Kangas 1997: 25).

Egynyelvű oktatás, amely kétnyelvűséget eredményez

Egynyelvű oktatás keretein belül is kialakítható a kétnyelvűség az ún. *alámerítéses* és az *anyanyelv-megőrzési* program által.

Az alámerítéses programot többségi tanulóknál alkalmazták sikeresen. Tulajdonképpen azonos a befűllasztási programmal, annyi eltéréssel, hogy ebben az esetben a többségi tanulók tanulnak kisebbségi nyelven, anyanyelvüket pedig tantárgyként oktatják nekik. A többségi tanulók így a kezdeti nehézségek után elsajátítják a kisebbség nyelvét, anyanyelvük viszont nem épül le, hiszen az iskolán kívül, ahol az domináns nyelv, megfelelő támogatottságot és magas presztízst élvez. A program célja kétnyelvűség kialakítása a többségi tanulóknál, társadalmi célja pedig a kisebbség és a többség közötti kapcsolatok és a tolerancia erősítése. Ezt a modellt sikeresen alkalmazták a kanadai angolajkúak körében, akik a francia kisebbség nyelvén tanultak. A kutatók azonban megjegyzik, hogy a pozitív eredményekből nem szabad általánosításokat megfogalmazni, mert egyrészt ezt a modellt csak többségi tanulóknál alkalmazták sikeresen, másrészt a vizsgálatban az oktatott két nyelv (az angol és a francia) magas presztízssű világnyelv volt.

A másik program, amelynek során kétnyelvűség alakítható ki egyetlen tannyelv alkalmazásával, az anyanyelv-megőrzési. Ez a kisebbségi tanulóknál alakít ki kétnyelvűséget az anyanyelv megőrzése mellett, arra építve. Az oktatás nyelve a kisebbségi nyelv, a többségi nyelvet tantárgyként oktatják, az anyanyelvi ismeretekre alapozva kétnyelvű, a kisebbségi nyelvet ismerő tanárok segítségével. Az anyanyelv-megőrzési programot alkalmazzák a Kárpát-medence magyar kisebbségi közösségeinek többségében, ám jórészt figyelmen kívül hagyva a modern pszichológiai, pszicholingvisztikai kutatások eredményeit. Az iskolai idegen- és másodnyelvoktatás ugyanis (legalábbis Kárpátalján) jórészt egyenlő a grammatika oktatásával, és esetleg némi fordítási jártasságot biztosít a diákok számára. Ugyanakkor a legfontosabbra, a célnyelven való szóbeli és írásbeli kommunikációra nem készíti fel a tanulókat. Az újabb kutatások egyértelműen igazolták viszont, hogy „a tanuló akkor tudja a legsikeresebben elsajátítani a második nyelvet, amikor az elsődleges cél nem maga a nyelvtanulás, hanem a számára érdekes témákról való kommunikáció gyakorlása. Fontos módszertani elv, amely az első nyelv elsajátításának

megfigyeléséből is következik, hogy az osztályban az aktivitásnak a kommunikációra kell támaszkodnia, és a tanulók közléseinek értékelése inkább a tartalom, és kevésbé a grammatikai formák helyességének elbírálásában történjek” – írja például Göncz Lajos (1985: 84) újvidéki pszichológus.

Két tannyelv használata, ahol az eredmény két-nyelvűség

Ebben a típusban az oktatás vegyes (kisebbségi és többségi tanulókból álló) osztályokban folyik, egyazon tanórán belül párhuzamosan két nyelven. A modell célja kétnyelvűség kialakítása a többségi és kisebbségi tanulóknál egyaránt. A szlovéniai Muravidéken is alkalmazott módszert azonban újabban *utópisztikusnak* tartják, s rámutattak arra is, hogy valójában a többségi tanulóknak kedvez, eredményei a kisebbség szempontjából nem egyértelműen kedvezőek (vö. pl. Vörös 1996).

A fent bemutatott oktatási modelleket elemezve Göncz Lajos (1995) pszichológus a nemzetközi szakirodalom és saját kutatásai alapján arra a következtetésre jut, hogy a kisebbségi tanulók esetében magas fokú két-nyelvűség akkor várható, ha megfelelő feltételeket biztosítunk az elsőnyelv (anyanyelv) fejlődéséhez oly módon, hogy az iskolában tannyelvként használjuk, mert ez a másodnyelv magasabb fejlettségi szintjét is eredményezi, amennyiben azt intenzíven tanulják. Ha ugyanis a nyelvi kompetencia az elsőnyelvben megfelelően fejlett, amikor a másodnyelv iskolai oktatása elkezdődik, és a további feltételek is adottak a fejlődéséhez, akkor a másodnyelv intenzív tanulása a funkcionális kétnyelvűség kialakulását eredményezi.

Az ismertetett programokat tekintve ma már egyértelmű, hogy az UNESCO „az anyanyelvi oktatás mindig a legjobb” elve tévedés. Az elemzésből kiderül, hogy az „*Anyanyelven vagy az idegen nyelven/másodnyelven oktassuk a gyermeket, hogy kétnyelvűvé váljék?*” kérdésfelvetés erősen leegyszerűsített és félrevezető, s inkább a következőképpen fogalmazandó meg: „*Milyen feltételek mellett vezet az anyanyelven vagy az idegen nyelven/másodnyelven folyó oktatás magas szintű kétnyelvűséghez?*” (Vö. Skunabb-Kangas 1997: 38.) S ehhez még hozzáfűzhetjük: az sem mindegy, a kétnyelvűségnek mely típusát kívánjuk elérni az oktatás révén.

IV. A kárpátaljai magyar közösség verbális repertoárja

1. A verbális repertoár és a kommunikatív kompetencia

Verbális vagy *nyelvi repertoáron* mindazokat a nyelveket, nyelvváltozatokat, stílusváltozatokat stb. értjük, amelyeket egy adott közösség a kommunikáció során használ. Susan Gal (1987: 286) megfogalmazásában:

„Nyelvi repertoáron egy közösség szociálisan szignifikáns interakcióiban a közösség tagjai számára rendelkezésre álló nyelvi források összességét értjük. A nyelvi források magukba foglalják mindazon nyelveket, nyelvváltozatokat, regisztereket, stílusokat és nyelvfordulatokat, amelyek a csoport beszédében vagy más kommunikációs modalitásaiban (pl. írásban) előfordulnak.”

Ugyanez a fogalom Trudgill (1992) kötetének magyar fordításában *kódkészletként* szerepel, az alábbi meghatározással: „A kifejezés azoknak a nyelvi változatoknak az összességét jelöli, amelyek egy beszélőközösség számára hozzáférhetők. A kódkészlet különböző stílusváltozatokat tartalmaz, de kétdialektusú (...) vagy diglosszikus (...) közösségekben tartalmazhat különböző dialektusokat is, többnyelvű (...) közösségekben pedig különböző nyelveket” (Trudgill 1997: 36–37). A beszélők a verbális repertoár elemei közül a helyzetnek, partnerek stb. megfelelően választanak kommunikatív kompetenciájuk alapján. A *kommunikatív kompetencia* a nyelvhasználat helyénvalóságának ismerete (vö. Hymes 1975, Trudgill 1997: 38). Ronald Wardhaugh (1995: 224) tankönyvében Gumperz (1982: 205) definícióját idézi: „A nyelvi kompetencia a beszélőnek a grammatikailag helyes mondatok létrehozására szolgáló képessége, a kommunikatív kompetencia viszont azt a képességet jellemzi, amelynek segítségével kiválasztja a számára hozzáférhető grammatikailag helyes kifejezések összességéből azokat a formákat, amelyek helyesen tükrözik azokat a társadalmi normákat, amelyek a speciális találkozások alkalmával szabályozzák a viselkedést”. Wardhaugh szerint (1995: 225) megtanulni beszélni azt jelenti, hogy „együttal megtanulunk *beszélgetni*, úgy érteve ezt, hogy megtanulunk azokon a módokon kommunikálni, amelyeket az a csoport helyesnek tart, amelyben a beszélést tanuljuk.” A kommunikatív kompetencia a nyelvhasználatot irányító helyi normák ismerete, s ennek alapján választunk

nyelvet, nyelvváltozatot a helyzetnek megfelelően. Sándor Klára (2001c: 98) írja: „a kétnyelvű beszélők egy-egy szituációban nemcsak anyanyelvük különböző változatai közül választhatnak, hanem anyanyelvük és egy másik nyelv között is. Kommunikatív kompetenciájuk így nemcsak arra terjed ki, hogy egy adott beszédhelyzetben anyanyelvük melyik változatát kell használniuk, hanem arra is, hogy egy adott beszédhelyzetben melyik nyelvüket kell/lehet/érdemes használniuk”.

2. A nyelv változatossága, a nyelvi változatok

Amint azt a bevezetésben már említettük¹³, a szociolingvisztika másképp szemléli a nyelvi változatosságot, mint a leíró (deskriptív) nyelvészet és az előíró (preskriptív) nyelv művelés. A hagyományos magyar leíró nyelvészeti szemlélet szerint a magyar nyelv vízszintesen és függőlegesen tagolódik. A vízszintes tagolódás szerint nyelvjárásokat, a függőleges alapján pedig réteg- és csoportnyelveket különít el a tradicionális felosztás, és mindezek fölé helyezi az úgynevezett irodalmi nyelvet és annak beszélt változatát, a köznyelvet. Az újabb felosztások a nyelvjárások és az irodalmi nyelv/köznyelv közé beékelik a regionális köznyelvet is mint átmeneti változatot (lásd pl. A. Jászó szerk. 1997: 44–45). Nem tudunk meg azonban a hagyományos rendszer alapján semmit arról, milyen viszonyban vannak egymással a vertikálisan és horizontálisan elválasztott nyelvváltozatok, illetve arról sem kapunk képet, hol kapnak helyet ebben a sémában a határon túli magyar milliók által beszélt (és írott) változatok.

A szociolingvisztika ezekkel a statikus, állandó kategóriákkal szemben dinamikus rendszerben gondolkodik, ahol minden egyes nyelvváltozat maga is változatokban él és folyamatosan mozgásban van, változik, miközben valamennyi változat kölcsönös kapcsolatban áll egymással (bővebben lásd Sándor 2001b). A nyelvváltozatokat ezért a társas nyelvészet valamilyen szinten általánosításoknak tekinti.

Ebből következik, hogy az alábbi áttekintésben, ahol a kárpátaljai magyarok által használt nyelvváltozatokról esik szó, mindvégig figyelembe kell vennünk, hogy valamennyi dialektus további változatokra oszlik. Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy a nyelvjárásokat is olyan emberek használják, akik mellett, hogy élnek valahol (és ezáltal területileg kötődnek valamely regionális változatokhoz), egyben ilyen vagy olyan iskolázottsági és foglalkozási kategóriába tartoznak, és természetesen nemük és életkoruk

¹³ Ezt a továbbiakban is megteszük még, például a XI. fejezetben.

is van stb. Képzeljünk el példának okáért egy személyt, aki férfi, 45 éves, és Kárpátalja egyik vegyes lakosságú falujában él. Ez az úr felsőfokú végzettséggel rendelkező mérnök, aki az általános és középiskolában magyarul, de az egyetemen orosz és ukrán nyelven tanult, ráadásul aktív tagja a falu vadásztársaságának is. Vajon lehetséges-e, hogy az általa használt különféle nyelvváltozatokat vertikálisan és horizontálisan elválasszuk egymástól? Képes lehet-e arra képzeletbeli honfitársunk, hogy amikor megszólal, azt a vagy függőleges, vagy vízszintes rendszerbe sorolt nyelvváltozatai egyikén tegye, mégpedig úgy, hogy azok semmilyen hatással se legyenek egymásra? Nyilvánvalóan *nem*-mel kell válaszolnunk a feltett kérdésekre. Ahogy szociológiailag egyidőben több csoporthoz tartozik, nyelvhasználatával, a nyelvváltozatok közötti választásával számos identitást fejezhet ki az adott helyzetnek megfelelően. Az alább tárgyalt nyelvváltozatok is tehát csupán általánosítások, elvonatkoztatások, amelyek vegytiszta valóságukban nem fordulnak elő. Az, hogy a valós nyelvhasználatban hogyan jelennek meg, nagyban függ attól, ki (milyen társadalmi háttérrel rendelkező személy), mikor, hol és kivel szemben használja őket.

3. A kárpátaljai magyar nyelvváltozatok

A kárpátaljai magyar közösségben három nyelv használatos: a magyar, az ukrán és az orosz. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a kárpátaljai magyarság a három nyelv összes változatát használja a kommunikáció során. A két- vagy többnyelvű közösségekre általában jellemző, hogy mindkét nyelvükön kevesebb nyelvváltozatot használnak, mint az egynyelvűek (vö. pl. Gal 1979: 12, Lanstyák 1993: 63), s minden bizonnyal a stílusváltozatokról is hasonló mondható el. Az első nyelven (L_1) belül a kevesebb használt nyelvváltozat oka elsősorban az, hogy a nyelvhasználati színterek egy részét a másodnyelv (L_2) uralja (amint az V. fejezetben olvasható). Hasonló okok – azaz a kétnyelvű közösségek nyelvei között fennálló munkamegosztás – magyarázzák a másodnyelve(ke)n belül használt kevesebb nyelvváltozatot is.

A kárpátaljai magyar nyelvjárások

A kárpátaljai magyar nyelvjárások az ún. északkeleti magyar nyelvjárástípusba tartoznak (Imre 1971: 365, Lizanec–Horváth 1981: 3, Horváth 1992: 20, Kiss szerk. 2001: 292), és a szomszédos magyarországi magyar területi nyelvváltozatok szerves folytatásai. Az északkeleti nyelvjárástípus jellemzői a kárpátaljai magyar nyelvjárásokban is

fellelhetők. Hangtanilag jellemzi például őket a középső nyelvállású féligzárt palatális, illabiális rövid magánhangzó, az *ē* fonéma hiánya¹⁶ (Horváth 1976: 8); a viszonylag nagyfokú *e*-zés (*fel, ember, seper, megett*) (vö. Horváth 1976: 18–19, 29); a *j*-zés (*jány, mejjem*) (vö. Lizanec–Horváth 1981: 3, Horváth–Lizanec 1993: 57). Alaktani szempontból jellemző a *-hoz/-hez* jelentésben használt *-nál/-nél* (*Jóskákék eljönnek nálunk = hozzánk*) (vö. Balogh 1993a: 227, Kiss szerk. 2001: 293), illetve a hasonló *-nál/-nél* szerepében használatos *-tól/-től* (*Sanyitól nagyobb = Sanyinál*). Egy részük (elsősorban a Beregszászi és a Nagyszőlősi járás) az ún. *süksük-ölő*, ill. *szukszük-ölő* nyelvjárásokhoz tartozik (*mi kinyissuk az ajtót, mi elhalasszuk a döntést*) (Lizanec–Horváth 1981: 17, Kiss szerk. 2001: 293). Mondattanilag jellemzik a hátravetett igekötős szerkezetek: *szakad le a kezem, halok meg a röhögéstől* (vö. Balogh 1993a: 226–227).

Horváth Katalin (1992) a kárpátaljai magyar nyelvjárásokat a következő altípusokra osztja:

1. A Rahói járás nyelvszigetei és Aknaszlatina (Técsői járás) nyelvjárása. Jellemző rájuk, hogy (az *á* és *é* kivételével) nem használják a hosszú magánhangzókat.
2. Visk (Huszt járás) mint nyelvjárássziget, amely több rokon vonást mutat a mezőszéki nyelvjárástípussal.
3. A Nagyszőlősi és a Beregszászi járás nyelvjárásai, amelyekre kétféle *ē* fonéma jellemző: *é* g (fn) és *i* g (ige).
4. Salánk nyelvjárása a Nagyszőlős járásban, amelyet a zárt *ē*-zés és *i*-zés jellemez.
5. Badaló (Beregszászi járás) és Dercen (Munkácsi járás) nyelvjárása, ahol záródó és nyílódó labiális diftongusok találhatók.
6. Nagydobrony (Ungvári járás) és Beregrákos (munkácsi járás) palóc jellegű nyelvjárásszigetek.
7. Az Ungvári és a Munkácsi járás zárt *i*-ző nyelvjárásai.

A Kiss Jenő szerkesztette egyetemi nyelvjárástani tankönyv az észak-keleti nyelvjárás típus nyelvjárás csoportokra bontása során a következő osztályokba sorolja a kárpátaljai magyar területi dialektusokat. A beregugocsaiba a Munkács és Huszt közötti nyelvjárásokat, az ungiba az Ungvári járásakat, valamint megjegyzi, hogy a volt Máramaros vármegye helyi nyelvjárásai (Husztól keletre) nem alkotnak egységes csoportot (Kiss

szerk. 2001: 292). Salánkot és Beregújfalut a zárt *ē* megléte miatt, Nagydobronyt és Beregrákoszt palóc jellege, Visket pedig a mezőszéki nyelvjárástípushoz való kapcsolata okán tekinti nyelvjárásszigetnek; Dercen, Salánk és Kerekhegy kapcsán megjegyzi, hogy peremvidéki nyelvjárásszigetek (Kiss szerk. 2001: 294), Aknaszlatinát pedig helyi nyelvjárásnak tekinti (uo. 317).

A szomszédos magyarországi magyar nyelvjárásoktól több szempontból is különböznek a helyi tradicionális dialektusok. Az eltérések egyik oka, hogy területileg ezek a nyelvjárások mindig is ún. peremnyelvjárások voltak, a magyar nyelvterület szélén helyezkedtek el, így már jóval a trianoni békeszerződés előtt is jellemző volt rájuk két olyan lényeges dolog, amely általában jellemzi a peremnyelvjárásokat ugyanúgy, mint a kisebbségi nyelvváltozatokat. Ez a két dolog a *nyelvi konzervativizmus* és a *kontaktushatások megléte*, minden nyelvi következménnyel egyetemben (vö. Deme 1974: 196, Lanstyák 1994: 64, Sándor 2001c).¹⁷

A nyelvi konzervativizmus alatt tulajdonképpen fáziskésést értünk. A peremnyelvjárásokban, tehát a központtól területileg távol eső dialektusokban jellemzően tovább maradnak fenn az archaikus nyelvi formák, illetve később jutnak el ide a neologizmusok, a központból induló nyelvi változások (vö. Lanstyák–Szabó Mihály 1997: 6, Kiss szerk. 2001: 194). Ezért van az, hogy Magyarországon gyakran velük úgy: a határokon túl archaikusan, régiesen beszélnek magyarul.¹⁸ A kontaktushatások korai léte pedig abból következik, hogy nemcsak azóta élünk más nyelvi környezetben, amióta elcsatolták Kárpátalját Magyarországtól. Jóval korábban is voltak gazdasági, kulturális és nyelvi kapcsolatok az itt élő különböző nyelvű és nemzetiségű lakosok között, és ez természetesen a kárpátaljai magyar nyelvjárásokon is nyomot hagyott. Több olyan ukrán/ruszin eredetű szó van a kárpátaljai magyar nyelvjárásokban, amelyek régebben integrálódtak a helyi dialektusokba. A kárpátaljai magyar nyelvjárásokban meglévő kölcsönszavakat Lizanec (1993a, b) két rétegre osztja. Az elsőbe azokat

¹⁶ Vö.: „A kárpátaljai magyar nyelvjárásokban a szláv elemek száma jóval nagyobb, mint a nyelvterület többi részén, s különösen 1945 után gyarapodott jelentősen” (Horváth 1998).

¹⁷ Ezt a fajta archaizmust gyakran tekintik úgy Magyarországon, mint a hagyományok őrzését, az anyanyelvhez való ragaszkodást, a „tiszt” és népi nyelv megőrzését. Valójában azonban a kisebbségi magyar nyelvjárások (és minden nyelvváltozat) viszonylagos archaikussága azzal magyarázható, hogy a rendszerint a központi területekről induló nyelvi változások a perifériás területekre később jutnak el, és az államhatárok tovább fokozzák ezt a késést. A régies nyelvváltozatokat ugyanakkor nem mindig tekintik előnynek, értékesnek. Lásd a jelen fejezet *A kárpátaljai magyar csoportnyelvek c. részében* jegyzetben közölt idézetet.

¹⁸ A *ē* fonémaként csak két településen él Kárpátalján: Beregújfaluban és Salánkon (Horváth 1976: 8, 33, Kiss szerk. 2001: 292).

sorolja, amelyeket „régí ukrán (ruszin) jövevényszavak”-nak nevez, vagyis amelyek a kárpátaljai magyar és szláv nyelvjárások érintkezése folytán 1945 előtt kerültek a magyar dialektusokba. Ezekből a szerző terjedelmes szójegyzéket közöl tanulmányában (Lizanec 1993b: 51–53). Lizanec ugyan nem említi, viszont talán nem lényegtelen, hogy a kölcsönzések eme rétegének számottevő része – minden bizonnyal enyhébb mértékben – a szomszédos magyarországi nyelvjárásokban is felfedezhető; a második réteggel szemben, amely főként 1945 után került a kárpátaljai magyar nyelvjárásokba. Ezt az utóbbi réteget Lizanec „új ukrán elemek”-nek nevezi (Lizanec 1993b: 54–55; a kölcsönzések hasonló módon két rétegre való felosztására lásd még Lansztyák 1993: 70, 1998: 25).

A nyelvi konzervativizmus és a kontaktushatások jelentkezését természetesen *nagyban felerősítette* az, hogy Kárpátalját elszakították Magyarországtól, és ezáltal a perem és a központ közötti kapcsolatok sokkal kevésbé intenzívekké váltak, mint korábban voltak, egy időben szinte teljesen megszakadtak (vö. Lansztyák–Szabó Mihály 1997: 6). A nyelvi konzervativizmus összefüggését a kapcsolatok lazulásával és az elszakítottsággal igazolja az a kutatás is, amelyet Szabolcs–Szatmár–Bereg megye magyar–ukrán–román hármass határ menti településeinek végeztek a Nyíregyházi Főiskola tanárai: „Az országhatár, illetve ennek következményeként jelentkező több évtizedes kényszerű elzártság egyértelműen bizonyos nyelvi elkülönülést kiváltó tényező. Az államhatár nem magyarországi oldalán is megindultak a nyelvi változások, de a kisebbségi magyar nyelvjárások konzervatívabbak, az anyaországihoz viszonyítva fáziskésésben vannak” (P. Lakatos szerk. 2002: 8).

A kárpátaljai magyar nyelvjárásokra a magyarországiaktól eltérően jellemző még, hogy ezek a *leggyakrabban használt kárpátaljai magyar nyelvváltozatok*, ugyanis a többi magyar nyelvváltozat használati szinterei meglehetősen beszűkültek: a nyelvhasználati szinterek nagy részén, elsősorban a nyilvános, az állami befolyás alá tartozó szintereken ugyanis nem a magyar, hanem az ukrán/orusz nyelv használatos (vö. a nyelvhasználati szinterekről szóló résszel az V. fejezetben).

A kárpátaljai magyar nyelvjárások területileg tehát szerves folytatásai a magyarországiaknak, ám azoktól megkülönbözteti őket (1) szélesebb és gyakoribb használati körük; (2) nagyobb fokú konzervativizmusuk; illetve (3) a kontaktushatások markánsabb megléte (vö. Kiss 1994: 94, 1995: 194, Kiss szerk. 2001: 193–195).

A kárpátaljai magyar nyelvhasználat (a magyarországi nyelvhasználatéhoz mérten) nagyobb fokú nyelvjárásossága a következő tényezők-ből következik: (1) a kárpátaljai magyarok nagyobb része (71,7%-a) falun él (lásd pl. Csernicskó 1998: 40–41), ahol a nyelvjárás használata Magyarországon is elfogadottabb; (2) a kárpátaljai magyarok körében alacsonyabb a felső végzettségűek aránya, mint az anyaországban (lásd Beregszászi–Csernicskó–Orosz 2001: 61–63); (3) a beszélők egy része nem anyanyelvén végezte tanulmányait, így nem volt (nincs) alkalma intézményes keretek között elsajátítani a standard változatot; (4) azon nyelvhasználati szinterek egy részén, ahol a standard, ill. a köznyelv használata a szokásos, a többségi nyelv(ek) használatos(ak), így kevesebb lehetőség és igény van e nyelvváltozatok használatára (vö. Lansztyák 1998: 25).

A legújabb magyar egyetemi dialektológiai tankönyv (Kiss szerk. 2001: 193) a következőképpen foglalja össze a magyarországi és határon túli magyar nyelvjárás nyelvhasználat közötti különbségek szociológiai okait.

	az anyaországban	kisebbségben
1. a lakhely típusa szerint	jóval kevesebben élnek falun	a (túlnyomó) többség falun él
2. anyanyelven végzik-e iskolai tanulmányaikat	majdnem 100% igen	jóval kevesebb
3. iskolai végzettség szerint	a felsőbb iskolát végzettek aránya magas	a felsőbb iskolát végzettek aránya alacsony
4. a nyilvános nyelvhasználati szinterek nyelve	az anyanyelv	túlnyomórészt a többségi nyelv
5. az anyanyelvi beszélt köznyelv hatása	akadálytalan, ezért nagymértvű	akadályozott vagy nincs is, ezért a hatás változóan mérsékelt vagy nincs

A fentiek ismeretében sem hagyhatjuk azonban figyelmen kívül, hogy a kárpátaljai magyar nyelvjárások az északeleti nyelvjárástípusba tartoznak (Imre 1971: 365), s erről a típusról tudjuk, hogy a nagy magyar nyelvjárástípusok közül ez áll a legközelebb a magyar standardhoz (vö. Kiss 1993: 146). A helyi nyelvjárások és a standard között tehát nincs jelentős nyelvi távolság. S mivel a többi kárpátaljai magyar nyelvváltozat a nyelvjárásokra épül, ez a kárpátaljai magyar nyelvváltozatok összességére is vonatkozik.

A kárpátaljai magyar szaknyelvek

A kárpátaljai magyar szaknyelvekről meglehetősen keveset tudunk. Tudjuk viszont, hogy jóval erőteljesebben hat rájuk a másodnyelv, mint a nyelvjárásokra. Ez természetes, hiszen (1) Kárpátalján a szakoktatás évtizedek óta nem magyar nyelven folyik, így éppen a szakkifejezéseket nem tanulják meg a szakemberek magyar nyelven (vö. Györke 1991,

Horváth 1991); (2) a gyárakban, üzemekben stb. a kollektíva általában nemzetiségileg vegyes, ahol több nyelvet beszélő emberek érintkeznek egymással, és általában a magyarok alkalmazkodnak a nyelvválasztás során a többségi beszédpartnerhez, mert ők az iskolában, szakiskolában tanulták az államnyelvet, ám a többségiek intézményesen nem tanultak magyarul (lásd pl.: a munkahelyi nyelvhasználatról írottakat a nyelvek közötti munkamegosztásról szóló fejezetben); (3) a munkahelyeken a munkafolyamat nyelve is általában az államnyelv (Györke 1991: 70–71); (4) a szaknyelvekre Magyarországon is jellemző az idegen nyelvi hatás, hiszen a szakmák, tudományágak jellemzően nem nemzetiek, hanem nemzetközi, ahol a szakterminológia egy része nem anyanyelvi.

A szaknyelvekről szólva különbséget kell tennünk azok írott és beszélt változata között. Írott szaknyelve Kárpátalján szinte csak a humán tudományoknak van, más területeken elvétve írnak magyarul szakmai szöveget. Az írott szaknyelvekben jóval kisebb mértékben jelentkeznek a kontaktushatások, mint a beszélt szaknyelvben, illetve jellegük is részben más. Az írott szaknyelvben ritkán fordulnak elő közvetlen kölcsönszavak, nincs kódváltás. A szaknyelvek szóbeli használatakor azonban gyakori, hogy közvetlen kölcsönszókat használnak, s a kódváltás is előfordulhat.

A szaknyelvek kapcsán az is elmondható, hogy az egyébként magyar domináns beszélők számára is nehézséget okoz a magyar nyelvű szak kifejezések használata.

A szaknyelvekhez sorolható a hivatali nyelv is. A további fejezetekben láthatjuk, hogy írott magyar hivatali nyelv gyakorlatilag nincs Kárpátalján, szóbeli azonban van. Ez viszont jelentősen különbözik attól, amit Magyarországon hivatali stílusnak tekintenek. Kárpátalján ugyanis a magyar nyelvű szóbeli ügyintézés nyelve korántsem a köznyelv (standard), hanem teljesen természetes módon egy olyan változat, amelyben (akárcsak valamennyi helyi magyar nyelvváltozatban) megtalálhatók a nyelvi kontaktushatások (ezekről lásd a VII. fejezetet). Megtalálhatók benne kölcsönszavak és kódváltások, illetve sokkal nagyobb arányban fordulnak elő benne nyelvjárási elemek, mint a megfelelő magyarországi változatban. A VI. fejezet 2. pontjában olvasható idézetek (amelyeket helyi hivatalokban készített felvételekből ragadtunk ki) kitűnően példázzák állításainkat.

Az ukrán szaknyelvekről is elmondható, akárcsak a kárpátaljai magyar szaknyelvekről, hogy erősen hatott rájuk az orosz nyelv. A Szovjetunió fennállása idején ugyanis Ukrajnában is az orosz volt a szakmák nyelve, így az ukrán lakosság is kétnyelvűségre kényszerült, és ez természetesen

a nyelvhasználatukra is kihatott. A kérdőíves vizsgálat közben készült magnetofon-felvétel során hangzott el pl. az alábbi párbeszéd:

TM¹⁹: – És most hol tetszik dolgozni?

AK: – Hát most az Ungvári Gépgyár mellett működik egy tervezőintézet és ebbe a tervezőintézetbe dolgozom.

TM: – És milyen beosztásba?

AK: – A beosztás tulajdonképpen név szerint tervezőmérnök. (...)

TM: – A mindennapi beszédben a munkahelyén milyen nyelven beszél? (...)

AK: – A munkahelyen, mivel ott minden ukránul vagy oroszul megy, hát eddig oroszul, az ukránt nem nagyon tudom, hát én oroszul beszélek. Mondjuk nálunk nem nagyon fordítanak arra figyelmet, hogy oroszul vagy ukránul beszélsz, lényegtelen a munkahelyen is. Úgyhogy semmi ilyen megszólítás, hogy mondjad ukránul vagy ilyesmi nincsen. Mert már biztos, hogy régen megszokták [az ukránok], hogy régen oroszul volt minden. (...) Hát nem tudom, hogy mondjuk részletekbe bocsátkozni... Sőt sok olyan dolog van, hogy mivel a tervezőmunkával vagynak speciális szavak, mondjuk ott úgy az elektronikába, mint a mechanikába, és ezeknek ukrán irodalom még kevésbé van, hát úgyhogy még az ukránok is oroszul használják azt a szót, mer nem tudják a megfelelőt. Szakszótárak kellenének és kellene nekik keresni a megfelelőjét ukránul, mondjuk.

TM: – Tehát ők maguk se tudják ukránul.

AK: – Igen, ők maguk se tudják.

TM: – Pedig ez nekik anyanyelvük.

A kárpátaljai magyar csoportnyelvek

Akárcsak a többi kárpátaljai magyar nyelvváltozatra, a csoportnyelvekre is jellemző az, ami a nyelvjárásokra: a kontaktushatások és a fejlődéshelyi fáziskésés. Erre vonatkozó felmérések hiányában ugyan nem sokat mondhatunk el róluk, ám megállapítható, hogy a kárpátaljai magyar réteg- és csoportnyelvek szókinésének két jellemző rétege van: egy azonos a hasonló magyarországi nyelvváltozatokéval (természetesen a fáziskésés folytán ezek némileg „régiesebbek”²⁰), egy második pedig a nyelvi

¹⁹ Itt és a továbbiakban a TM a terepmunkás, az AK az adatközlő rövidítése.

²⁰ Vö. az egyik adatközlő szavaival: „Voltam Nyíregyén egy buliba egyszer még a férjemmel, és a magyarországiakkal fiatalosan... Na, úgy akartunk beszélni mi is, mint a fiatalok, de kinevettek egyszer, azt mondta egy csaj, hogy mi van, a múlt századból jöttetek?”

kontaktus és a különfejlődés következtében kialakult sajátos szókészlet (vö. Györke 1991: 71). Niacs okunk feltételezni, hogy a kárpátaljai magyar ifjúsági- és diáknyelv, argó stb. nagyjában különbözne a megfelelő szlovákiai magyar nyelvváltozatoktól, és Lanstyák (1995b) tanulmánya is azonos jellemzőket említ a felvidéki magyar argóról, ifjúsági nyelvről stb.

A kárpátaljai magyar standard/köznyelv

Azon nyelvhasználati szinterek többségén, ahol a standard (köznyelv) használata a helyénvaló, nem a magyar nyelv használatos, ezért a kárpátaljai magyar köznyelv is nyelvújásiasabb, régiesebb a magyarországinál: „területünkön a magyar nyelv nem számít hivatalos nyelvnek, ezért napjainkban, amikor egyre több ember vállal közszereplést, szólal fel a nagy nyilvánosság előtt magyarul, bizony keresni kell a gondolatok kifejezésének leginkább megfelelő szavakat, nyelvi fordulatokat, mondatépítést” (Horváth 1991).

Kótyuk István a következőkben látja a helyi és a magyarországi magyar köznyelv közötti eltéréseket: „1. A társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely a magyar köznyelvet beszélőktől nálunk (a pedagógusokat, szerkesztőségi dolgozókat kivéve) nem követeli meg kényszerűen a nyelvi normák szigorú és következetes érvényesítését, s így köznyelvünk nem is mindig köznyelv a szó igazi értelmében. 2. Az anyanyelv használati szférájának erős leszűkülése folytán a nyelvi normák érvényesítése főképp az írásos nyelvhasználatra szorítkozik, de itt sem társadalmi kényszer, legfeljebb presztízs-kérdés. 3. A magyar tanítási nyelvű középiskolákban, ahol nyelvíleg képzett szakembereknek legfeljebb a nyelv- és irodalom szakos tanárok tekinthetők, az oktatás során a nyelvi norma nem tud szilárdan beidegződni, a normaérzék labilis marad, ami egyfajta nyelvi elbizonytalanodáshoz vezet. 4. Az állandó nyelvi interferencia és kisebbségi szerepre ítéltsége folytán az egyének köznyelvében valamely szinten szükségszerűen jelen vannak idegen – orosz, ukrán – nyelvi elemek: tükörfordítások, szerkezetutánzások, idegen szók és kifejezések stb., amelyek a nyelvi érintkezésnek természetes velejárói, bizonyos fokig még az igényes nyelvhasználók beszédében is” (Kótyuk 1995: 7).

Egyetérthetünk azzal, hogy a kárpátaljai magyar beszélők többsége a magyar nyelv használati körének beszűkülése következtében ritkán kerül olyan helyzetbe, ahol anyanyelvének formálisabb változatait használhatná, ahol pedig mégis használhatja a köznyelvet, nyelvi megnyilvánulásaiban a magyarországi beszélőkhöz képest markánsabban jelentkeznek a nem-standard jegyek (vö. Deme 1970: 39, Lanstyák 1993: 64, Sándor 2001c).¹¹

¹¹ Az RSS-kutatásban vizsgált nyelvi változók elemzése is azt mutatja, hogy a kárpátaljai minniban nagyobb arányban fordulnak elő a nem-standard változatok, mint a magyarországi kontrollcsoportban (lásd még a VII. fejezet 3. pontját).

Horváth Katalin egy rövid írásában (Horváth 1991) a következőképpen jellemzi az általa „regionális kárpátaljai magyar köznyelvnek” nevezett nyelvváltozatot: „Ez az egységes magyar köznyelvvvel lényeges jegyekben megegyezik, eltérést abból a szempontból mutat, hogy megtaláljuk benne területünk magyar nyelvjárási sajátosságait, valamint az itteni életmódra jellemző intézményrendszer, gazdasági és politikai élet kifejezéseit”.

4. A kárpátaljai magyarság által használt ukrán nyelvváltozatok

Az ukrán nyelvet 1991-ig egyáltalán nem oktatták Kárpátalja magyar tannyelvű iskoláiban, így az ukrán standardot a kárpátaljai magyar közösségnek gyakorlatilag csak azon tagjai bírják, akik ukrán tannyelvű iskolába jártak, illetve a felsőfokú végzettséggel rendelkezők egy része. A magyar többségű településeken az ukrán nyelv nem-standard változatainak elsajátítására sem nyílt és nyílik lehetőség a kárpátaljai nemzeti-sége viszonylag homogén településterülete és elkülönülő település-szerkezete következtében. Gyakorlatilag azt mondhatjuk, hogy Kárpátalján az ukrán nyelv ismerete csak a nem magyar többségű településeken élő és az egyetemet, főiskolát végzett magyarokra jellemző, de ezen csoportokon belül sem jellemző mindenkire az államnyelv ismerete.

Akik nem magyar többségű településen élve magyar tannyelvű iskolába jártak, az ukrán nyelvnek jórészt csak a helyi beszélt változatát ismerik és használják, az ukrán standardot ellenben csak azok, akik ukrán iskolában tanultak. Az utóbbi csoportba tartozók az oktatás révén elsajátított standard változat mellett természetesen a helyi ukrán nyelvváltozatokat is beszélik. Nem sajátították el viszont a magyar standardot.

A kárpátaljai ukrán nyelvjárások kapcsán meg kell említenünk a ruszin nyelv kérdését.

A ruszinok (rutének) a Kárpátok keleti oldalán élő ukránokkal, egykori kibocsátó közösségükkel oppozícióban definiált identitásukat többek között (a vallás és kultúra mellett) az ukrántól eltérő nyelvükre alapozzák (vö. pl. Magocsi 1996).

A ruszin–ukrán nyelvi, nemzetiségi polémia eldöntése itt nem lehet feladatunk, annyit azonban megjegyzünk, hogy akár az ukrán nyelv nyelvjárásainak, akár önálló nyelvnek tekintjük is az őslakos keleti szláv kárpát-

aljai lakosság által használt nyelvváltozatokat, tény, hogy azon kárpátaljai magyarok többsége, akik nem magyar többségű településen élnek és beszélnek az ukrán/ruszin nyelvet, a helyi, regionális nyelvváltozatot használják, amely nem egyenlő az ukrán standarddal.²² A lakosság körében a két nyelvváltozat megnevezése is különbözik. Erre az alább olvasható rövid interjúrészlet is kitűnő példa.

TM: – Házastársa anyanyelve?

AK: – Ukrán. A barátaival *no zakapnamcku* beszél, de mi oroszul beszélgetünk. Mert a férjem se szereti az ukránt, de a tiszta ukránt ő se tudja.

(A dőlt betűs szöveg kódváltás: *no zakapnamcku* = kárpátaljaiul, azaz helyi, kárpátaljai ruszin/ukrán nyelvjárásban.)

5. A kárpátaljai magyar lakosság által használt orosz nyelvváltozatok

A kárpátaljai magyar közösség által használt orosz nyelvváltozatok kapcsán meg kell említenünk, hogy a területen a második világháború végéig nem élt számottevő orosz lakosság, és az orosz nyelvnek sem volt gyakorlati jelentősége, csak 1944 után kezdett elterjedni.

Mielőtt azonban a magyar lakosság által használt orosz nyelvváltozatokról szólnánk, meg kell említenünk, hogy – akárcsak a Szovjetunió más, a hagyományos orosz településterületen kívül fekvő vidékein – a helyi betelepült orosz lakosság által beszélt orosz nyelvváltozat is sajátos, egyfajta dialektus-keveredés eredményeképpen alakult ki az egykori birodalom különböző részeiről érkezett migránsok dialektusaiból.

Szovjet nyelvészek már az 1960-as években felhívták a figyelmet arra, hogy a Szovjetunió nemzetiségi (nem orosz) területein az orosz nyelvnek különböző regionális változatai alakultak ki. Minden területen van egy, az oroszajkúak által anyanyelvként beszélt változat, és emellett az egyes nemzetiségek különbözőképpen beszélnek az orosz. Minden nagyobb régióban van tehát egy sajátos, nemzetiségek által használt orosz nyelvváltozat is.²³ A Szovjetunió egymástól távol eső területei

közötti regionális eltérések kiküszöböléséről, az orosz nyelvi egység fenntartásáról is említést tesznek. A regionális eltéréseket elsősorban a nagyfokú areális nyelvi kontaktussal magyarázzák (vö. Deserijev 1966: 340–356, 359).

Az orosz nyelv tanulása a Szovjetunióban az oktatási rendszer minden fokozatában, az óvodától az egyetemig kötelező volt, így a kárpátaljai magyarság tanulmányai során többé-kevésbé elsajátította e nyelvet. A magyarok a magyar többségű településeken gyakorlatilag csak az iskolai oktatásban találkoztak az orosz nyelvvel, ahol a standardot sajátították el, és általában a formálisabb stílusváltozatokat beszéltek. Így még első nyelvükön belüli nyelvváltozataik többé-kevésbé eltérnek a standardtól, másodnyelvükön belül a standardhoz közeli nyelvváltozatot használnak.

Mivel a Kárpátalján élő orosz lakosság 78%-a a városokban él, a városi magyarok az oroszokkal való intenzívebb kapcsolatok révén több orosz stílusváltozatot ismernek. Ez elsősorban az értelmiségiekre jellemző.

6. Az érintkező nyelvek genetikai és tipológiai viszonya

A kétnyelvűségi, kontaktológiai szakirodalomban fontos kérdésnek tartják azt, hogy az érintkező nyelvek között milyen fokú eltérések, illetve hasonlóságok vannak, vagyis a nyelvek közötti távolság mértékét meghatározónak tekintik.

A Kárpátalján érintkező magyar, illetve ukrán és orosz nyelv sem genetikailag, sem tipológiaiilag nem rokon nyelv. A magyar az uráli nyelvcsalád része, a két keleti szláv nyelv ellenben az indoeurópai nyelvcsalád (keleti) szláv ágához tartozik. Tipológiaiilag a magyar agglutináló, az ukrán és az orosz pedig flektáló nyelv.

Vagyis a magyar és az orosz, valamint ukrán között jelentős a nyelvi távolság mértéke.

A magyar nyelv vonatkozásában azonban nem tekinthetjük szokatiannak az indoeurópai nyelvcsaládba tartozó flektáló nyelvekkel való kölcsönhatást: a magyar nyelv a Kárpát-medencében ilyen nyelvekkel van körülvéve a honfoglalás óta, s az ilyen areális jellegű kontaktusok nem példa nélküliek (vö. pl. Balázs 1983: 25–105).

²² Az önálló ruszin nyelv létére és elismerésére lásd pl. Magoosi (1993, 1996), Fedynylynenko (1996), az ellenkező véleményre pedig pl. Kobály (1997). Lásd még Czernicskó (1998) ide vonatkozó részeit. A nyelvek és nyelvváltozatok elkülönítésének nehezségeiről pedig lásd a XI. fejezetet.

²³ Az ukrániai területeken beszélt orosz változatot pl. szurzik-nak, a fehérorosz és orosz nyelvét szurzik-nak is nevezik (Czernicskó 1998, Lencs 2000).

V. A nyelvek a nyelvhasználati szintereken

Mint említettük, a kétnyelvű közösségek nyelvei (és nyelvváltozatai) között munkamegosztás van: bizonyos helyzetekben az egyik, más szituációban a másik nyelv használata helyénvaló. Egy-egy közösség nyelvhasználati, nyelvválasztási szokásai általában megragadhatók a prototipikus helyzetekben uralkodó szokások, szabályok felderítésével, ezért a kisebbségi közösségek nyelvi helyzetének leírásában megkerülhetetlen a nyelvhasználati szinterek²⁴ áttekintése. Ezek a szabályok úgy írhatók le, hogy megválaszoljuk a Fishman (1965) által feltett kérdéssort: *ki beszél, milyen nyelvet, kivel és mikor?* A nyelvválasztás szinterek szerinti elrendezésének felmérése értékes információkat szolgáltathat egy-egy nyelv funkciójáról, státusáról, s a kétnyelvűségi szituációban lényeges mennyiségi eloszlásáról egyaránt (vö. Bartha 1993: 63). A nyelvhasználati szintér „a tipikus résztvevők, tipikus témák, az ezekhez kötődő tipikus helyszínek alapján próbálja modellálni egy beszélőközösség nyelvválasztási normáit” (Bartha 1999: 97), vagyis tulajdonképpen nem más, mint „a beszédhelyzettípusokat megragadó hasznos elvonatkoztatás” (Bartha 1999: 93).

A releváns nyelvhasználati szinterek száma közösségenként eltérő lehet (Bartha 1999: 92–95). Az alábbiakban a kárpátaljai magyar közösség nyelvválasztási szokásairól elsősorban az RSS-vizsgálat adatainak tükrében nyerhetünk képet.

1. A magánszféra

A 144 fős minta válaszai alapján megállapítható, hogy a magyarok Kárpátalján a *családi* kommunikációban szinte kizárólag a magyar nyelvet használják. A *barátokkal* és *szomszédokkal* való érintkezésben a magyar mellett jelentős mértékben használják az orosz és az ukránt is. A *barátai kör* megválasztásában azonban meghatározó szerepe van a közös nyelvnek (vö. 5. táblázat és 5. ábra).

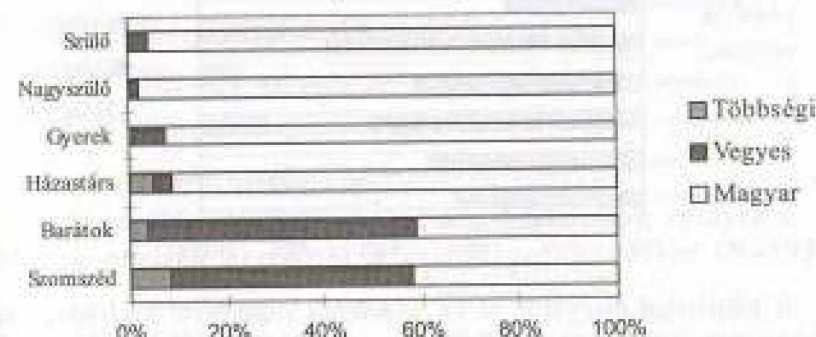
Magánlevél írására a magyart használja az adatközlők legnagyobb része (96%), de néhányan oroszul (14%) és ukránul (10%) is írnak magánlevelet.

²⁴ Trudgill szótárának (1992) magyar fordításában az angolul *domain* szóval jelölt fogalmat a *terület* szóval felelteti meg a fordító (vö. Trudgill 1997: 80). A *szintér* terminus azonban elterjedtebb a magyar kétnyelvűségi szakirodalomban, ezért azt használjuk.

5. táblázat. A kárpátaljai magyarok családi érintkezési során használt nyelvek (N=144)²⁵

	Magyarul		Oroszul		Ukránul		Egyéb nyelven	
	n	%	n	%	n	%	n	%
Szüleivel	144	100	3	2	3	2	–	–
Nagyszüleivel	142	99	3	2	–	–	–	–
Gyermekeivel	92	94	4	4	5	5	–	–
Házastársával	100	93	6	6	4	4	–	–
Barátaival	139	97	65	45	63	44	2	1
Szomszédjaival	132	92	40	28	67	47	–	–

5. ábra. Kárpátaljai magyarok nyelvválasztása a családban (N = 144)²⁶

Ujságot, folyóiratot általában magyarul olvas szinte a teljes minta (94%), és kb. egyharmada orosz és ukrán lapokat is olvas (34–34%). A *szépirodalmi* olvasmányok nyelve is elsősorban a magyar (85%), de a minta egynegyede (24%) oroszul, 16%-a pedig ukránul is olvas verset, regényt.

A *televízió* magyar adásait gyakorlatilag a teljes minta nézi, de oroszul és ukránul is sokan néznek *filmet, szórakoztató műsorokat, híradót* stb., amint azt a 6. táblázat és a 6. ábra mutatja.

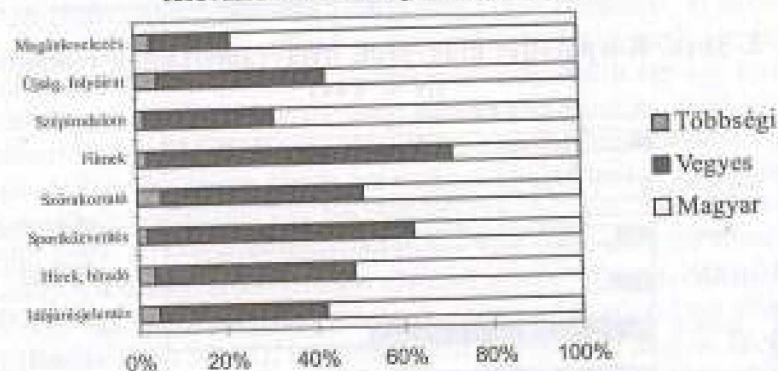
²⁵ Az egyes sorok végösszege itt és a többi táblázatban is időnként meghaladja a 100%-ot. Ez azért van, mert az adatközlők, amennyiben az adott szintén több nyelvet is használnak, több cellába is tehetnek X-et.

²⁶ Az ábrákban szereplő vegyes azt jelenti, hogy az adatközlő a magyar és az orosz és/vagy az ukrán nyelvet is használja az adott szintén, a *többségi* pedig azt, hogy a magyar nyelvet nem használja, csak az orosz és/vagy az ukránt.

6. táblázat. Kárpátaljai magyarok által hallgatott és nézett rádió- és televízió-műsorok nyelve (N=144)

	Magyar		Orosz		Ukrán		Egyéb	
	n	%	n	%	n	%	n	%
Filmek	140	97	98	68	85	59	8	6
Szórakoztató műsorok	139	97	66	46	53	37	3	2
Sportközvetítés	120	89	70	52	72	53	9	7
Hírek, híradó	135	94	41	29	55	39	1	1
Időjárás-jelentés	136	95	18	13	52	36	2	1

6. ábra. Kárpátaljai magyarok olvasmányainak, ill. televíziózásának nyelve (N=144)

A kárpátaljai magyarok az ún. *gondolati vagy belső nyelvhasználati színtereken* (imádkozás, gondolkodás, számolás, állatokhoz való beszéd, káromkodás) szinte kizárólag a magyar nyelvet használják. Kivételt csak a káromkodás képez. A válaszadók 56%-a magyarul káromkodik, de a magyar mellett 35%-uk oroszul és 24%-uk ukránul is (lásd a 7. táblát és 7. ábra).²⁷

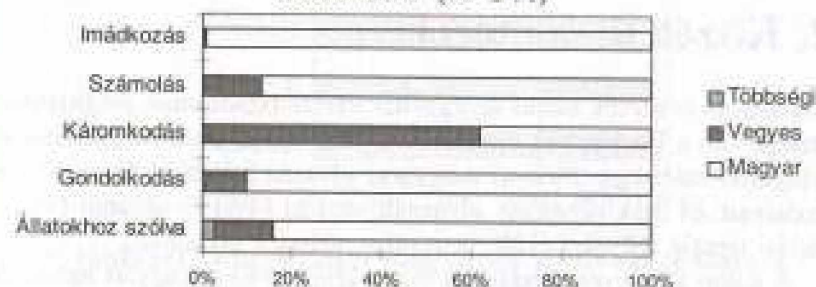
2000 tavaszán 595 kárpátaljai magyar középiskolást kérdezett meg a LIMES Társadalomkutató Intézet többek között arról is, hogy milyen nyelvet használnak a családban, baráti körben stb. Adatközlőink túlnyomó többsége (70%) kizárólag magyarul beszél a családban. Inkább magyarul beszél 21%, a többségi nyelv(ek) dominanciája mindössze a vizsgált családok 9%-ára jellemző (8. ábra).

²⁷ Az adatok ismeretében nem lenne érdektelen megvizsgálni, hogy vajon ez a szokás nem azonos okokkal magyarázható-e, mint az, hogy a romániai németajkúak általában viccesedés vagy más állapotban való veszekedés közben használják a román nyelvet (vö. Gal 1991a: 145).

7. táblázat. Kárpátaljai magyarok nyelvhasználat a gondolati szférában (N=144)

	Magyar		Orosz		Ukrán		Semmilyet	
	n	%	n	%	n	%	n	%
Imádkozás	130	90	1	1	–	–	14	10
Számolás	144	100	12	8	8	6	–	–
Káromkodás	81	56	51	35	35	24	63	44
Gondolkodás	144	100	10	7	6	4	–	–
Állatokhoz szólva	141	98	13	9	12	8	–	–

7. ábra. Kárpátaljai magyarok nyelvválasztása a gondolati szférában (N=144)

8. ábra. Kárpátaljai magyar középiskolások válasza a *Milyen nyelven beszélnek a családban?* kérdésre (N=595)

Ha a tágabb családi kört vizsgáljuk meg, akkor kiderül, hogy a megkérdezett középiskolások rokonságának 70%-ában mindenki beszél magyarul. A rokonság többsége beszél a magyart az adatközlők 25%-a szerint.

A válaszadók legnagyobb része (41%) kizárólag magyarul kommunikál a nem magyar rokonokkal, 22% főleg magyarul, 26% pedig olyan nyelven, amelyet a helyzet kíván.

Némiképp más arányokat kapunk, ha a szülők baráti körére kérdezzük rá. Mindössze 12% vélte úgy, hogy a szülők csak magyarokkal barátkoznak. A többség (56%) szülei főként magyar barátokkal rendelkezik, de más nemzetiségű barátaik is vannak. A szülők 24%-a csak magyarul beszél barátaival, főleg magyarul kommunikál 36%, és a helyzettől függően nyelven beszél barátaival a szülők 28%-a.

Az adatközlők 30%-ának baráti köre csak magyarokból áll. Főként magyarokkal barátkozik 48%, és csak kevesen barátkoznak elsősorban nem magyarokkal. A nem magyar barátaival a többség (54%) kizárólag magyarul társalog, 21% főleg magyar nyelven kommunikál velük, s a beszédhelyzetnek megfelelően választ nyelvet 18%.

2. Közéleti színterek

A közéleti színterek közül az *egyházi nyelvhasználatnak* meghatározó szerepe van a kisebbségek életében. Az RSS-vizsgálatban megkérdezettek túlnyomó többsége (88%-a) magyarul olvassa a Bibliát és a vallásos irodalmat, és csak néhányan olvasnak oroszul (4%) és ukránul (3%) is vallási témájú műveket (12% nem olvas vallásos irodalmat).

A *kulturális egyesületekben* a minta fele (49%) a magyart használja, 18%-a az orosz és 14%-a az ukránt is. Hasonló az arány a *vendéglőben* is, ahol a megkérdezettek 38%-a részesíti előnyben a magyar, 54% az orosz és 39% az ukrán nyelvet (8. táblázat, 9. ábra).

8. táblázat. Kárpátaljai magyarok nyelvhasználat a városi szórakozóhelyeken, vendéglőkben és kulturális egyesületekben (N=144)

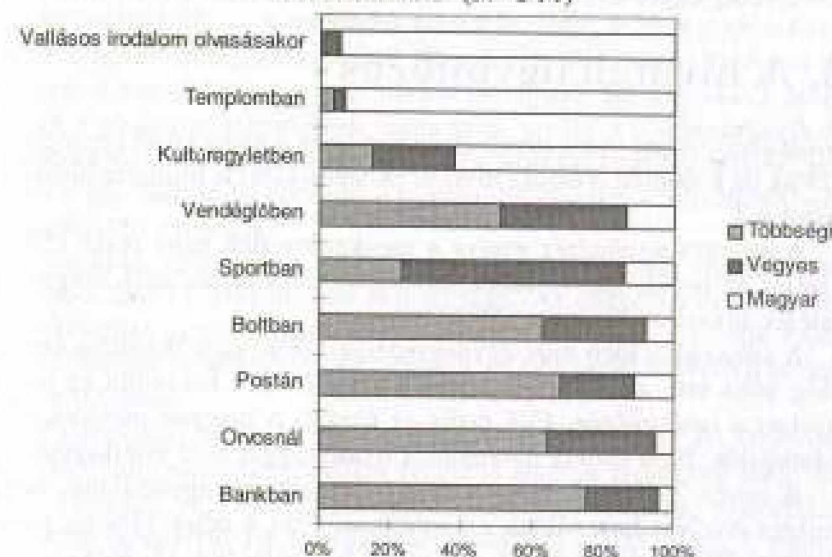
	Magyart		Oroszt		Ukránt		Semmilyet	
	n	%	n	%	n	%	n	%
Vendéglőben	55	38	77	54	56	39	30	21
Más szórakozóhelyen	49	34	63	44	50	35	45	31
Kulturális egyesületekben	71	49	26	18	22	15	61	42

A *bankban* a válaszadók 21%-a használja a magyar nyelvet. Az orosz 62%, az ukránt 42% (vö. 9. ábra).

A *munkahelyi nyelvhasználatban* a magyart gyakran használja az adatközlők kétharmada (65%-a), ritkán 19%, alig vagy soha 16% (lásd a 9. táblázatban).

Szakmával kapcsolatos írást a válaszadók egyharmada (33%) fogalmaz anyanyelvén, oroszul 49%, ukránul 29%. A *szakirodalmi olvasmányok*

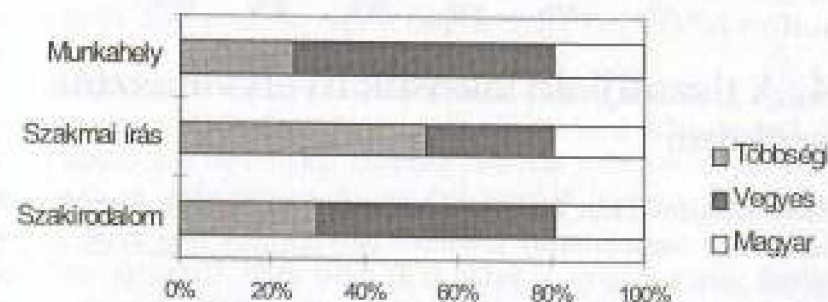
9. ábra. Kárpátaljai magyarok nyelvválasztása a közéleti színtereken (N=144)

9. táblázat. Kárpátaljai magyarok nyelvhasználat a munkahelyen (N=144)

	Magyar		Orosz		Ukrán		Egyéb	
	n	%	n	%	n	%	n	%
Alig vagy soha	23	16	27	19	59	42	138	99
Ritkán	27	19	69	49	22	15	–	–
Gyakran	92	65	46	32	61	43	2	1

10. ábra. Kárpátaljai magyarok nyelvválasztása a szakmával kapcsolatos színtereken (N=144)

nyelve a minta 46%-ánál a magyar, de a minta fele oroszul, 40%-a ukránul, 4%-a pedig egyéb nyelven is olvas szakirodalmat (vö. 10. ábra).

3. A hivatali ügyintézés

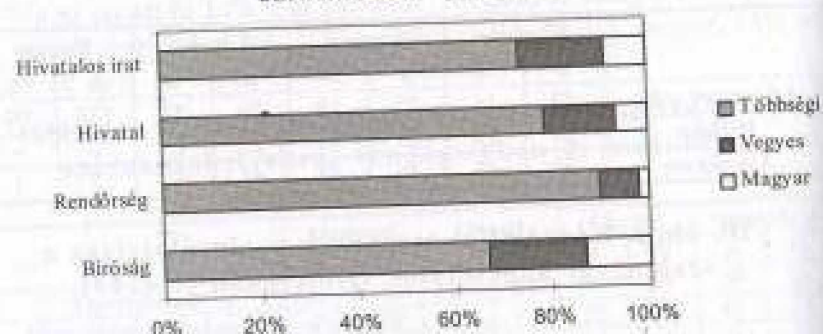
Hivatalhoz címzett iratot anyanyelvén fogalmaz a minta közel egynegyede (24%), de a többség oroszul (56%) és ukránul (41%) is fogalmaz hivatalos iratokat.

A hivatali ügyintézés nyelve a megkérdezettek nagy része (58%) szerint az orosz, illetve az ukrán (52%), de vannak, akik magyarul intézik hivatalos ügyeiket (19%).

A válaszadók több mint egynegyedének (26%) saját bevallása szerint még soha sem akadt dolga a rendőrséggel. 45% használja az orosz nyelvet a rendőrségen, 43% pedig az ukránt. A magyart mindössze az adatközlők 7%-a szokta használni a rendőrséggel való érintkezésben.

A minta 79%-ának nincsenek arra vonatkozó tapasztalatai, hogy milyen nyelvet használnak a bíróságon. Erre a célra 12% az orosz nyelvet, 8% az ukránt és 7% a magyart használja (vö. 11. ábra).

11. ábra. Kárpátaljai magyarok nyelvválasztása hivatalos színtereken (N=144)

4. A tiszaujlaki lakosok nyelvválasztási szokásai

Most haladjunk kicsit a nagyobb áttekintés felől a kisebb és részletesebb felé, s egy esettanulmány keretében ismerkedjünk meg azzal, hogyan jelenik meg a magyar, az ukrán és az orosz nyelv Tiszaújlak nyelvhasználati színterein (részletesebben lásd Karmacs 2001a, b).

Tiszaújlak (ukránul Бінок) a Nagyszőlősi járásban, a Tisza jobb partján terül el az ukrán-magyar határ mentén. A városi típusú település egyben közúti határátkelő is. A települést átszeli az Ungvár-Beregszász-Ráhó és az Ungvár-Beregszász-Halmi (Románia) főút, valamint érinti az Ungvár-Csap-Bátyú-Aknaszlatina vasútvonal. Ez a szakasz része annak a stratégiai jelentőségű kapocsnak, amely a Csehszlovákia és Románia közötti közvetlen összeköttetést volt hivatott biztosítani, ami miatt a mai Kárpátalja területét a trianoni békedöntés értelmében Csehszlovákiához csatolták.

Tiszaújlak lakossága az 1989. évi népszámlálás adatai szerint 3.446 fő, ebből 2.653 (77%) magyar nemzetiségű. Az önkormányzat 2000-es nyilvántartása szerint a településnek 3.398 lakosa volt, s köztük 3.042 (89%) magyar. A településen egy magyar és egy ukrán tantervű középiskola működik.

A tiszaujlaki lakosok nyelvhasználati és nyelvválasztási szokásait két empirikus szociolingvisztikai felmérés alapján vizsgáltuk meg. Az első, 1998-ban végzett vizsgálatban a Tiszaújlaki 1. számú Középiskola (ukrán tantervű) 10–11. osztályos tanulói és a Tiszaújlaki 2. számú Széchenyi István Középiskola (magyar tantervű) 9–11. osztályos tanulói vettek részt adatközlőként. A másik, 2000-ben elvégzett vizsgálatban a tiszaujlaki 25–45 éves korosztályú lakosság nyelvhasználatát mértük fel.

Először vizsgáljuk meg a középiskolások nyelvválasztási szokásait az informális és a formális nyelvhasználati színtereken!

A családon belül a középiskolások döntő többsége (30 AK) kizárólag magyar nyelven beszél szüleivel és nagyszüleivel, míg elenyésző (3 AK) azok száma, akik csakis ukrán nyelven szólnak családtagjaikhoz²⁸. Szüleikkel és nagyszüleikkel a középiskolások háromszor többen beszélnek magyar nyelven, mint ukránul. A többi esetben a családtagokkal való érintkezés két vagy akár három nyelven is folyhat. Az orosz nyelv csak az ukrán vagy a magyar nyelv kiegészítőjeként használatos (vö. 10. táblázat).

Barátaikkal és szomszédaikkal kétszer többen beszélnek magyar nyelven, mint ukránul, s négyszer-ötször többen, mint oroszul. A középiskolások a tanáraikkal szemben fele-fele arányban használják a magyar és az ukrán nyelvet. Ez magától értetődő, hiszen a vizsgálatban

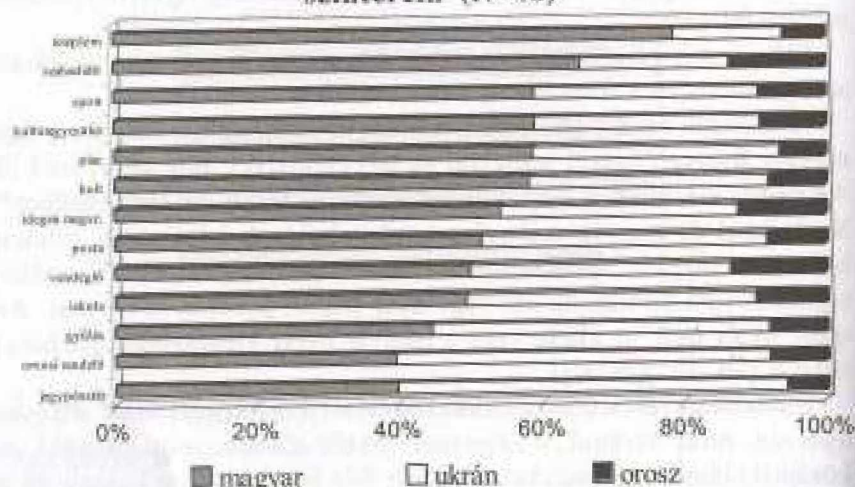
²⁸ Ez utóbbi gyerekek a Tiszaújlakon letelepedett katonatisztek gyerekei, akik többnyire nem helyben születtek és viszonylag elzártnak élnek a magyaroktól.

egyforma arányban kérdeztük meg az ukrán tannyelvű és a magyar tannyelvű iskola tanulóit. A felmérésből kiderült, hogy a magyar tannyelvű iskola tanulói legfőképp magyar nyelven kommunikálnak tanáraikkal, míg az ukrán tannyelvű iskolában ukrán nyelven²⁹ (vö. 10. táblázat).

10. táblázat. A tiszaujlaki középiskolások és felnőttek nyelvhasználat a családban, a közvetlen környezetükben és a munkahelyen

	Középiskolás (N=48)			Felnőtt (N=40)		
	Magyar	Ukrán	Orosz	Magyar	Ukrán	Orosz
Szülő	43	15	5	38	4	1
Nagyszülő	40	13	4	33	5	1
Barát	46	19	10	40	19	10
Szomszéd	46	14	5	39	14	5
Kolléga/Tanár	32	32	4	38	21	11
Gyermek				35	4	1
Házastárs				33	6	

12. ábra. A tiszaujlaki középiskolások nyelvválasztási szokásai Tiszaujlak formális és informális nyelvhasználati színterein (N=48)

²⁹ Ez utóbbi iskolában az ukrán nyelv használata kötelező a tanórákon, s nagyon sok esetben még a szünetekben sem használják a diákok a tanáraikkal szemben a magyar nyelvet, mert már beléjük ivódott, hogy ahhoz a bizonyos személyhez ukrán nyelven szoktak szólni, vagyis automatikusan használják tanáraikkal szemben az ukrán nyelvet.

A középiskolások esetében legnagyobb a magyar nyelv dominanciája a vallási színtéren, hiszen Tiszaujlakon csupán a pravoszláv templomban tartanak ukrán nyelvű szertartásokat, a másik háromban (a reformátusban, a római és a görög katolikusban) magyar nyelven folyik az igehirdetés (vö. 12. ábra).

Szintén nagy arányban használatos a magyar nyelv (44 AK) az ukrán nyelvvel (14 AK) szemben a szabadidőbeli nyelvhasználatban (vö. 12. ábra).

Valamivel nagyobb mértékben használatos az ukrán nyelv a boltban és a piacon. Az ukrán nyelvet a mintegy 5–10%-nyi ukrán/orosz bolti eladó és piaci árus miatt használják a tiszaujlakiak.³⁰ Tovább csökken a magyar nyelv használatának dominanciája az ukrán nyelvvel szemben a vendéglőkben, a kultúregyesületben, a postán, az iskolában és a sportban (vö. 12. ábra).

A gyűléseken a tiszaujlaki középiskolások egyenlő arányban használják a magyar és az ukrán nyelvet. Viszont átbillen a mérleg az ukrán nyelv oldalára az orvosi rendelőben és a busz- vagy vasúti jegypénztárnál történő nyelvválasztáskor, hiszen itt már többször szólnak meg a középiskolások ukránul, mint magyarul³¹ (vö. 12. ábra).

Tiszaujlakon belül az idegenek megszólításakor 44 adatközlő magyar nyelven, 27 ukrán nyelven szól az idegenekhez (vö. 12. ábra), míg azokban a városokban³², ahová a leggyakrabban szoktak utazni, 35-en szólítanak meg magyar és 34-en ukrán nyelven egy idegen személyt (vö. 13. ábra).

A városokban a tiszaujlaki középiskolások csupán a szórakozóhelyeken használják gyakrabban a magyar nyelvet, mint az ukránt. Minimálisan többször használatos az ukrán nyelv a magyarral szemben a boltokban és a bankban. A városok többi nyelvhasználati színterén mintegy kétszeresére nő az ukrán nyelv dominanciája a magyar nyelvvel szemben.

Most pedig térjünk át a tiszaujlaki 25 és 45 év közötti korosztály informális és formális nyelvhasználati színtereken alkalmazott nyelvválasztási szokásainak vizsgálatára!

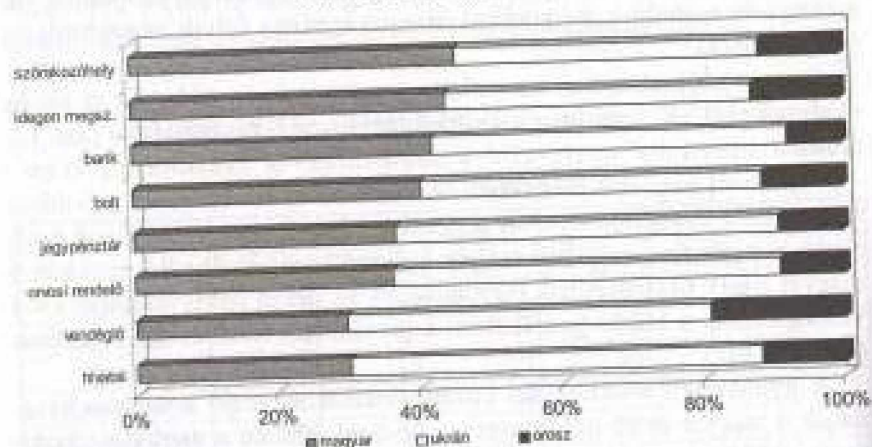
Kizárólag magyar nyelven 32–36 adatközlő beszél családjában, míg kizárólag ukrán nyelven csupán 1–3. Az orosz nyelv mindig egy másik nyelvvel együtt használatos.

³⁰ Ez a megállapítás a felnőttek körében elvégzett vizsgálatra is igaz.

³¹ Az orvosok és a jegypénztárosok között sok a magyar nyelvet egyáltalán nem vagy csak töreve beszélő.

³² A vizsgálat során az adatközlők két várost — Beregszászt és Nagyszőlőst — említettek meg a beutazások céljaként, amelyek Tiszaujlakhoz viszonylag közel, 15–20 km-en belül helyezkednek el. A leggyakrabban a járási közigazgatási központra, Nagyszőlőse utaznak a tiszaujlakiak.

13. ábra. A tiszaujlaki középiskolások nyelvválasztási szokásai a városok formális és informális nyelvhasználati színterein (N=48)

Mind a 40 megkérdezett beszél magyar nyelven barátaival, sőt 21-en kizárólag magyar nyelven. 9 esetben az ukrán nyelv is társul a magyar nyelv mellé és 10 esetben mind a három nyelv (magyar, ukrán, orosz) betölti a kapcsolatteremtés és információcsere szerepét a barátok között (vö. 10. táblázat).

A szomszédjaival csupán egy adatközlő beszél kizárólag ukrán nyelven, míg 26-an csak magyar nyelven beszélgetnek a közvetlen mellettük lakókkal. A többiek a magyar nyelv kiegészítőjeként használják még az ukrán vagy az orosz nyelvet is (vö. 10. táblázat).²³

Munkahelyükön 20-an vegyesen használják a magyar, ukrán és orosz nyelvet a kollégákkal való szóbeli érintkezés során. Csapán 18-an használják kizárólagosan a magyar nyelvet a kollégákkal, egy adatközlő pedig csak ukrán nyelven beszél munkatársaival.

A kollégáikkal a középiskolát végzettek mindegyike (18 AK) beszél magyarul is, 12-en pedig kizárólag magyar nyelven beszélnek. Ahogy közelítünk a felsőfokú végzettséggel rendelkezők felé, úgy csökken a magyar nyelv kizárólagos használati aránya, ezzel együtt megnő az ukrán nyelv használatának jelentősége, mint ahogy azt a 11. táblázatban is láthatjuk.

²³ A szomszédokkal való ukrán és orosz nyelvhasználat azért ilyen alacsony, mert a településen vegyesen élnek ugyan az etnikumok, de mivel Tiszaujlak magyar többségű település, sokkal több a magyar nemzetiségű és anyanyelvű szomszéd, mint az ukrán vagy orosz.

11. táblázat. A tiszaujlaki lakosok munkahelyi nyelvhasználatának és végzettségének összefüggése (N=40)

	középiskola	szakközépiskola	felsőfokú intézmény
Magyar	12	4	1
Ukrán	0	1	0
Magyar-ukrán	3	4	2
Magyar-ukrán-orosz	3	4	4

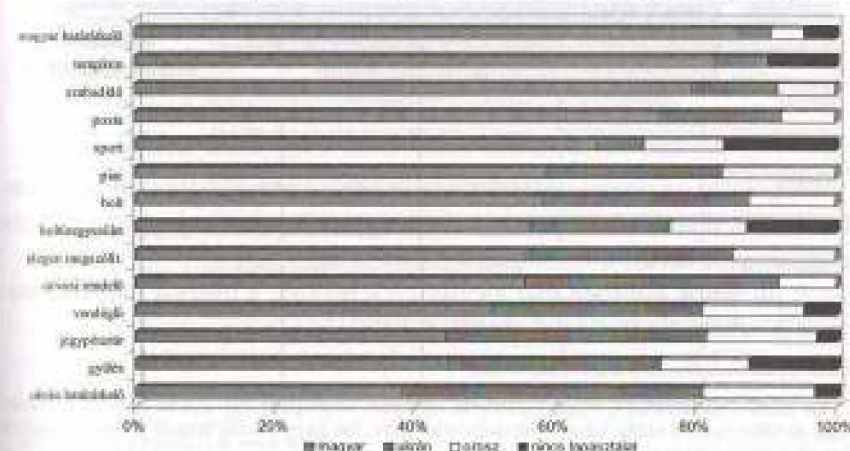
Tapasztalatunk szerint a felsőfokú diplomával rendelkező adatközlők azért beszélnek gyakrabban ukrán nyelven kollégáikkal, mert a hivatalokban és egyéb felsőfokú végzettséget követelő munkahelyeken nagyon kis számban dolgoznak magyar anyanyelvű és nemzetiségű személyek, vagyis nagyon sok kolléga ukrán/orosz anyanyelvű.

A magyar nyelvet 32-en, az ukránt 3-an használják a templomban (vö. 14. ábra).

A boltban és a piacon szinte majdnem egyforma a nyelvek megoszlása a nyelvhasználatban. Kizárólag magyar nyelven az adatközlők fele beszél a piacon, míg kizárólag ukránul csak egy személy; a többiek vegyesen használják az adott nyelveket.

Jelentős a különbség az idegenek megszólításakor, a szabadidőbeli nyelvhasználatkor és a sportban (vö. 14. ábra).

14. ábra. A tiszaujlaki 25–45 éves lakosok nyelvhasználati szokásai Tiszaujlak formális és informális színterein (N=40)

A postán a magyar nyelvet megközelítőleg négyannyiszor használják, mint az ukrán nyelvet, míg a kultúregyesületben csupán háromszoros a dominancia.

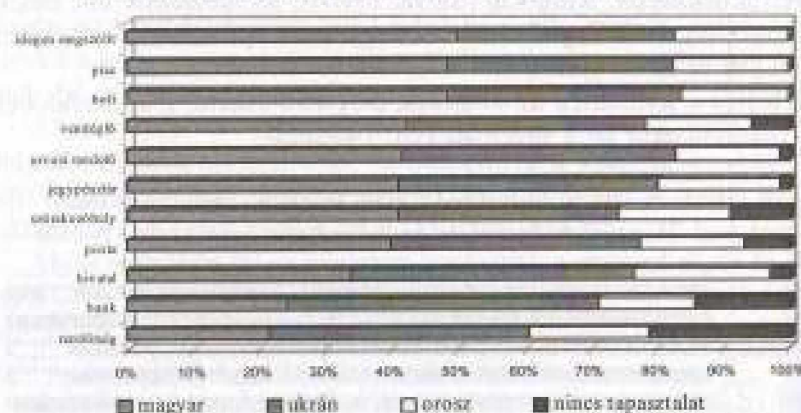
A vendéglőkben a postai négyszeres és a kultúregyesületi háromszoros dominancia csupán 1,5-szeres magyar nyelvű dominanciára csökken¹⁴ (vö. 14. ábra).

A gyűléseken a magyar nyelvhasználat mérlege tovább csökken, és szinte egyenlő lesz az ukrán nyelvhasználattal, mert a magyar nyelvet 25-en, az ukránt pedig 18-an használják.

A hivatalos, formális nyelvhasználati színterek felé haladva csupán a határátkelő ukrán oldalán nő az államnyelv használati aránya. A jegypénztárak és az orvosi rendelők esetében a nyelvhasználat aránya hasonló a gyűlések nyelvhasználati arányához (14. ábra).

A városokban történő nyelvhasználat esetében a magyar nyelv dominanciája megmarad a szórakozóhelyeken, a vendéglőkben, a boltokban, a piacon és az idegenek megszólításakor (vö. 15. ábra).

15. ábra. A tiszaujlaki 25–45 éves lakosok nyelvválasztási szokásai a városokban, ahová beutaznak (N=40)

A postán, az orvosi rendelőben és a jegypénztárnál egyenlő arányban használják adatközlőink a magyar és nagyon hasonló arányban az ukrán nyelvet (15. ábra).

A hivatalok esetében már megfordul a helyzet: a magyar nyelvi dominancia átvált ukrán nyelvi dominanciába.

¹⁴ Ex azzal magyarázható, hogy Tiszaujlak egyetlen vendéglője egy huszári tulajdonos kezén van, és többségében ukrán személyzet dolgozik benne, ám nagy részük beszél a magyar nyelvet is valamilyen szinten.

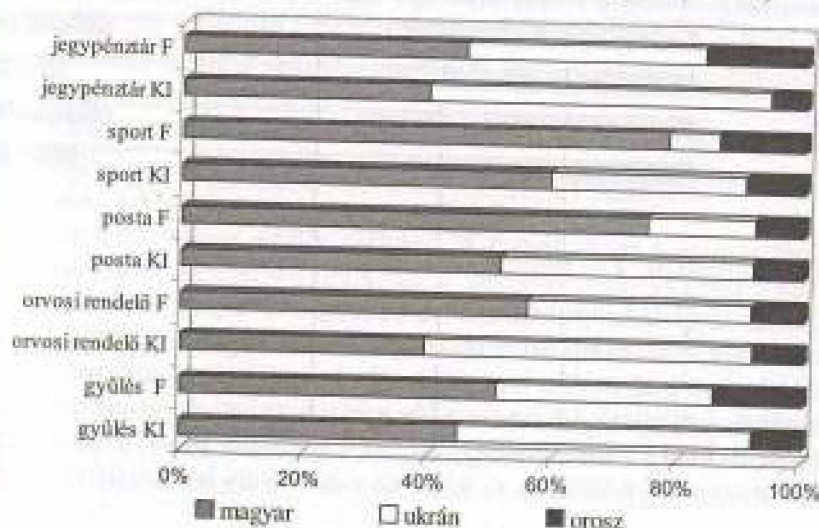
A sajtótermékeket mind a középiskolások, mind pedig a felnőttek döntő többségükben magyar nyelven olvassák. A könyvek különböző nyelveken történő olvasása hasonló a sajtótermékekéhez. Csupán az ukrán iskolába járó tanulók olvasnak gyakrabban ukrán nyelvű könyveket (kötelező olvasmányként). Egyéb iratokat (hivatalos irat, úrlap, használati utasítás stb.) legtöbbször mindhárom nyelven olvasnak.

Mind a két vizsgálatban az adatközlők főként a magyar rádióadókat hallgatják. A felnőttek a leggyakrabban a Kossuth és a Petőfi, míg a középiskolások a Danubius és a Sláger Rádió műsorait hallgatják.

A tévéadók nézettsége függetlenebb az anyanyelvtől és a nemzetiségtől, mint az újságok vagy egyéb sajtótermék olvasása. Sokszor még azon adatközlők is nézik az ukrán televízió műsorát, akik nem is értenek ukránul. Ilyenkor főként a filmeket és a szórakoztató műsorokat nézik.

Magánlevelet és feljegyzéseket 38 adatközlő magyar nyelven is, 28–30 csakis magyar nyelven ír. Egészen más a helyzet a hivatalhoz címzett irat megfogalmazásánál: itt csak 13 adatközlő ír magyar nyelven, és ebből csak 6 kizárólag magyar nyelven. Itt előtérbe kerül az ukrán nyelv, ugyanis 25 megkérdezett ukrán nyelven fogalmazza meg a hivatalos iratokat, sőt, 18 válaszadó csakis ukrán nyelven. A hivatalos irat megfogalmazásánál fellépő ukrán nyelvi dominancia azzal magyarázható,

16. ábra. A tiszaujlaki középiskolások és felnőttek egymástól eltérő nyelvhasználati arányai (N=88)

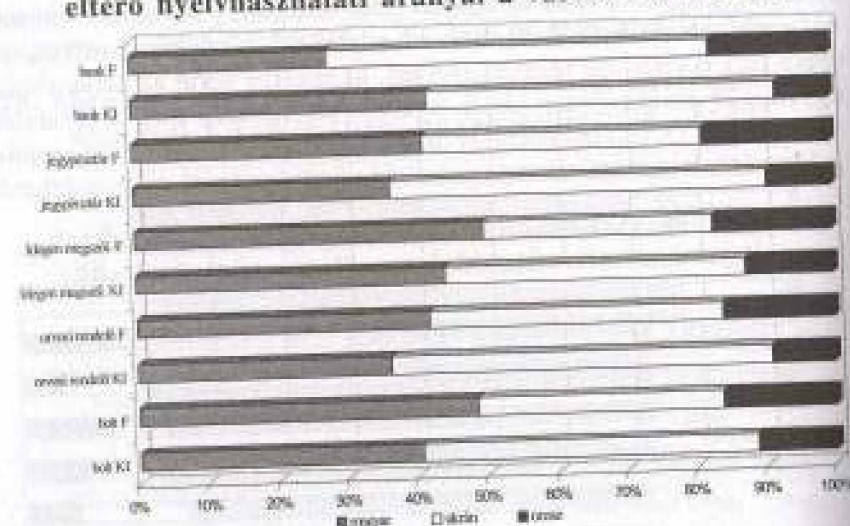
KI — középiskolás; F — felnőtt.

hogy Ukrajna hivatalosan ugyan nem tiltja a kétnyelvű iratok, nyomtatványok használatát, de bevezetésük érdekében nem tesz lépéseket (lásd a következő fejezetet).

A két korosztály nyelvválasztási szokásait összehasonlítva csupán néhány esetben regisztrálhatunk jelentős eltérést. Például a jegypénztárnál, a sportban, a postán, az orvosi rendelőben és a gyűléseken a felnőttek gyakrabban használják a magyar nyelvet (vö. 16. ábra).

A tiszaujlaki nyelvhasználati szinterekhez hasonlóan a városok nyelvhasználati szinterein is több esetben gyakrabban használják a felnőttek a magyar nyelvet, mint a középiskolások. A bankban történő nyelvválasztáskor viszont a fiatalok döntenek gyakrabban a magyar nyelv mellett, nem pedig a felnőttek (vö. 17. ábra).

17. ábra A tiszaujlaki középiskolások és felnőttek egymástól eltérő nyelvhasználati arányai a városok szinterein

KI — középiskolás; F — felnőtt.

Összefoglalásképpen elmondhatjuk, hogy a tiszaujlaki lakosok az informális nyelvhasználati szintereken (pl. család, barátok, stb.) a leggyakrabban a magyar nyelvet használják. Ahogy haladunk az informális nyelvhasználati szinterek felől a formális nyelvhasználati szinterek (pl. orvosi rendelő, bank, hivatalok stb.) felé, úgy a magyar nyelv használatának dominanciája fokozatosan csökken az ukrán nyelv használatának javára.

5. A nyelvek a nyelvhasználati szintereken: összegzés

A családi nyelvhasználatban a magyar nyelv dominanciája figyelhető meg. Ez a dominancia az egész magánszférára jellemző, bár a szomszédokkal, barátokkal való érintkezésben, az újságolvasásban és a rádió- és televízió-műsorok hallgatásában, ill. nézésében már jelentős szerepet kap az orosz és az ukrán nyelv is.

A közéleti szintereken a három nyelv használati aránya csaknem kiegyenlítődik.

A hivatalos szférában a legkisebb a magyar nyelv használati aránya.

A fent bemutatott (terep)adatok alapján a kárpátaljai magyar közösségben három részre oszthatók a nyelvhasználati szinterek. Az elsőbe azokat sorolhatjuk, amelyek az adatközlők túlnyomó többsége (legalább 60%-a) kizárólag a magyar nyelvet használja. Ide a családi érintkezés (szülők, nagyszülők, gyerekek, házastárs), a magánlevelezés, a kultúra (kulturális egyesületek, szépirodalom és újságolvasás), a vallási élet, valamint az ún. belső nyelvhasználati szinterek közül a számolás, gondolkodás és az állatokhoz való beszéd tartozik.

A másodikba azok sorolhatók, ahol az adatközlők döntő hányada (legalább fele) vegyesen használja a magyar és a többségi nyelve(ke)t. Ide a barátokkal, szomszédokkal való érintkezés, a televíziózás (első-sorban a sportközvetítések és a filmek nyelve), a sport, a bolt, a posta, az orvosi rendelő, illetve a szakmai, munkahelyi környezet és nyelvhasználat, valamint a cáromkodás tartozik.

A harmadikba azokat a szintereket sorolhatjuk, amelyek az adatközlők túlnyomórészt a többségi nyelve(ke)t használják. Ilyenek a vendéglő, a bank, a hivatal, a rendőrség és a bíróság.

A szinterek illetően elrendeződéséből is kitűnik, hogy a magyar nyelv elsősorban a magánéletben uralkodó, a többségi nyelv(ek) pedig első-sorban az államhoz, a hivatalokhoz erősen kötődő szintereken használatos(ak). Vegyes a nyelvhasználat azokon a szintereken, amelyek kívül esnek a szorosan vett magánéletben és azokon a nyilvános szintereken, ahol nem szabályozzák hivatalos rendelkezések, hogy mely nyelv használható az adott helyzetben. Ezért az éppen aktuális nyelvválasztási normák a meghatározók (pl. magyar bolti eladó és magyar ügyfél).

6. Kódválasztási szokások

A két- vagy többnyelvű közösségekben nemcsak a nyilvános színtereken határozzák meg közösségi normák, hogy mikor melyik nyelv használata helyénvaló, hanem a személyek közötti kommunikációban is meghatározott norma szerint választanak a beszélők a rendelkezésükre álló nyelvek, nyelvváltozatok és stílusváltozatok közül. Ezt a választást kódválasztásnak nevezzük.

A kódválasztás tehát a beszélőnek az a stratégiája, amelynek során a körülményeknek megfelelően választ a rendelkezésére álló kódok (nyelvek, nyelvváltozatok) közül saját verbális repertoárjából.¹⁴ Így a kétnyelvű közösségek nyelvi helyzetének elemzésében nem feledkeztünk meg a társalgás alapnyelvét meghatározó tényezők áttekintéséről. A kárpátaljai magyarság kódválasztását meghatározó tényezőket az erre vonatkozó gyér szakirodalmi utalások, a nyelvhasználati kérdőívek ide vonatkozó adatai és saját megfigyeléseink alapján tárgyaljuk.

A kódválasztásról szólva úgy tűnik, hogy két alaphelyzetet kell megkülönböztetnünk: (1) kétnyelvű beszél kétnyelvűvel, ill. (2) kétnyelvű beszél egynyelvűvel. Lényeges szempontnak tűnik továbbá, hogy a résztvevők személyesen ismerik-e egymást.

Ha a társalgásban résztvevő személyek ismerik egymást, s mindannyian magyar dominánsak, akkor a társalgás alapkódja a magyar lesz. Megfigyeléseink és saját kommunikatív kompetenciánk mellett ezt támasztják alá Sebestyén Árpád sorai is: „A magyar nemzetiségűek egymás közötti érintkezése akkor is magyarul folyik, ha egyébként a beszédpartnerek mindegyike tud ukránul vagy oroszul” (Sebestyén, 40).

Amennyiben magyar domináns kétnyelvű többségi nyelven domináns kétnyelvűvel kommunikál, a nyelvválasztásban döntő szerepe van az interakcióban résztvevő személyek között fennálló hatalmi viszonyoknak. Amikor például a magyar domináns személy van otthon, a másik pedig idegen, aki információt kér, valószínűleg a magyar lesz a társalgás alapnyelve, ellenkező esetben a többségi nyelv, esetleg az a nyelv, amelyen a résztvevők kommunikatív kompetenciájának összege a legnagyobb (vö. Bartha 1992: 19).

Ha magyar domináns kétnyelvű többségi egynyelvűvel kommunikál, a társalgás nyelve rendszerint a többségi nyelv lesz. Ez jellemző általában

¹⁴ Itt a nyelvváltozatok közötti választást nem, csak a nyelvválasztást tárgyaljuk. Vö. még: „A bilingvis beszélő a közösségi nyelvi és az egyéni verbális repertoár elemeit ugyanolyan szabályok alapján működheti, mint az egynyelvűek” (Bartha 1999: 98).

az olyan társaságok nyelvválasztási szokásaira is, ahol a magyarok és nem magyarok vegyesen vannak jelen. „Ha van közöttünk négy magyar és két orosz, már akkor inkább oroszul beszélünk” – mondta például egyik adatközlőnk az RSS-vizsgálat nyelvhasználati kérdőívének kitöltése során. Jól szemlélteti a kárpátaljai magyarok kódválasztási stratégiáit továbbá az alábbi, a kérdőív *Rászóltak-e már, hogy ne beszéljen magyarul?* kérdésére adott válasz: „Én mindig tudom, hogy mikor beszélhetek magyarul. Nem is mondta senki, hogy ne beszéljek magyarul.” Ez a magatartás más kétnyelvű közösségekben is ismert. Susan Gal (1979) például hasonló stratégiáról számol be a felsőőri magyar, Borbély Anna (1996: 147) pedig a kétegyházi román közösség vonatkozásában.

Ha a társalgásban résztvevő személyek nem ismerik személyesen egymást, s úgy kénytelenek szóba állni egymással, akkor a társalgásindítás nyelve általában a többségi nyelv. Erre utal például, hogy a nyelvhasználati kérdőív azon kérdésére, hogy milyen nyelvet használ az adatközlő idegen ember megszólítására, a válaszadók 61,5%-a az orosz vagy az ukránt, 29,5%-a a magyart, 9%-a pedig vagy a magyart, vagy a többségi nyelvet jelölte meg. Ha azonban a társalgás folyamán kiderül, hogy a beszédpartnerek magyarok, akkor gyorsan áttérnek a magyar nyelvre (vö. Sebestyén, 43).

Az interjúkból az is kiderült, hogy a kódválasztás gyakran függ a kontextustól, illetve a formalitás fokától, valamint természetesen (amint erre korábban utaltunk) a partnerek nyelvtudásától. Az alábbi interjúrészlet ezt példázza.

TM: Milyen nyelven zajlanak az órák a zeneiskolában?

AK: Ha megbeszéljük az eredményeket, megbeszéljük a játékot, az előadást, az orosz, ukránul.

TM: Az órán?

AK: Nem, a vizsgákon, a vizsgákon. Van egy vizsgabizottság, a kollégák ugye, az igazgató, az igazgatóhelyettes az élén.

AKÉ¹⁵: Meg a koncerteket is megbeszéljük természetesen.

AK: Megvitatják az eredményt. Az kollektív. Nem egy tanár, van egy nyolc tanárból álló bizottság, és azok megbeszéljük. Minden egyes előadást megbeszélnek. Az mondjuk ukránul vagy oroszul történik, de vannak magyar nyelvű beszűrésok. De csak így...

AKÉ: És sőt. Mikor már megbeszéltek mindent, akkor már mintha parancsszóra átváltanának, Tilda néni is...

¹⁵ AKÉ = az AK édesanyja.

AK: Persze, a tanszak vezető, az magyar, igen, határozottan.

TM: Amikor vége van a nagy megbeszélésnek, azonnal?

AKÉ: ...akkor meg se szólal senki, csak magyarul.

AK: Sőt, közbe is vannak beszúrák, de nem etikai, etikátlan lenne hosszan beszélni csak magyarul, mert nem értik, de rövid beszúrák vannak.

TM: És amint vége, akkor átváltanak magyarra?

AK: Persze.

AKÉ: Igen. Ez különösen a szakközépbe volt, hogy na összejöttünk, ott sok orosz is volt, magyarul abszolút egy kukkot se, és hát nem direkt, de megfordultunk, és akkor ők körül, ott akkor, mer ők kevesebben voltak azért szóltak: опять вы по венгерски [maguk már megint magyarul], és akkor...

AK: Szóvá is tették.

Az interjúrészletből kitűnik, hogy (1) nyelvileg és nemzetiségileg vegyes kollektívában nem illik magyarul beszélni, illetve (2) amíg a formális esemény, a vizsgázó teljesítményének megvitatása folyik, ez a megkötés fokozottan érvényes, amikor azonban a formalitás csökken (a vizsga lezárul), a magyar tanárok egymás között azonnal magyarra váltanak, annak ellenére is, hogy ennek „illetlenségére” magyarul nem értő társaik figyelmeztetik őket.

Érdekes, hogy a magyar többségű településen élő adatközlőktől olyan „illemszabályra” is találunk példát, amikor elvben a magyar nyelv használata a helyénvaló nyelvileg vegyes társaságban (a gyakorlatban azonban kódváltásos helyzetről van szó).

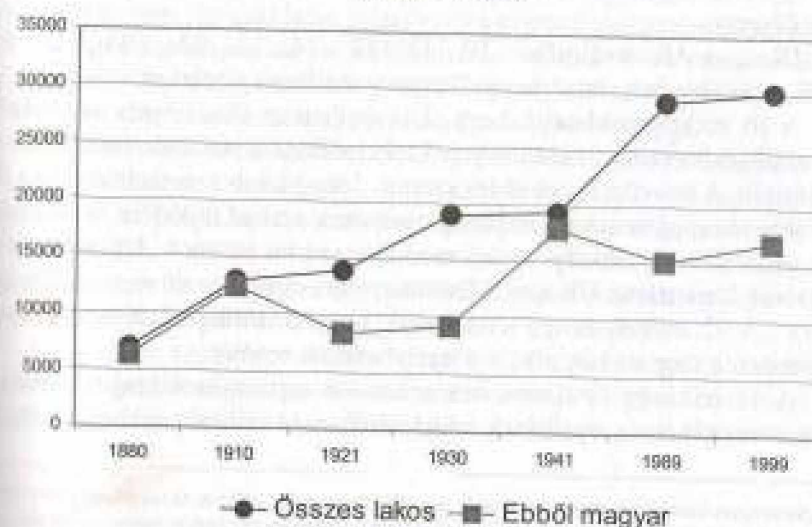
TM: És szabadidőben, például kiránduláson milyen nyelvet használasz?

AK: Hát attól függ. Ha éppen ismerkedős kedvembe vagyok, és ha éppen orosz, akivel megismerkedek, akkor oroszul. Ennyi. De nagymamáékkal akkor is magyarul. Meg hát velük még azt se tehetem meg, hogy ha netán egy orosz van a társaságba, velünk együtt, aki nem beszél magyarul, nem tehetem meg, hogy oroszul beszélek. Legfeljebb majd mindig elnézést kérek, hogy csak azt mondtam neki, amit neked mondtam, vagy lefordítottam.

VI. A magyar nyelv használatának lehetőségei Beregszászban de jure és de facto: esettanulmány

Az előző fejezetben megvizsgáltuk, hogy a kárpátaljai magyarok *mit* gondolnak arról, melyik nyelvet vagy nyelveket használják, használhatják az egyes szituációkban. Ebben a fejezetben előbb áttekintjük a nyelvek használatát meghatározó ukrainai dokumentumokat (vagyis azt, hogy jogilag milyen nyelveket lehet használni az egyes helyzetekben), majd megfigyelésekre alapozó leírást adunk arról, hogy Kárpátalja egyetlen abszolút magyar többségű városában, Beregszászban hogyan érvényesíthetők a gyakorlatban a törvényileg garantált jogok. Amíg tehát az előző fejezetben megkérdeztük adatközlőinket, hol milyen nyelvet használnak, itt azokról a tapasztalatainkról számolunk be, amelyeket mi és munkatársaink szereztünk mint hivatalba látogató ügyfelek, vásárlók stb. A vizsgálatot 2002. február 1. és április 30. között végeztük, amikor a LIMES Társadalomkutató Intézet megbízásából 20, a feladatra felkészített főiskolai hallgató járta be a város hivatalait, szolgáltató egységeit, boltjait, üzleteit, piacát, hogy megfigyelje

18. ábra. A lakosság számának változása Beregszászban (1880–1999)

és saját bőrén tapasztalja: ügyintézés, vásárlás vagy éppen szolgáltatás igénybevétele közben használhatják-e, illetve hol használhatják a magyar nyelvet Beregszász és a környék magyar lakosai.

Választásunk egyrészt azért esett Beregszászra, mert – amint már említettük – ez az egyetlen abszolút magyar többségű városa Kárpátjának (lásd 18. ábra). Másrészt pedig azért, mert egy településen belül itt él a legnagyobb kárpátjai magyar közösség, továbbá intézményei révén (Ungvár mellett) Beregszász a kárpátjai magyarság központja, megyei alárendeltségű város és a legnagyobb arányú magyar lakossággal rendelkező Beregszászi járás székhelye.

1. A nyelvek státusára vonatkozó ukrainai dokumentumok³⁶

Az 1991-ben függetlenné vált Ukrajnában a nyelvek státusáról, használatáról közvetlenül a következő dokumentumok rendelkeznek:

- ✓ *Ukrajna Alkotmánya* (elfogadás éve: 1996),
- ✓ *Ukrajna törvénye az Ukrán Köztársaság nyelveiről* (1989),
- ✓ *Ukrajna nemzetiségi jogainak nyilatkozata* (1991),
- ✓ *Ukrajna törvénye a nemzetiségi kisebbségekről* (1992),
- ✓ *Ukrajna törvénye a helyi önkormányzatokról* (1997),
- ✓ *Ukrajna törvénye az általános középfokú oktatásról* (1999)
- ✓ valamint elvileg *A Regionális és Kisebbségi Nyelvek Európai Chartája*.

Ukrajna Alkotmányának 10., 11., 12., 24., 53., 92., 103., 127. és 148. cikkelye tartalmaz a nyelvekre vonatkozó tételeket.

A 10. cikkely deklarálja, hogy „Ukrajnában az állami nyelv az ukrán”, és az állam biztosítja az ukrán nyelv funkcionálását a társadalmi élet minden területén. A következő bekezdés szerint „Ukrajnában szavatolt az orosz és a többi ukrainai nemzeti kisebbség nyelvének szabad fejlődése, használata és védelme”. A cikkely utolsó mondata szerint viszont „Ukrajnában a nyelvek használatát Ukrajna Alkotmánya szavatolja és törvény határozza meg”. A 92. cikkely is úgy rendelkezik, hogy *kizárólag* Ukrajna törvényei határozzák meg többek között a nyelvhasználat rendjét.

A 11. cikkely általános deklarációkat tartalmaz Ukrajna minden nemzetiségének és nyelvének védelméről, a 24. cikkely többek között a

nyelvi alapon való diszkriminációt is tiltja. A 12. az Ukrajna területén kívül élő ukránok nyelvi igényeinek kielégítésére tesz ígéretet. Az 53. rész a nemzeti kisebbségek számára a törvény által megszabott rendben garantálja az anyanyelven való oktatás vagy az anyanyelv tanulásának jogát.³⁷ A 103., 127. és 148. cikkely az államnyelv ismeretétől teszi függővé bizonyos állami tisztségek betöltését (köztársasági elnök, alkotmánybírói tagság, bírói tisztség).

Az Alkotmány 10. és 92. cikkelye értelmében a nyelvek státusa szempontjából még a Szovjetunió fennállása idején, 1989-ben elfogadott nyelvtörvény a mérvadó.

A nyelvtörvény is államnyelvként definiálja az ukrán nyelvet (2. cikkely), ugyanakkor az orosz továbbra is megmarad a népek közötti érintkezés nyelvének (4. cikkely). Az 5. cikkely értelmében az állampolgárok számára szavatolt anyanyelvük és bármely más nyelv használata; az állampolgárnak jogában áll, hogy az állami, társadalmi szervekhez, vállalatokhoz stb. ukrán nyelven vagy e szervezeteknél használatos más nyelven, orosz nyelven, vagy a felek számára elfogadható más nyelven forduljon. A törvény nemcsak tiltja a nyelvi alapon történő megkülönböztetést (8. cikkely), de szankciókat is kilátásba helyez a nemzetiségi nyelvek használatának korlátozása miatt. A rendelkezések szerint felelőségre vonható az a tisztviselő, aki a nyelvtudás hiányára hivatkozva megtagadja egy nemzetiségi nyelven írt beadvány vagy folyamodvány átvételét (5. cikk).

A törvény a nemzetiségi többségű közigazgatási egységek területén (pl. falu, város, járás, megye) *lehetőséget nyújt* a nemzetiségi nyelv használatára az ukránnal egyenrangúan és párhuzamosan az állami- és pártszervek, a vállalatok, intézmények működésében (3. cikkely). Nem értelmezi azonban a törvény, mit ért a *nemzetiségi többségű területek* fogalmán.

Az állami dokumentumokat, okmányokat ukrán nyelven hagyják jóvá és teszik közzé, alsóbb szinteken is, ám itt szükség esetén más nemzetiségi nyelveken is publikálják. A hivatalos űrlapok ukrán vagy ukrán–orosz nyelvűek (10. cikkely). A hivatali és munkahelyi adminisztráció nyelve az ukrán, de a nemzetiségi többségű területeken a nemzetiségi nyelvet is lehet az ukránnal párhuzamosan használni (11. cikkely).

A hivatalos személyi okmányok (személyi igazolvány, munkakönyv, iskolai végzettséget igazoló dokumentumok, születési, házassági és halálozási anyakönyvi kivonat) ukrán–orosz kétnyelvűek (14. cikkely).

³⁶ Az ukrainai kisebbségek nyelvi helyzetéről lásd még Csémicskó (1998) és Orosz–Csémicskó (1999). A kárpátjai magyarságra vonatkozóan lásd pl. Magosi (1996) és *Ukrainai nemzetiség a Ukrajnában*.

³⁷ Azért, mennyire nem mindegy, hogy az anyanyelven tanulhat vagy az anyanyelvet tanulhatja a kisebbség az iskolai oktatás során, lásd Beregszászi–Csémicskó–Orosz (2001: 72–80).

A szolgáltatások nyelve az ukrán nyelv vagy a felek által választott egyéb nyelv (17. cikkely). A perrendtartás nyelve az ukrán, de a nemzetiségi többségű területeken a nemzetiségi nyelv használatára is van lehetőség az ukránnal egyenrangúan; a bíróság nyelvét nem értőnek joga van tolmács igénybevételére, az anyanyelvi vallomástételre (18. cikkely). Az ügyvédi, ügyészi szolgáltatás, a jogi tanácsadás nyelve az ukrán, vagy a felek számára legmegfelelőbb nyelv (23. cikkely).

Az oktatás nyelvének megválasztása elidegeníthetetlen jog (25. cikkely). Ezzel a joggal azonban ideális esetben is csak maximum a középiskola befejezéséig élhetnek a kisebbségi polgárok. A törvény 29. cikkelye értelmében Ukrajnában a felső- és középfokú oktatási intézményekbe felvételizők ukrán nyelvből tesznek felvételi vizsgát, és csak a nemzeti kádereket képző oktatási intézményekbe felvételizők tehetnek anyanyelvből vizsgát.

A hivatalos tömegtájékoztatás nyelve az ukrán, illetve lehetőség szerint más ukrán nyelvek (33. cikkely). A táviratok, a postai borítékok, csomagok címkésének nyelve az ukrán vagy az orosz (34. cikkely). A hivatalos hirdetések, közlemények, reklámok, plakátok nyelve az ukrán; az ukrán nyelvű szöveg mellett szerepelhet más nyelvű fordítás is (35. cikkely).

Az Ukrajnában gyártott termékek, áruk címkéi, feliratai ukrán nyelvűek, és más nyelvekre nem fordíthatók (36. cikkely).

Az intézmények, társadalmi és pártszervezetek, vállalatok stb. hivatalos el- és megnevezése ukrán nyelvű; az ukrán nyelvű felirat jobb oldalán vagy alatta szerepelhet a megnevezés más nyelvű fordítása is (37. cikkely).

Az ukrán földrajzi nevek ukrán nyelvűek. Lehetséges továbbá a nemzetiségi többség nyelvén való feltüntetésük is (38. cikkely).

Az ukrán állampolgároknak joguk van nemzeti tradícióiknak megfelelő nevet választani, amely neveket transzkripcióval³⁴ ültetik át ukránra (39. cikkely).

Ukrajna nemzetiségi jogainak nyilatkozata minden népnek és nemzetiségnek garantálja a jogot anyanyelve használatára a társadalmi élet minden területén (3. cikkely).

Ukrajna törvénye a nemzetiségi kisebbségekről szerint azokon a területeken, ahol a nemzetiségi kisebbség a lakosság többségét alkotja,

³⁴ Nem című írásrendszerű nyelvek esetében természetesen transliterációval, bár ezt a fogalmat a törvény nem használja, mert a szláv nyelvészeti hagyomány nem tesz különbséget a transzkripció és a transliteráció között (lásd pl. Ahmanova 1969: 478–479). Lásd azonban Pradiš (2000).

az állami és társadalmi szervek, vállalatok, intézmények működése során az államnyelv mellett a kisebbség nyelve is használható (8. cikkely). Garantálja továbbá a kisebbségek számára a nemzeti hagyományoknak megfelelő személynévhasználatot, így például azt, hogy a személyazonossági igazolványba csak a vezeték- és utónév kerüljön, és elmaradhat az apa keresztnévéből képzett apai név (12. cikkely).

Az *ukrajnai önkormányzati törvény* 26. cikkelye 1. pontjának 50. bekezdése lehetővé teszi, hogy az önkormányzatok megválasszák az önkormányzati szervek munkájának nyelvét (vö. Kárpáti Igaz Szó 1997. július 3., 7.).

Ukrajna Legfelsőbb Tanácsa 1999 utolsó munkanapján ratifikálta az ország által már 1996-ban aláírt *A Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartáját*. A Charta à la carte rendszerű rendelkezései közül a legtöbb kérdéskörben a legtoleránsabb normákat választották az ukrán honatyák, ám meghatározták, hogy ezek a rendelkezések csak azokon a területeken alkalmazhatók a törvény szerint, ahol a kisebbségi lakosság aránya eléri a 20 százalékot. A kisebbségek által 10–19%-ban lakott területeken enyhébb vállalásokat fogalmaztak meg, s még alacsonyabb követelmények érvényesek, ha a nemzetiség aránya 10% alatti (lásd Gulácsy 2000). A Charta hatályba lépésére azonban máig várni kell, mert alkalmazását az elfogadás ügyrendjének alkotmányellenességére való hivatkozással felfüggesztették.³⁵

Az érvényben lévő hivatalos dokumentumok szerint tehát Ukrajna államnyelve az ukrán, az orosz az ország egész területén az ukránnal párhuzamosan hivatali nyelvként és a nemzetek közötti érintkezés nyelveként funkcionál, a többi nemzetiségi nyelv használata pedig a nemzetiségi többségi területeken *engedélyezett*. Nem tartalmaz azonban olyan kitételeket egyik dokumentum sem, ahol explicite meg lenne fogalmazva, milyen feltételek mellett van lehetőség a kisebbségi nyelveknek az államnyelvvvel egyenrangú használatára. A törvényerejű dokumentumok mellett azonban számos olyan állami és regionális rendelkezés szabályozza a nyelvek használatát, amelyek azt bizonyítják, hogy a törvények által deklarált jogok a gyakorlatban másképp vagy egyáltalán nem működnek.

Az ukrán nyelv Ukrajna függetlenné válása óta fokozatosan államnyelvi státusba került, az orosz azonban – annak ellenére, hogy az alkotmány és a nyelvtörvény is számos helyen kiemelten mint hivatalos

³⁵ A Chartáról bővebben lásd a jelen fejezet 4. pontját.

funkciókban is használatos nyelvet is említi – az ukrán terjeszkedésével párhuzamosan szorul vissza az állami, hivatali szférából, amit minden bizonnyal hamarosan törvényi eszközökkel is szentesítenek. Erre enged következtetni, hogy egyre többször esik szó a sajtóban a nyelvi helyzetről, a nyelvek státusáról, és egy új nyelvtörvény elfogadásának gondolata is megfogalmazódott mind a kormány, mind pedig az ellenzék részéről. El is készült egy nyelvtörvény-tervezet, amelyet a sajtó hasábjain össznépi vitára bocsátottak (pl. Oszvita Ukrajni 1999. február 17., Kárpáti Igaz Szó 1999. július 1.); a tervezetet a kisebbségi szervezetek (köztük a magyarok is) erősen bírálták, s az nem is került parlamenti vitára. Az ukrán parlament hivatalos honlapja szerint (alpha.rada.kiev.ua) 2002 augusztusában is több nyelvtörvény-tervezet várja, hogy a parlament napirendjére tűzze megvitatásukat.

Miután az 1996-ban elfogadott ukrán alkotmány államnyelvként határozza meg az ukrán nyelv státusát, az orosz többségű területek, megyék egy része a nyelvtörvényre hivatkozva közigazgatási határain belül hivatalos nyelvi státusba emelte az orosz nyelvet. Így tett többek között pl. a kelet-ukrajnai Harkiv megye, ahol az 1989-es népszámlálási adatok szerint a lakosság 33,2%-a volt orosz nemzetiségű (Tur 1996) és a Krími Autonóm Köztársaság is, ahol az oroszok aránya 1989-ben 67%-os volt (Tur 1996) (vö. Kárpáti Igaz Szó 1997. január 11., 1., augusztus 5., 4., október 21., 4. stb.). A baloldali ellenzék is az orosz nyelv hivatalossá tételét sürgeti, s a kormány nyelvtörvény-tervezetét bírálva saját nyelvtörvény-tervezetének elfogadását javasolja (vö. Kárpáti Igaz Szó 1997. július 24., 1.).

A hatalmon lévő és természetesen leginkább pozíciói megtartására törekvő elit az 1998. március 29-i választásokra készülve válaszlépésként a nemzetiségi és migrációs ügyek állami bizottságának égisze alatt külön ügyosztályt hozott létre, melynek feladata az ukrainai hivatalos nyelvpolitika koordinálása, érvényesítése és ellenőrzése volt (Kárpáti Igaz Szó 1997. április 8., 4.). Kucsma köztársasági elnök pedig személyesen jelentette ki, hogy alkotmányellenes azon megyék döntése, amelyek saját területükön belül hivatalos státusba emelték az orosz nyelvet, s a lépést önkényesnek és az ukrán államiságra veszélyesnek nevezte; majd kijelentette, hogy az elnök mellett működő nyelvpolitikai bizottság szorgalmazza egy az ukrainai nyelvek fejlődéséről és használatáról szóló új törvény elfogadását (Kárpáti Igaz Szó 1997. április 17., 1.). Az elnök mellett működő nyelvpolitikai bizottság el is készítette a törvény tervezetét.

Láthatjuk tehát, hogy elvileg az ukrán államnyelv mellett vagy azzal párhuzamosan az orosz, a nemzetiségi többségi területeken pedig a kisebbségi nyelvek is funkcionálhatnak hivatali nyelvi státusban.

Végül is megállapíthatjuk, hogy de jure Ukrajna államnyelve az ukrán, az orosz hivatalos nyelvi státusú, a kisebbségi nyelvek beszélőinek pedig lehetőségük nyílik anyanyelvük használatára a társadalmi élet minden szintjén azokon a területeken, ahol nemzetiségileg többséget alkotnak. De facto azonban az ukrán államnyelv mellett az orosz az adminisztratív tiltások ellenére is hivatalos nyelvként használatos az oroszok által sűrűn lakott keleti területeken. A kisebbségi nyelvek azonban csak az oktatásban, a nemzetiségi sajtóban, rádió- és televízióadásokban, a kisebbségi közéletben, az egyházi életben és a privát szférában használatosak. Gyakorlatilag tehát a magyar nyelv helyzete Ukrajna függetlenné válása után sem sokat változott a Szovjetunióban fennállt helyzethez képest.

Kloss (1967: 15) a kisebbségi nyelvek státusát öt fokozatba sorolja:

1. A kisebbségi nyelv országos méretekben hivatalos nyelv.
2. A nemzetiség nyelve egy nagyobb regionális vagy közigazgatási egység (pl. országrész, tartomány, autonóm terület, megye) hivatalos nyelve.
3. A kisebbségi nyelv használatát hatóságilag engedélyezik a közoktatásban, nyilvános hirdetésekben, bár a nyelvnek nincs hivatalos státusa.
4. Tolerancia a nyelvvel szemben a privát szférában (a sajtóban, egyházi és magániskolákban stb.).
5. A nyelv betiltása (lásd még Hoffmann 1991: 208–209).

Ukrajnán belül Kárpátalján a magyar nyelv státusa a fenti 3. fokozatnak felel meg (lásd Csernicskó 1998: 151).

2. A magyar nyelv Beregszász hivatalaiban

2002. február–márciusában tizenöt Beregszász városi és beregszászi járási¹⁰ hivatal kerestünk fel azzal a céllal, hogy felmérjük: milyen nyelv(ek)en fordulhatnak a magyar kisebbség tagjai a hivatalokhoz. A hivatalok felkeresésekor arra is figyelmet fordítottunk, hogy a kisebbségi ügyfelek hozzájuthatnak-e kétnyelvű formanyomtatványokhoz, illetve kiülthetik-e azokat anyanyelvükön is. Továbbá azt is megfigyeltük, hogy

¹⁰ Beregszász 2001-ben megyei jogú városi státust nyert, ezért több közigazgatási hivatal különvált a járási szervezettől. Mind a járási, mind pedig a városi hivatalok továbbra is Beregszászban találhatók.

a lakosság tájékoztatására szolgáló hivatali kiírások, hivatalos űrlapok mintapéldányai milyen nyelveken olvashatók a hivatalokban, azok hirdetőtábláin. Lehetőség szerint az ügyfél és a hivatalnok közötti párbeszédet magnetofon-szalagra rögzítettük.

Beregszász és a Beregszászi járás magyar többségű (lásd Csermicskó 1998: 35–43), tehát elvileg érvényes a nyelvtörvény 3. és 5. cikkelye: a nemzetiségi többségű területeken a kisebbségi nyelv az államnyelv mellett használható a hivatalokban is.

Beregszászba érkezve megállapíthatjuk, hogy a város határában ukrán és magyar nyelven is fel van tüntetve a település neve. A legtöbb utca és tér elnevezése is két nyelven olvasható, de sok olyan utcanévtábla is látható, amely csak ukrán, illetve csak magyar nyelvű. A járási kultúrházban, a járási közigazgatási hivatal és a városháza épületén az ukrán mellett ott lobog a magyar zászló is. Az első benyomások tehát kedvezőek. Most térjünk be egy-egy hivatalba!

Az általunk felkeresett tizenöt hivatalban a hivatalnokok többsége tud, vagy legalábbis megpróbál magyar nyelven beszélni. Ha az a hivatalnok, akihez az ügyfél közvetlenül fordul, nem is beszél magyarul, ha van a hivatalban magyarul értő kollégája, ahhoz irányítja át az ügyfelet. Olyan is gyakran előfordul, hogy bár nem beszél a hivatalnok magyarul, érti a magyarul előadott kérdést vagy kérést, és a választ orosz, jóval ritkábban ukrán nyelven mondja el.

Nézzünk néhány konkrét példát!

Az első felvételt a telekkönyvi hivatalban rögzítettük. Az ügyfél magyar nyelven fordul a hivatalnokhoz, s magyar nyelvű választ kap minden kérdésére.

Ü¹: Jó napot kívánok! Azt szeretném megkérdezni, hogy ha vásárolok egy új házat, akkor hogyan kell bejegyeztetni?

H: Maga a vevő vagy az eladó?

Ü: Igen, én vagyok a vevő.

H: Kell először ide jönni, holnap lesz fogadás, holnap nyolctól lesz a főnökasszony. Neki kell minden papírokat, ami a háztól van. Lakás vagy ház?

Ü: Lakás, kertesi családi ház lenne.

H: Nem, szóval egyedül, az udvaron csak ő van?

Ü: Nem, nem közös udvar.

H: Kell hozni a papírokat és bejönni személyesen ide.

Ü: Esetleg ilyen zájvát [kérvényt] megírni?

H: Hát itt van egy forma, a főnökasszony azt ki fogja tölteni, kellene a kódszám, hogyha van, azt is hozni kell.

Ü: Ilyen formát nem kaphatnék?

H: Adni nem tudok, megmutatni meg tudom, de ott csak az adatok vannak beírva, ő fogja kitölteni. Nincs is itten, hova tettem. Mert az csak neki van, ilyen formátum, itt beírja a főnökasszony, neki alá kell írnia, mit akar. *Упо в продажы* [mi áll eladás alatt], kitölti a lakcímet, a paszportszámot [személyi igazolvány számát], beírja a dátumot. Ilyen nálunk a forma. És befizetni kell lesz olyan negyvenötven hrivnya előleget. Befizetni és utána az utólagot, attól függ, hogy mennyi munka van.

Ü: Körülbelül mennyibe szokott kerülni egy ilyen átíratás?

H: Ha olyan nagy változások nincsenek, olyan hatvan–hetven hrivnya ár, ami nálunk fizetődik. Ha van ott valami változtatás, akkor azt a munkát kell kifizetni.

Ü: Tehát ha nem akarok a házon semmit változtatni, akkor csak ennyibe kerül.

H: Igen, nálunk. És aztán kell lesz a közjegyzőnél fizetni a papírmunkáért és az eladásnál az illeték egy-két százalékát a ház árából... Szóval személyesen kell lesz bejönni, aláírni a kérvényt, papírok rendbe vannak-e, megnézi... S akkor megintcsak egyeztetni kell.

Ü: Tehát akkor a tervrajzot is hozni kell.

H: Igen, igen a valósággal: a beépített és beépítetlen területtel, mennyit épített, mennyit bontott le, s akkor utána egy olyan másfél-két hét időtartam a karakterisztikát [jellemzést] kiadni.

A második felvételt a szubvencióos osztályon készítettük. Az ügyfél magyar nyelven fordul a hivatalnokhoz, aki ukránul szól egy magyarul értő kollégájának, s attól kezdve magyarul folyik a társalgás.

Ü: Jó napot kívánok!

H1: Добрий день! [Jó napot kívánok!]

Ü: Azt szeretném megkérdezni, hogy...

H1: Лена, это ты. [Lena, ez te vagy.]

Ü: ...milyen papírokat kell beadni, hogyha szubvenciót akarok kérvényezni?

H2: Hol lakik?

Ü: A *Мукáцевський переул* [Munkácsi útköz], Mukácsevszkij 48 per 18-ba.

¹ Ü-vel az ügyfél, H-val a hivatalnok szót rövidítjük. A H1 és H2 azt jelenti, hogy két hivatalnok szerepel a felvételen. Az idézetekben szögletes zárójelben adjuk meg a közvetlen kölcsönzavak megfelelőjét és a kódváltások fordítását.

H2: Itt Beregszászban?

Ü: Igen.

(...)

H2: Hányan laktok ott?

Ü: Hát a feleséggel

H2: Ketten.

Ü: S akkor valami zájávát [kérvényt] kell lesz írni?

H2: Majd megmagyarázom, előre nem mondok semmit, mert nem tudom, hogy mi lesz akkor.

A következő részletben egy kút vízminőségének ellenőrzését kéri az ügyfél. Az ügyben kompetens személy nem ért magyarul, de kollégája tolmácsol, közvetít a felek között.

Ü: Jó napot kívánok!

H1: Jó napot kívánok!

Ü: Azt szeretném megkérdezni, hogy lehet-e egy kútnak elvégezni a...

H2: Можна колодець, що? [Lehet-e a kút, mi?]

H1: A vizsgálatát?

Ü: Igen, a vizsgálatát.

H2: Анализ воды колодца? [A kút vizének elemzése?]

H1: Ez vert kút vagy rendes kút?

Ü: Vert kút.

H1: (H2-höz) Это скважина. [Vert kút.]

H2: Добро це... [Hosszú ideje...]

Ü: Ez ilyen vájt kút, ilyen gyűrűs...?

H1: Gyűrűs? Это будет нормальный колодець. [Ez normális kút lesz.] És hol van ez?

Ü: Az Új piac utcában.

H1: Новобазарная. [Új piac utca.]

Ü: Mit kell, kell valamilyen űrlapokat kitölteni?

H2: Яка причина? [Mi az ok?]

H1: Új kút, új kút, igen, vagy mi?

Ü: Használt, csak sokáig nem volt használva.

H1: Только не пользовались они, и хотят, чтобы... [Csak nem használták, és ők azt akarják, hogy...]

A munkügyi hivatalban az ügyintéző érti a magyar nyelvű kérdéseket, de ukrán nyelven válaszol azokra.

Ü: Jó napot kívánok! Ha valaki a munkanélküli segélyre akar beiratkozni, milyen papírokat kell beadni?

H: Паспорт, трудова книжка і код ідентифікаційний. [Személyi, munkakönyv és adószám.]

Ü: És zájávát [kérvényt] nem kell írni?

H: То потім ми вам покажемо, тільки приходьте до нас після першого числа. Добре? Це перше після пасхи. Добре? [Azt majd később megmutatjuk, csak jöjjön hozzánk elseje után. Jó? Ez rögtön húsvét után lesz.]

Van olyan eset is, amikor szóban sem lehet magyar nyelven felvilágosítást kapni. Az adóhivatalban például a magyar nyelvű érdeklődésre a hivatalnok kijelentette, hogy ő szívesen segítene, de nem érti a magyar nyelvet. Utána azt kérte, próbálja meg az ügyfél elmagyarázni problémáját ukrán, esetleg orosz nyelven. Miután az adózni szándékozó orosz nyelven elmondta kérdését, a hivatalnok kijelentette, hogy ő tanácsot csak ukrán nyelven tud adni.

A járási közigazgatási hivatal egyik osztályán az ügyfél magyar nyelvű kérdésére udvarias, de határozott ukrán nyelvű válasz érkezett: „На жаль, по-українськи не розмовляю”. Azaz: sajnos, magyarul nem beszéllek.

A magyar ügyintézésre azonban csak a szóbeliség szintjén van esély. Amint ugyanis a hivatalos okmányokra vagy űrlapokra kerül sor (a Beregszászi Járási Tanügyi Osztály kivételével, ahol senkinek nem volt kifogása az ellen, hogy magyar nyelven adja be kérvényét az ügyfél), mindenütt ragaszkodtak ahhoz, hogy ukrán nyelven töltsék ki az űrlapokat vagy írják meg beadványukat, kérvényüket.

Jól alátámasztja a jog és a gyakorlat közötti ellentétet a Kommunális Osztályon rögzített beszélgetés: elvileg lehet magyarul kérvényt írni, de a legjobb mégis az – legalábbis a hivatalnok szerint –, ha ukránul írja meg az ember.

Ü: Szeretnék érdeklődni, hogy állítólag holnaptól a vizet mikortól fogják korlátozni?

H: Jelenleg még nincs rá határozat, a vízzel kapcsolatban.

Ü: Jelenleg még nincs rá határozat?

H: Nincs rá határozat. Jelenleg még úgy megy, ahogy ment.

Ü: Még azt szeretném megérdeklődni, hogy ha valaki új házat épít, és be akarja vezetni a vizet, akkor ehhez milyen papírokat kell beadni?

H: Melyik utcán?

Ü: Nem tudom, még nem mondta.

H: Van-e az utcán víz, kanalizáció, csatorna? Akkor ide kell a

főmérnöknek, vagyis a főnöknek írni egy kérvényt, hogy *прошу видання услуги для підключення к городской сеті* [kérem a városi hálózathoz való csatlakozás engedélyezését].

Ü: És csak ukránul lehet megírni?

H: Hát általában.

Ü: És ha esetleg valaki magyarul írja meg?

H: Akkor magyarul, de az jobb lenne, ha ukránul vagy oroszul írja meg az ember, mert Ukrajnában élünk.

Érdekes az anyakönyvi hivatalban rögzített beszélgetés is. A hivatal munkatársa készségesen válaszolgat a fiatal pár kérdéseire, majd leszögezi: magyar nyelven nem szabad semmilyen űrlapot kitölteni.

Ü: Házasságkötést hol lehet bejelenteni?

H: Be vannak jelentve Beregszászba?

Ü: Nem.

H: A Beregszászi járásba?

Ü: Igen.

H: Mind a ketten?

Ü: Igen.

H: És akkor minek ide akarnak? Az oda kell, a kettő, az egyik helyen, ahol laknak. Vagy a menyasszony, vagy a vőlegény, vagy ha a szülők mondjuk, egyik van ide jelentve, de ha nincs propiszka [bejelentő] beregszászi, akkor nem tudunk.

Ü: És ha utána itt szeretnénk lakni Beregszászban, lehet?

H: Az nem számít, csak ott, ahol be van jelentve a két fél, például egyik Jánosi, másik Muzsalyba, ott kell. Beregszászban csak akkor, ha vőlegény vagy menyasszony Beregszászba van bejelentve.

Ü: Például ha bejelentkeznék először Beregszászba?

H: Akkor be lehet adni a kérvényt.

Ü: Igénylő lapot esetleg nem kaphatnánk?

H: Ott van a faluba minden, mindenkire el van annyi osztva, amennyi.

Ü: Hát, gondolom, már két héten belül át fogunk jelentkezni Beregszászba.

H: Hát akkor két hét múlva jönnek, és kitöltik helybe, mert nekünk a blánki [űrlap], ott van obrazec [minta], hogy kell kitölteni. Elég, ha egyik vremenno [ideiglenesen], és akkor is már elveszük a kérvényt, de ha nincs itteni jelentkezés, akkor nem tudjuk.

Ü: Ilyen kérvénylapot nem kaphatnánk?

H: Itt fogunk adni, mikor jönnek beadni, igen, helybe van nekünk obrazec [minta]. Nem osztogatjuk, mert nekünk minden számlázva van, és mindenért fizetni kell. Öt tíz egy kérvénylap. Ha akarja, ott van kiírva.

Ü: Mi kifizetjük.

H: S ha elrontani, megint fognak... Dátum ide nem kell írni, ide mi írunk. Ide a vőlegény saját kezével, ide menyasszony. Két írás legyen.

Ü: Jó. Magyar nyelvű formanyomtatványuk nincsen?

H: Nincs. Én azért mondtam nektek, hogy magyarul nekünk nem szabad, minden ukránul, nézzetek meg, van obrazec [minta].

Ü: Akkor nem szabad magyarul?

H: Ide leülhettek leírni, magyarul nem szabad, egyszerű átmásolás.

Ü: Akkor csak ukránul lehet kitölteni?

H: Úgy, ahogy a paszportotok [személyi igazolványotok]. Csak ukránul van az első lap, figyeljétek meg, oda menjétek, az a pápka [mappa], bele van írva.

Az is előfordult (például az egyik bankfiókban és a statisztikai hivatalban), hogy a magyar nyelvű írásbeli ügyintézés lehetősége felől érdeklődő ügyfelet *orosz nyelven* kioktatták arról, hogy a hivatali ügyintézés nyelve *az ukrán*.

A hivatalok megnevezése többnyire mindkét nyelven ki van függesztve a bejárat fölé, de többször találkozhatunk csak ukrán nyelvűvel is. Az is előfordult, hogy a hivatal neve ugyan fel van tüntetve ukrán és magyar nyelven a bejáratnál, ám az egyes osztályok, alosztályok ajtaján csak ukrán nyelven olvasható információ.

Az általunk felkeresett hivatalokban a formanyomtatványokat csakis ukrán nyelven tudták a rendelkezésünkre bocsátani. Amikor magyar nyelvű űrlapok után érdeklődtünk, a hivatalnokok arcára a meglepetés ült ki, s a válaszuk mindig nemleges volt. Kivétel a Beregszászi Járási Villamoshálózati és Energia-felügyeleti Osztály, ahol az ügyfelek már magyar nyelven is megköthetik szerződéseiket (igaz, az ügyfélszolgálatnál csak egyetlen munkatárs beszél magyarul, és ha nincs szolgálatban, senki sem érti a magyar nyelven előadott kérést).

A formanyomtatványok a lakosság számára is jól látható helyen elhelyezett táblán minden hivatalban kizárólag ukrán nyelven tekinthetők meg.

A hivatalnokok (kevés kivételtől eltekintve) segítenek az űrlapok kitöltésében. Segítségük – véleményünk szerint – azzal magyarázható, hogy gyakorlatuk révén gyorsabban és kevesebb hibalehetőséggel tölte-

nek ki egy-egy formanyomtatványt, mint ha az ügyfél töltené ki. Ezzel a saját munkájukat is nagyban megkönnyítik, hiszen az ukrán nyelvet nem ismerő ügyfél ügyis hozzájuk fordulna segítségért.

Összefoglalásképpen elmondhatjuk, hogy a jelenleg Ukrajnában hatályban lévő nyelvtörvényben, nemzetiségi törvényben és a helyi önkormányzati törvényben a kisebbségek számára biztosított jogok és felkínált lehetőségek Kárpátalján, a többségben magyarok lakta Beregszászban csorbát szenvednek a hivatalbeli nyelvhasználat terén. Az általunk felkeresett hivatalok mintegy felében nem tudnak magyar nyelven kommunikálni, a lakossági tájékoztatások és a formanyomtatványok kitöltött mintái nincsenek kiegészítve magyar nyelven, illetve nincs kétnyelvű űrlap, és a legtöbb helyen magyar nyelvű kérvényt sem fogadnak el az ügyfelektől.

3. A magyar nyelv Beregszász szolgáltató egységeiben, boltjaiban, éttermeiben és a piacon, valamint az orvosi rendelőben

A mindennapokban (szerencsére) nemcsak hivatalok ügyfelei vagyunk, hanem vásárlók egy boltban vagy a piacon, esetleg egy szolgáltatást veszünk igénybe. Éppen ezért arra is kíváncsiak voltunk, hogy van-e lehetőség Beregszászban arra, hogy mindezt magyarul tegyük.

A hivatali nyelvhasználat mellett tehát annak felmérését is fontosnak tartottuk, milyen mértékben és hol használható a magyar nyelv Beregszász boltjaiban, üzleteiben, éttermeiben, kocsmáiban, szolgáltató egységeiben, a vasút- és autóbusz-állomáson, valamint a város piacán. Ahhoz, hogy ezt feltérképezhessük, megbízottaink vásárlóként, vendégként, ügyfélként látogatták végig a város gyakorlatilag valamennyi kereskedelmi és szolgáltató egységét, valamint a piaci árusok többségét, tapasztalataikat pedig lejegyezték. Az adatokat résztvevő megfigyeléssel gyűjtöttük 2002 márciusában-áprilisában.

Munkatársaink azzal az utasítással indultak útnak, hogy próbáljanak magyar nyelven vásárolni, és figyeljék, mi történik. Jegyezzék fel, hogy vannak-e magyar nyelvű feliratok, eligazító táblák az üzletekben, a termékek neve, ára fel van-e tüntetve magyarul. Arra voltunk tehát kíváncsiak, hogy boldogulnak-e magyarul, vagy pedig rákényszerülnek az ukrán vagy az orosz nyelv használatára, illetve azt is szeretnénk volna megtudni, hogy a vásárlónak (ez esetben a vizsgálatot végzőnek) kell-e

alkalmazkodnia a magyarul nem beszélő eladóhoz, szolgáltatóhoz, vagy pedig a vevőhöz igazodik az eladó.

Tapasztalatainkat egy képzeletbeli séta keretében osztjuk meg az olvasóval. Kezdjünk a beregszászi piacon, ahol hétfő kivételével naponta több ezer vásárló és nézelődő fordul meg. Munkatársaink egy hétig járták a piacot, nézelődtek, érdeklődtek, alkudoztak, vásároltak, s közben figyeltek, jegyzeteltek. Közel kétszáz vásárlást néztek végig, megkérdeztek több tucat piaci kofát és butikost. A feljegyzésekből az a kép alakult ki, hogy a város piacán tökéletesen el lehet boldogulni a magyar nyelvvel. A zöldséget, gyümölcsöt, tejet kínáló, főleg asszonyok többsége a környező magyar falvakból hozza be saját maga termelte áruját. Azok az árusok, akik elsősorban Magyarországról behozott élelmiszereket, konzerveket és könnyűipari termékeket (pl. tisztítószeret, műanyagárut stb.) árusítanak, szintén beszélnek magyarul. A hentesek és virágárusok túlnyomó többségére is ez áll, s ha akad is köztük egy-két olyan, aki nem beszél a nyelvet, van, aki a segítségére siessen. A legtöbb magyarul nem vagy csak nehezen beszélő piaci árust azok között találhatjuk, akik ruhát, cipőt árusítanak. A csarnokban szinte valamennyi felirat két nyelven (általában oroszul és magyarul) olvasható.

Folytassuk áttekintésünket az élelmiszerboltokkal, amelyekben a legtöbb ember nap mint nap megfordul! Összesen 11 élelmiszerüzletet látogattak végig munkatársaink, amelyekben 22 eladónál vásároltak. Közülük nyolc eladónak nem okozott gondot, hogy magyarul szolgálja ki a vásárlókat. Három-három elárúsító csak ukránul vagy oroszul értette meg, mit kérnek tőle, és csak ezen a nyelven volt hajlandó kommunikálni a vevőkkel. Ketten értették ugyan a magyar kérést, de csak ukránul tudtak kiszolgálni, egy bolti eladó pedig a magyar nyelvű kérések hallatán magyar kollégáját hívta segítségül. Őt olyan elárúsítóval is találkoztak munkatársaink, akik annak ellenére megpróbálkoztak magyar nyelven kiszolgálni a vásárlókat, hogy csak törték a nyelvet. Mindössze egyetlen olyan üzlet akadt a meglátogatott 11 között, ahol az áruk megnevezése és ára magyarul is fel volt tüntetve. A termékek csomagolásán vagy csak ukrán, vagy ukrán és orosz nyelvű felirat olvasható.

Megvizsgáltunk 20 olyan üzletet és butikot is, ahol nem élelmiszert, hanem egyéb termékeket (pl. ruhát, cipőt, műszaki árut stb.) árusítanak. A meglátogatott kereskedelmi egységekben összesen 27 eladóval kerültek kontaktusba a terepmunkások. Húsz esetben meg tudták értetni magukat magyarul, és mindössze hét olyan eladóval találkoztak, akik nem tudtak vagy nem voltak hajlandók magyarul kiszolgálni.

Beregszászban két nagyobb „bevásárlóközpont” működik. A nagyobbiknak a főbejárata a város egyik teréről nyílik. Ebben az áruházban 77 kereskedőnél próbálkoztak vásárlással megbízottaink, és mindössze 11 esetben vallottak kudarcot a magyar nyelv kizárólagos használatával (9 eladó ukránul, 2 pedig oroszul beszélt velük). Az eredményekből úgy tűnik, hogy a beregszászi *Nagy Bóiba* (ahogyan az üzletközpontot sokan emlegetik) a legnagyobb eséllyel az tud eladóként elhelyezkedni, aki magyarul is beszél. Legalábbis erre következtethetünk abból, hogy a megkérdezett elárúsítók közül 66-an magyarul válaszoltak a vásárlók magyar kérdéseire, s csak alig egyharmaduknak okozott ez kisebb-nagyobb nehézséget. Alig látható ugyanakkor magyar nyelvű felirat, árcédula a kétszintes üzletben.

Céljaink között szerepelt az is, hogy a boltok mellett a gyógyszer-tárakban és a szolgáltató egységekben is felmérjük, mire mennek a csak magyarul beszélők. Beregszász valamennyi patikájában van olyan gyógyszerész, aki magyar nyelven is ki tudja szolgálni a betegeket, és el tudja magyarázni, hogyan kell szedni az adott készítményt. Nincsenek ugyanakkor magyar nyelvű feliratok, és a gyógyszereken feltüntetett tájékoztatók is ukrán, esetleg orosz nyelvűek.

Hasonló a helyzet a szolgáltató egységekben is. Úgy tűnik, Beregszászban a fényképészek és a fodrászok szinte kivétel nélkül mindnyájan beszélnek magyarul. Azok is, akik nem magyar anyanyelvűek, az ügyfél kedvéért szívesen társalognak magyarul munkavégzés közben.

Miután bevásároltunk, majd elkészítettük frizuránkat a fodrászban, az éttermek, bárók és kocsmák sorra látogatása következett. Összesen 30 helyre tértek be munkatársaink, és 61 pincértől, csapostól rendelték. A legtöbb helyen (39 esetben) magyar nyelvű kiszolgálásban volt része a terepmunkásoknak. Mindössze kilenc pincér nem értette a magyar nyelven leadott rendelést, s közülük egy magyarul értő kollégájától kért segítséget. Három olyan esettel találkoztak megbízottaink, amikor megértették ugyan magyar nyelvű kérésüket, ám a kiszolgálás orosz vagy ukrán nyelvű volt. Tízszer találkoztak olyan felszolgálóval, aki nyilvánvalóan nem magyar anyanyelvű volt, mégis megpróbálkozott azzal, hogy magyar nyelven szolgálja ki a vendégeket. Érdekes, hogy a meglátogatott 30 vendéglátóipari egység közül csak 12-ben kaptak étlapot az oda betérők. Öt helyen csak ukrán nyelven olvashatták el a kínálatot, hét esetben pedig két nyelven (ukránul és magyarul).

A városban található járási poliklinikán a csak magyarul érő betegeket a legtöbb helyen kétnyelvű feliratok igazítják el. Az orvosok

kal, nővérekkel való szóbeli kommunikáció azonban jelenthet nehézségeket még azok számára is, akik egyébként beszélik az orosz vagy az ukrán nyelvet. Erre példa az alábbi interjúrészlet is.

TM: Tehát ott tartottunk, hogy orvosnál, bár sose kelljen, de milyen nyelvet használnál?

AK: Nagyon kevés a magyar orvos. Lényegében mindenki kiment.⁴² Nem tudom, az orosz orvosok talán azért nem mennek ki, mer' ugye elkerülhetetlen, hogy tudják a nyelvet, de..., de hát tényleg, nézz körül, akikhez jártál eddig Beregszászba vagy Ungvárra, vagy akárhol. Senki, egy orvos nincs a régiék közül.

TM: És a régiék? Azokkal milyen nyelven...?

AK: Magyarul, persze, hogy magyarul.

TM: És ez hol?

AK: Beregszászba.

TM: Beregszászba. És mondjuk, ha oroszul... Oroszul el tudod mondani, hogy mi a bajod? Ez nem okoz nehézséget?

AK: Hát látod, ha ilyen területekre kerül a társalgás, akkor már nagyon nehéz megfogalmazni, hogy... hogy mit akarsz, vagy hogy mi fáj, vagy... Elmutogatja az ember, hát azért van a keze. Vagy ha végigtapogat, akkor jajgatsz nagyokat, és akkor úgyis észreveszi.

Miután már mindent megvettünk, amit akartunk, és szomjunkat, éhségünket is csillapítottuk, akár el is hagyhatjuk Beregszászt. Ehhez azonban vonatra vagy autóbuszra kell szállnunk. Akár közúton, akár vasúton szeretnénk elutazni a városból, menetjegyünket magyarul is megválthatjuk. Az autóbusz-pályaudvaron valamennyi pénztáros ért magyarul, és ugyanez mondható el a vasútállomás helyi és elővételi pénztárában dolgozókról is. Sem az autóbusz-állomáson, sem pedig a vasúti váróteremben nem találtunk azonban magyar nyelvű menetrendet, hirdetményt, de még reklámot sem, és a hangosbeszélő is csak az állam nyelven tájékoztatja az utasokat arról, melyik járat honnan érkezik és merre tart. Van azonban néhány olyan autóbuszjárat, amely a Beregszászi járás területén közlekedik, melyeken ukrán és magyar nyelven is feltüntették az útirányt.

Összességében azt a következtetést vonhatjuk le a fenti rövid áttekintésből, hogy Beregszászban van értéke a magyar nyelvnek, hiszen gyakorlatilag mindenütt vásárolhatunk magyarul. A piaci kereslet ráébresztette az eladni szándékozókot, hogy a vásárlóközönség jelentős részét magya-

⁴² Kiment: áttelepült Magyarországra.

ul lehet megcélozni. Csak elvétve találkozhatunk ugyanakkor magyar nyelvű felirattal, tájékoztatóval, reklámmal, étlappal. Bár a legtöbb üzletnek, kocsmának, cukrászdának magyar nyelvű cégére is van, és ukránul a kijevi, magyarul a közép-európai idő szerint olvasható a bejáratnál, meddig tartanak nyitva, belépve egyetlen magyar nyelvű felirattal sem találkozhatunk, még a gyógyszerárban sem.

Úgy tűnik tehát, hogy – akárcsak a hivatali életben – a kereskedelem, a szolgáltató szférában és a vendéglátóiparban is jobbra csak a szóbeliség szintjén használható a magyar nyelv Beregszászban.

4. Egy lehetséges megoldás: a Tisza-melléki járás

Amint azt a fejezet előző pontjaiból láthattuk, az elvi szinten deklarált jogok és a gyakorlati lehetőségek között van különbség. Felmerül azonban a kérdés: hogyan lehetne összhangba hozni a gyakorlatot az elmélettel? Mi módon lehetne elérni, hogy a magyar az ukránnal egyenrangúan használható legyen a közigazgatásban, a hivatali életben, a kereskedelem, a szolgáltató szférában és a vendéglátóiparban is jobbra csak a szóbeliség szintjén használható a magyar nyelv Beregszászban.

Ha megvizsgáljuk a jelenleg hatályban lévő ukrán dokumentumokat, amelyek a nyelvek státusával, a nyelvhasználat szabályozásával foglalkoznak (lásd a fejezet 1. pontját), láthatjuk, hogy gyakorlatilag valamennyi dokumentum említést tesz arról, hogy a nemzetiségi többségű területeken az államnyelv mellett az adott közösség nyelve is használható a közéletben is. A legalaposabban *A Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartája* írja le, milyen körülmények között és hogyan használható a kisebbség nyelve. Az Ukrajna által egyszer már ratifikált törvény, mint már említettük, *à la carte* rendszerben (vagyis választhatóan) konkrét fokozatokat sorol fel többek között a kisebbségek nyelvének használatáról a közigazgatásban, az oktatásban stb. Bár nem léphetett hatályba, a Charta rendelkezései irányadóak lehetnek az Ukrajnában élő kisebbségek számára.

A dokumentum 10. cikke (Közigazgatási hatóságok és közszolgálati szervek) az alábbi fokozatokat ajánlja az államoknak:

„1. Az állam azon közigazgatási területein, ahol a regionális vagy kisebbségi nyelvet használó személyek száma az alábbi intézkedéseket indokolja, a Felek a nyelvek mindegyike helyzetének megfelelően, abban a mértékben, ahogy az ésszerűen lehetséges, vállalják, hogy

i. gondoskodnak arról, hogy a közigazgatási hatóságok a regionális vagy kisebbségi nyelveket használják, vagy

ii. gondoskodnak arról, hogy a közösséggel kapcsolatban álló tisztviselők a regionális vagy kisebbségi nyelveket használják azokkal a személyekkel fennálló kapcsolataikban, akik hozzájuk ezeken a nyelveken fordulnak, vagy

iii. gondoskodnak arról, hogy a regionális vagy kisebbségi nyelveket használók írásbeli és szóbeli kérelmeket ezeken a nyelveken nyújthassanak be, vagy

iv. gondoskodnak arról, hogy a regionális vagy kisebbségi nyelveket használók jogérvényesen nyújthassanak be ilyen nyelvű dokumentumot.”

A Charta rendelkezései közül a legtöbb kérdéskörben a legtoleránsabb normákat választották az ukrán honatyák, ám meghatározták, hogy ezek a rendelkezések csak azokon a területeken alkalmazhatók a törvény szerint, ahol a kisebbségi lakosság aránya eléri a 20 százalékot. A kisebbségek által 10–19%-ban lakott területeken enyhébb vállalásokat fogalmaztak meg, s még alacsonyabb követelmények érvényesek, ha a nemzetiség aránya 10% alatti (lásd Gulácsy 2000).

12. táblázat. Ukrajna lakossága 1989-ben nemzetiség és anyanyelv szerint

Nemzetiség	Száma	%-ban
Ukrán	37419053	72,7
Orosz	11355582	22,1
Zsidó	486326	0,9
Belorusz	440045	0,9
Moldáv	324525	0,6
Bolgár	233800	0,5
Lengyel	219179	0,4
Magyar	163111	0,3
Román	134825	0,3
Egyéb	675588	1,3
Összesen	51452034	100

A Биолетень Статистики 1990/10, 76–79. alapján

Az 1989. évi népszámlálás adatai alapján vizsgáljuk meg, mely nemzetiségeket érintik ezek a jogok országos és megyei szinten, illetve Kárpátalján belül.

1989-ben Ukrajna lakosságának 27,3%-a nem volt ukrán nemzetiségű. Am országos szinten csak egyetlen nemzetiség képviselői érik el a 20%-os küszöböt: az oroszok (lásd 12. táblázat).

Ha az ukránai megyéket vesszük figyelembe, azt találjuk, hogy ismét csak az oroszokon kívül egyetlen olyan nemzetiség sincs, amely Ukrajna valamely megyéjében 20% fölötti arányban élne. Az oroszok kilenc megyében és Kijevben érik el a 20%-os arányt (vö. Tur 1996).

Kárpátalján egyetlen kisebbségi közösség aránya sem éri el az összes lakos egyötödének arányát (lásd 13. táblázat).

13. táblázat. Kárpátalja lakossága 1989-ben

Nemzetiség	Száma	%-ban
Ukrán	976749	78,41
Magyar	155711	12,50
Orosz	49458	3,97
Cigány	12131	0,98
Román	29485	2,36
Szlovák	7329	0,58
Német	3478	0,27
Zsidó	2639	0,21
Egyéb	8638	0,69
Összesen	1245618	100

Forrás: Статистический збірник. Населення Закарпатської області за даними всеукраїнського перепису населення 1989 року. Ужгород, 1990, 1–16, Vö. még Botlik–Dupka 1993: 284.

Ha az egyes járások nemzetiségi összetételét vesszük figyelembe, kiderül, hogy az 1989. évi népszámlálás adatai szerint a Beregszászi és a Nagyszőlősi járásban haladja meg a magyarok aránya a 20%-ot (lásd 14. táblázat és 19. ábra).

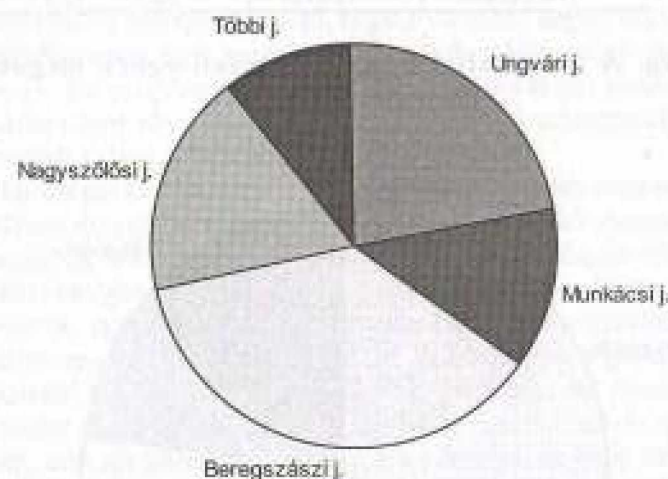
A 14. táblázat szerint négy járásban (Ungvári, Munkácsi, Beregszászi, Nagyszőlősi) él a kárpátaljai magyarság 89%-a. (Az Ukrájában élő magyaroknak pedig 85%-a él ebben a négy járásban.) Ez a négy járás (amellett, hogy egymással is szomszédos) közvetlenül az ukrán–magyar államhatár mentén terül el. A régió egyetlen abszolút magyar többségű járása a Beregszászi járás.

Az említett négy járás összlakossága 575.267 fő, ebből 139.197 fő (24,2%) magyar nemzetiségű. Amíg tehát Kárpátalján a magyarság

14. táblázat. A kárpátaljai magyarság megoszlása járásonként (1989)

Járás	Összes lakos	Ebből magyar	A magyarok aránya a járáson belül (%-ban)	Az összes magyar %-ában
Ungvári	189407	34720	18,3	22,3
Munkácsi	188134	19610	10,4	12,6
Beregszászi	85115	56971	67,0	36,6
Nagyszőlősi	112611	27896	24,7	17,9
A többi 9 járás	670351	16514	2,4	10,6
Kárpátalja összesen	1245618	155711	12,5	100

19. ábra. A kárpátaljai magyarság megoszlása járásonként %-os bontásban (1989)

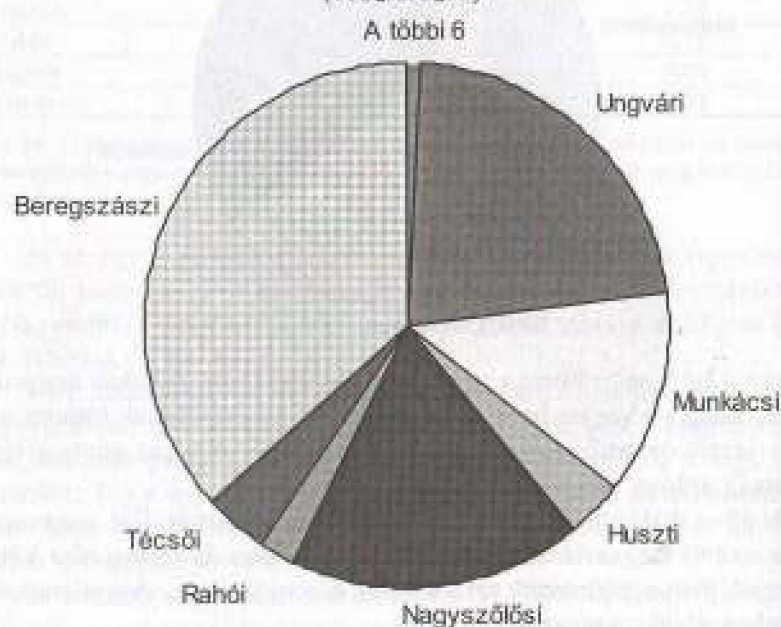
aránya 12,5%-os, ebben a négy járásban csaknem minden negyedik ember magyar. Vagyis ha a kárpátaljai tömbmagyarságnak otthont adó négy járást összefüggő területként kezeljük, a magyar nemzetiségű lakosság aránya megközelítőleg 24%.

A 15. táblázatban úgy foglaltuk össze a kárpátaljai magyarok járásonkénti megoszlását, hogy Ungvár, Munkács és Beregszász külön szerepel, illetve feltüntetettük azt a további három járást is, ahol jelentősebb számban élnek magyarok.

15. táblázat. A kárpátaljai magyar lakosság járásonként 1989-ben
(Ungvárt és Munkácsot kiemelve)

Járás	Összes lakos	Ebből magyar	A magyarok aránya (%-ban)	A kárpátaljai magyarok %-ában
Ungvár	116.101	9.179	7,9	5,9
Ungvári járás	73.306	25.541	34,8	16,4
Munkács	83.308	6.713	8,0	4,3
Munkácsi járás	104.826	12.897	12,3	8,3
Beregszász	29.221	15.125	51,7	9,7
Beregszászi járás	55.894	41.846	74,9	26,9
Nagyszőlősi járás	112.611	27.896	24,7	17,9
Huszt járás	126.348	5.747	4,6	3,7
Rahói járás	85.624	3.511	4,1	2,3
Técsői járás	165.057	6.156	3,7	3,9
A többi 6 járás	290.170	1.100	0,4	0,7
Kárpátalja összesen	1.245.618	155.711	12,5	100

20. ábra. A kárpátaljai magyar nemzetiségűek megoszlása járásonként (1989)
(részletezve)

Ha az Ungvári járásból kiemljük Ungvár várost, akkor láthatjuk, hogy a járás lakosságának valamivel több, mint egyharmada magyar nemzetiségű. Az Ungvári, Munkácsi, Beregszászi és Nagyszőlősi járás összlakossága Ungvár és Munkács nélkül 375.858 fő, amiből 123.305 fő (32,8%) magyar nemzetiségű. A két kárpátaljai nagyváros nélkül tehát a négy járás lakosságának megközelítőleg egyharmada magyar nemzetiségű. Ez a 123.305 magyar nemzetiségű személy az ukrainai magyarság 75,6%-a, a Kárpátalján élő magyaroknak pedig 79,2%-a. Az országban élő magyarok háromnegyede, a Kárpátalján élőknek pedig csaknem négyötöde tehát egy tömbben él.

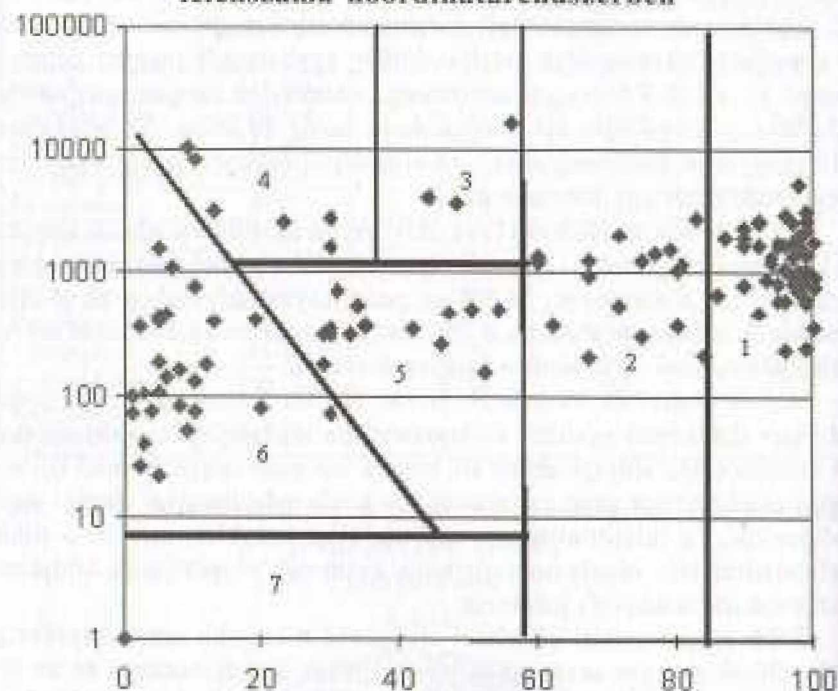
Kocsis és Kocsis-Hodosi (1998: 95) szerint az 1989-es adatok alapján a kárpátaljai magyarok 71,8%-a él olyan településen, ahol abszolút többséget alkotnak a magyarok, 56,8%-uk pedig olyan helységben él, ahol a magyarok aránya meghaladja a 75%-ot; s mindössze 16,1%-uk él olyan településen, ahol 25% alatti a magyarok aránya.

Molnár József és Molnár D. István (2002) Kárpátalja településeit objektív típusképző módszer, a clusteranalízis segítségével csoportosította. A clusteranalízis lényege abban áll, hogy a vizsgálat tárgyát képező különböző objektumokat azok hasonlósága és közös tulajdonságai alapján csoportosítja. Ez tulajdonképpen egy kódolási művelet, amikor a több jellemzővel leírt objektumot egyetlen számmal, csoportjának kódjával (clusterének számával) jellemzik.

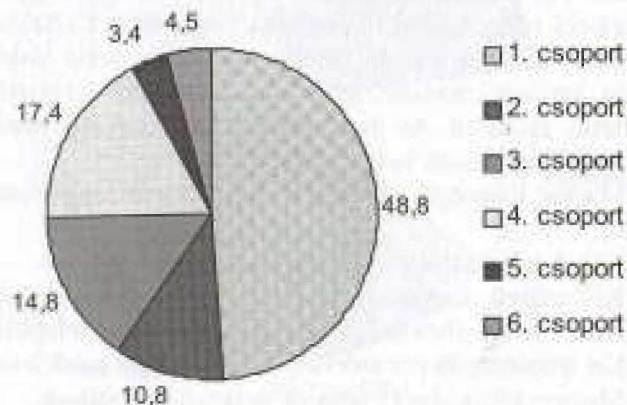
Több csoportosítási kísérletet elvégezve a legjobb eredményeket a települések magyar anyanyelvű lakosságának százalékaránya és az ott élő magyarság lélekszámának tízes alapú logaritmusai alapján végzett clusteranalízis szolgáltatta. Hasonlósági mérőszámként az euklideszi metrikát alkalmazták. Az első lépésben a metrika által legközelebbinek ítélt két települést egy csoportba vonták össze. A következő lépésben ismét a legközelebbi településeket (csoportokat) egyesítették. Az összevonásokat lépésenként addig folytatták, amíg az összevonandók távolsága hirtelen megnőtt, ami azt jelentette, hogy ezek a clusterok kevésbé hasonlóak, és egyesítésük erőltetett. Az összevonások hét csoportot eredményeztek.

1. Majdnem tisztán magyarlakta települések.
2. Magyar többségű, de jelentős más nemzetiséggel rendelkező települések.
3. Közel felerészben magyarlakta nagy települések.
4. Kis arányú magyarsággal rendelkező nagy települések.
5. Közel felerészben magyarok által lakott kis települések.
6. Kis létszámú, illetve szórvány magyarsággal rendelkező települések.
7. Magyar közösséggel nem rendelkező települések.

21. ábra. A clusterelemzés eredményeként kapott településcsoportok ábrázolása a magyar anyanyelvűek százalékaránya és a magyar lakosság településen belüli lélekszáma koordinátarendszerben

22. ábra. A különböző településcsoportokban élő kárpátaljai magyar lakosság aránya

Az első csoport a majdnem tisztán magyarlakta településekből áll. Itt a magyarok az összlakosság több mint 85%-át teszik ki. Kárpátalján 59 ilyen település volt, melyekben 82.584 magyar élt, azaz a kárpátaljai magyarság 48,8%-a (22. ábra). Ezek mindegyike falu, és a síkvidéki járásokban (Ungvári, Munkácsi, Beregszászi, Nagyszőlősi) találhatók.

A második csoport tagjai döntően magyar többségűek, de más nemzetiségek is élnek a településen. Olyan helységek tartoznak ebbe a csoportba, mint Bátyú, Tiszaújlak, Szürte, stb. Számuk Kárpátalján 17, magyar összlakosságuk 18.299. Az ezeken a településeken élő magyarok a kárpátaljai magyarság 10,8%-át teszik ki.

Az első és második csoportba tartozó településeken a magyaroknak mind az aránya, mind a lélekszáma viszonylag magas, a települések többnyire rendelkeznek nemzetiségi intézményekkel, mint például magyar tannyelvű iskolával.

A harmadik csoportba azok a népesebb települések kerültek, melyek lakosságának közel felét magyar nemzetiségűek alkották. Három ilyen település volt Kárpátalján: Beregszász, Csap és Visk. Ezen a három településen 24.945 magyar élt, ami a Kárpátalján élő magyarság 14,8%-a.

A negyedik csoportba szintén nagy települések kerültek, de ezekben a magyarok aránya jóval alacsonyabb volt, kevesebb, mint 35%. Hat helység alkotja ezt a csoportot: Ungvár, Munkács, Nagyszőlős, Beregrákos, Técső és Aknaszlatina. Ezen települések mindegyikében több mint 1.500, együttvéve 29.397 magyar élt, akik a kárpátaljai magyarság 17,4%-át alkották.

A harmadik és negyedik csoportba tartozó településeken a magyarok aránya kisebb, de összlétszámuk nagy. Így a magyarok szintén képesek arra, hogy nemzetiségi intézményeket tartsanak fenn, olyanokat is, amelyek jelentősége túlterjed a településhatárokon. A helységek vegyes nemzeti összetétele ugyan elősegíti az asszimilációt, viszont azok nagyobb mérete a fejlődés és az infrastruktúra szempontjából kedvező.

Az ötödik csoportban kisebb települések találhatók, melyek közel felerészben magyarok által lakottak. Számuk 15, magyar népességük 5.787 fő. A kárpátaljai magyarság 3,4%-a él ilyen helységben. Ebbe a kategóriába tartozik többek között Nagybakta, Tekeháza, Feketeardó stb.

A hatodik csoportba olyan települések kerültek, amelyeken a magyarok kis létszámban, szóróként éltek. 28 ilyen település volt Kárpátalján, a magyarok száma itt 7.658, és a kárpátaljai magyar lakosság 4,5%-át foglalták magukba. Az e településtípuson élő magyarság az asszimiláció szempontjából a legveszélyeztetettebb. Általában nincsenek

magyar nyelvű intézményeik, és az anyanyelvhasználat szóróványhelyzetből adódó visszaszorulása előrehaladott állapotban van.

A hetedik csoportot azok a települések alkotják, melyekben a magyarok aránya nem érte el a település összlakosságának 1%-át. Összesen 471 ilyen helység van Kárpátalján.

Ezeket az adatokat figyelembe véve mindenképpen megfontolt az a javaslat, amellyel a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség (KMKSZ) fordult Leonyid Kucsamához nyílt levelében. A KMKSZ azt javasolta a köztársasági elnöknek, hogy járuljon hozzá Kárpátalja adminisztratív-területi összetételének oly módon történő módosításához, amely szerint a kárpátaljai magyarok nagy részének otthont adó négy járás (Beregszászi, Ungvári, Munkácsi, Nagyszőlősi), valamint a szomszédos járások magyar többségű településeit egyetlen járásban egyesítse Tisza-menti járás néven Beregszász központtal (vö. Kárpáti Igaz Szó 2000. január 29., 2. lap). Ezáltal – áll a nyílt levélben – a kárpátaljai magyarok túlnyomó többsége egyetlen közigazgatási egység határain belülre kerülne. Így nagyban csökkennének a Charta rendelkezéseinek érvényesítése során felmerülő nehézségek és a költségek is kisebbek lehetnek.

Ha a nemzetiségi adatok mellett az anyanyelvi mutatókat is figyelembe vesszük, akkor a fenti javaslat még inkább megalapozottnak tűnik (lásd 16. táblázat).

16. táblázat. A kárpátaljai magyarok anyanyelvi mutatói járásonként (1989)
(vö. Maco-Luc 1997: 221–224)

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Ungvár	9.179	8.394	91,4	405	354	3.390	11.784	10,0
Munkács	6.713	6.069	90,4	450	142	3.211	9.280	11,1
Ungvári j.	25.541	25.301	99,1	126	102	2.423	27.724	37,8
Munkácsi j.	12.897	12.741	98,8	117	29	723	13.464	12,8
Nagyszőlősi j.	27.896	27.447	98,4	376	61	1.625	29.072	25,8
Beregszász j.	56.971	56.710	99,5	124	134	3.319	60.029	70,5
Nagyberezsnai j.	40	29	72,5	8	3	33	62	0,2
Szolovai j.	433	263	61,2	157	11	52	317	0,6
Técsői j.	6.156	5.837	94,8	249	53	256	6.093	5,7
Huszt j.	5.747	5.258	91,5	439	50	167	5.425	4,3
Völbel j.	35	42	76,4	9	4	0	42	0,1
Ilosvai j.	265	213	80,4	41	9	5	218	0,2
Órkörményi j.	111	87	78,4	12	12	6	93	0,2
Perecsenyi j.	196	161	82,1	29	5	13	174	0,5
Rabóci j.	3.511	2.830	80,6	658	22	93	2.923	3,4
Kárpátalja	155.711	151.384	97,2	3.200	991	15.316	166.700	13,4

1: Város, járás. 2: Magyar nemzetiségű. 3: Nemzetisége és anyanyelve magyar. 4: A magyarok %-ában. 5: Magyar nemzetiségű, de ukrán anyanyelvű. 6: Magyar nemzetiségű, de orosz anyanyelvű. 7: Más (nem magyar, orosz vagy ukrán) nemzetiségű, de magyar anyanyelvű. 8: Összesen magyar anyanyelvű. 9: A magyar anyanyelvűek aránya.

Az 1–3. térképet megtekintve láthatjuk, hogy a kárpátaljai magyarság többségének egyetlen közigazgatási egységen belüli egyesítése nem mesterséges és erőszakolt, hiszen a magyar településterület többé-kevésbé máig természetes sávként alkot összefüggő területet.

A 4. és 5. térkép azt mutatja meg, hogy a kárpátaljai magyar közösség talán legfontosabb intézményei (az iskolák és a magyar szertartási nyelvű történelmi egyházak) természetes módon szintén abban a sávban találhatók, amely nagyrészt egybeesik a tervezett Tisza-menti járás területével. Ez azt is jelenti, hogy a járás létrehozásával közös, egységes irányítás és finanszírozás alá kerülne a közösség alapintézményei. Ez pedig a gyakorlatban tulajdonképpen egyet jelent a kárpátaljai magyarság által még a rendszerváltás korszakában célul kitűzött autonómia kivívásával.

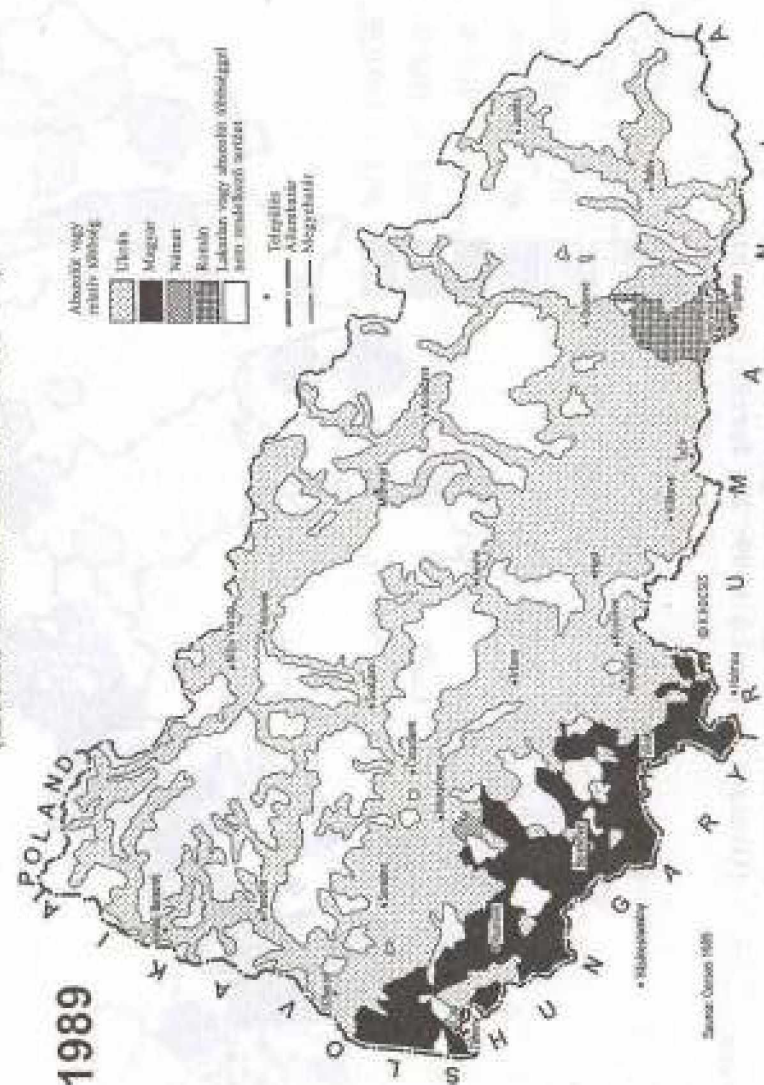
Ha létrejöhetne a nevezett, a KMKSZ által javasolt közigazgatási egység, akkor a magyar az adminisztratív egységen belül hivatalos nyelvként funkcionálhatna.

A Chartához fűzött általános magyarító szövegben a következő olvasható: „az államoknak el kell ismerniük a regionális vagy kisebbségi nyelvek létét területükön. Tiszteletben kell tartaniuk a nyelv földrajzi körzetét, a közigazgatási felosztás nem akadályozhatja a nyelv használatát.”

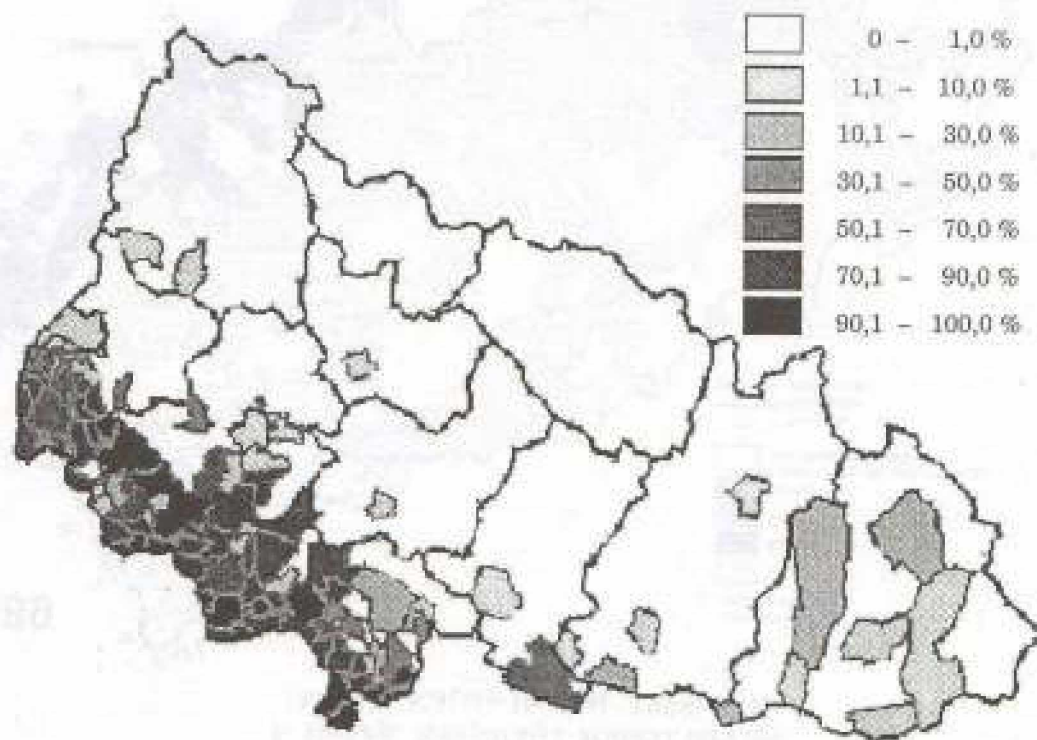
A járás létrehozása mellett természetesen nemcsak demográfiai érvek, illetve az intézményhálózat területi elhelyezkedése szólnak, hanem történelmi, jogi és gazdasági szempontok is. Jogilag indokolja egy ilyen adminisztratív egység kialakítását az, hogy a kárpátaljai magyar közösség jogállása ezáltal rendezhető. Történelmileg sem példa nélküli, hogy egy kisebbség településterületének megfelelően közigazgatási egységet hoznak létre (gondoljunk csak a svájci kantonokra, Belgium kettéválasztására, a katalán vagy gallego körzetre Spanyolországban belül stb.). A régió hagyományaitól sem idegen egyfajta nemzetiségi autonóm körzet gondolata: a 20. század elején többször próbálkoztak a kialakításával, illetve az 1980-as évek végén, az 1990-es évek elején is számtalanszor felmerült ez a kérdés. Gazdasági szempontból pedig az egység kedvező geopolitikai helyzetéből kell kiindulni: (1) ez a terület Kárpátalja mezőgazdaságilag egyik legjobb helyzetben lévő területe; (2) három országgal (Magyarország, Szlovákia, Románia) határos, s hamarosan az Európai Unióval is közvetlen szomszédságba kerül; (3) a területén halad át két nemzetközi jelentőségű vasútvonal, amely Ukrajnát és rajta keresztül Oroszországot köti össze Közép- és Nyugat-Európával; (4) részben érinti a Kelet- és Nyugat-Európát összekapcsoló országút; (5) a járás területén

folyik végig a Tisza folyó, melyen az ukrán és a magyar állam is kikötőt készül kialakítani Csap térségében; (6) a járás része a Kárpátok-Eurorégióknak; (7) mindez egyértelműen kedvez a vámszabad területek és különleges gazdasági övezetek kialakításának.

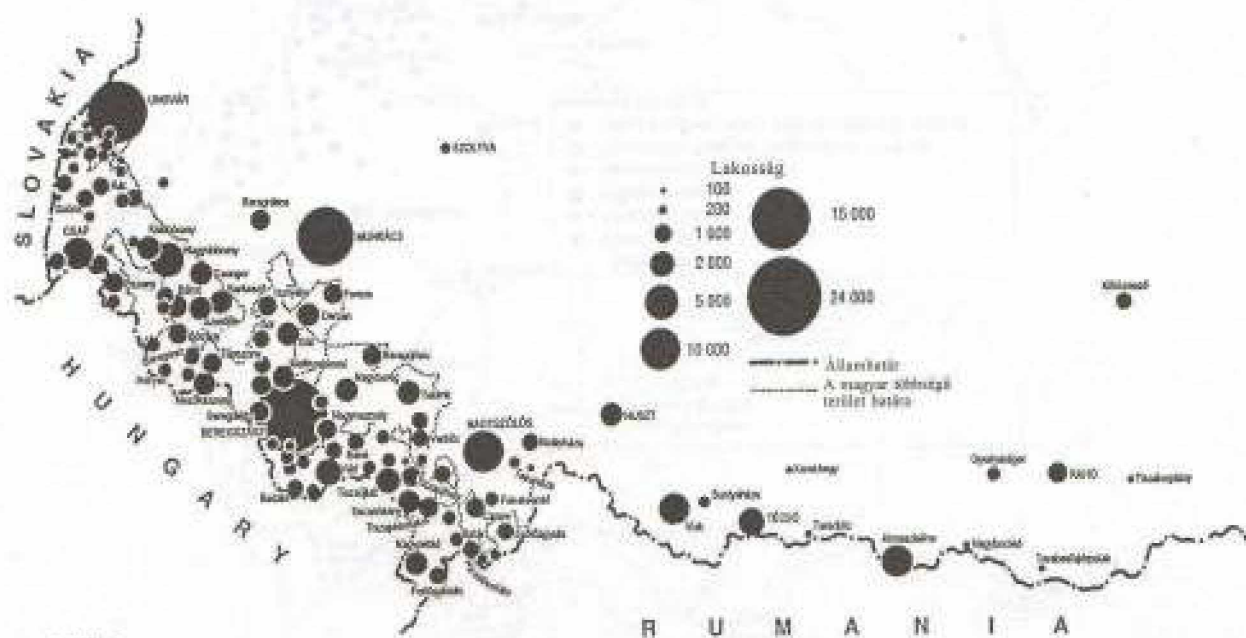
1. térkép. Kárpátalja etnikai térképe
(Kocsis-Kocsis-Hodosi 1998: 94)

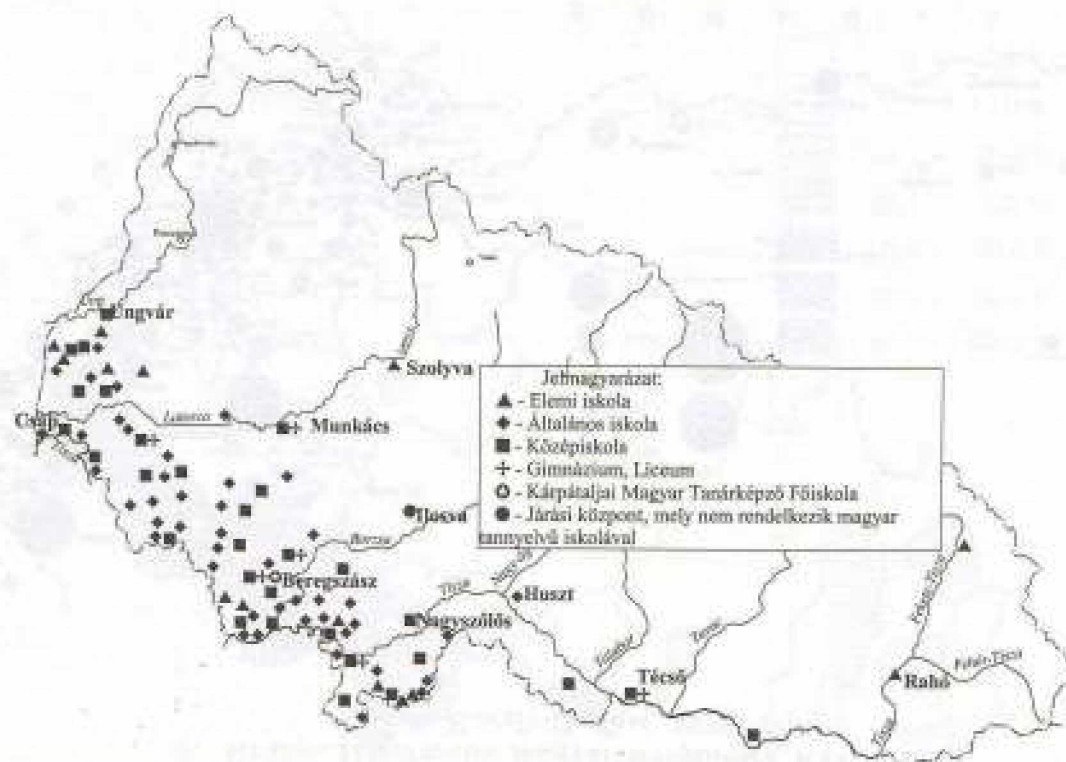
2. térkép. A magyarok településterülete Kárpátalján
(Orosz-Csernicskó 1999: 22; forrás: www.htmh.hu)

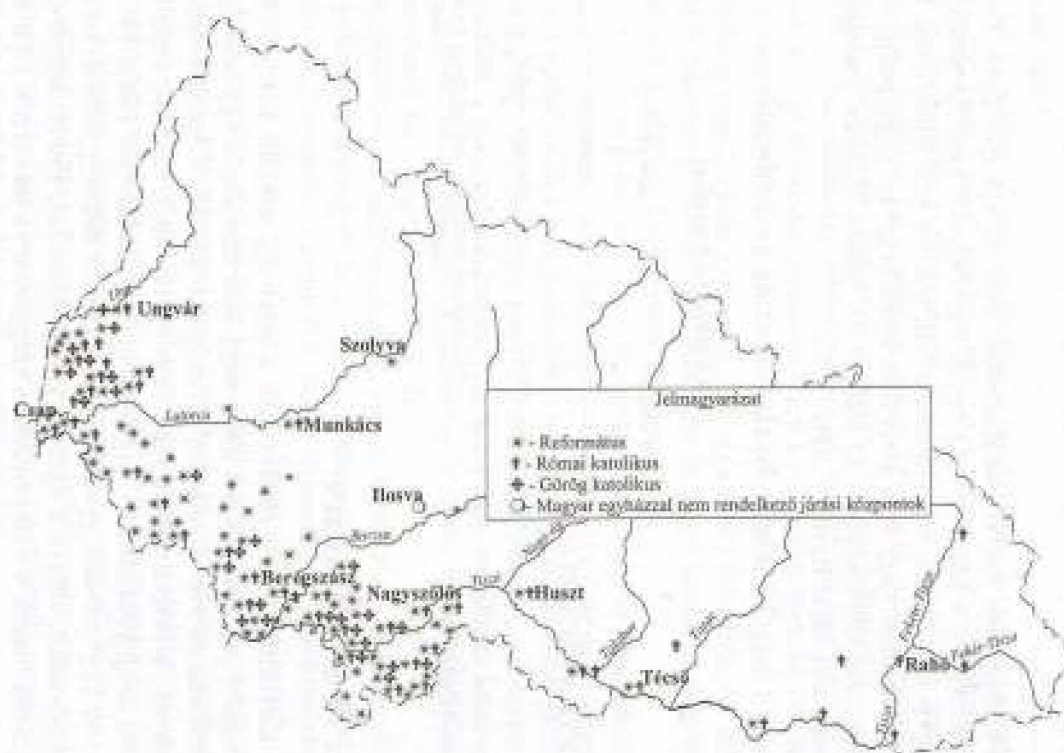
3. térkép. Jelentősebb magyar települések Kárpátalján
(Kocsis-Kocsis-Hodosi 1998: 97)

4. térkép. Kárpátalja magyar iskoláinak területi elhelyezkedése
(Molnár–Molnár 2002)

5. térkép. A történelmi egyházak magyar gyülekezeteinek területi elhelyezkedése Kárpátalján
(Molnár–Molnár 2002)

VII. A kétnyelvűség hatásai a kárpátaljai magyar nyelvhasználatban

A kétnyelvűek nyelvhasználatára más, mint az egynyelvűeké. Grosjean (1982: 129), a kétnyelvűség egyik legismertebb kutatója szerint a bilingvis beszélőnek, mielőtt megszólal, nyelvet kell választania. Ezután is választhat: vagy él a kódváltás lehetőségével, vagy pedig nem. A választási lehetőségeket az alábbi, 23. számú ábrában foglalja össze (magyarul idézi Borbély 2001: 112).

23. ábra. Nyelvválasztás és kódváltás

1. A kódváltás

A kódváltás (nyelvváltás) „Az a jelenség, amikor kétnyelvű vagy kétdialektusú beszélők két nyelv vagy dialektus között egy beszélgetésen belül oda és vissza váltanak” (Trudgill 1997: 37). Grosjean definíciója hasonló: a kódváltás két vagy több nyelv váltakozó használata ugyanazon megnyilatkozáson vagy diskurzuson belül (vö. 1982: 145).⁴³

Az egynyelvűek gyakran rossz szemmel nézik, gyanúsra méregetik a kódváltást, illetve a nyelvet váltó embereket. Ennek következtében gyakran maguk a kétnyelvűek is szégyenkezve tekintenek saját kódváltásaikra, olyan negatív megjegyzésekkel kísérik őket, mint például *fele*

magyar, fele tót stb. Az a kérdés is többször felmerül, hogy miért váltanak nyelvet egyes emberek, mi az oka annak, hogy időnként az egyik nyelven elkezdett mondat egy másik nyelven ér véget? Ezeknek a kérdéseknek a megválaszolása nem könnyű feladat. Crystal (1998: 453) például az alábbiakkal magyarázza, miért is váltanak nyelvet időnként a kétnyelvűek.

✓ A beszélő nem tudja magát megfelelően kifejezni az egyik nyelven, ezért a másik nyelvre vált, hogy orvosolja a tökéletlenséget. Ez gyakran azzal a következménnyel jár, hogy egy ideig azon a nyelven folytatja. Ez a jelenség akkor figyelhető meg a leginkább, ha a beszélő fáradt, ideges vagy valamiképpen zaklatott.

✓ Ha valaki egy többségi nyelvről kisebbségi nyelvre vált, az gyakran egy társadalmi csoporttal érzett szolidaritást fejez ki. A váltás a beszélő háttérét jelzi a hallgató számára, ha a hallgató hasonló váltással reagál, akkor bizonyos fokú egyetértés jön létre. Az ilyen váltás természetesen felhasználható arra is, hogy másokat, akik nem ismerik a nyelvet, kirekesszenek a csoportból.

✓ A nyelvek közötti váltás jelezheti a beszélő kapcsolatát a hallgatóval, amely lehet barátságos, ingerült, távolságtartó, gúnyos, kedélyes stb. Az egynyelvűek e hatásokat részben azzal válthatják ki, ha változtatnak a beszéd formalitásszintjén, a kétnyelvű beszélők a nyelvet változtatják. Ha kétnyelvű személyek többnyire X nyelven beszélnek egymással, akkor Y nyelv választása elkerülhetetlenül különleges hatást vált ki.

A kétnyelvűségi szakirodalomban a kódváltást mint a kétnyelvűség egyik jellemző kísérőjegyét tárgyalják, s gyakran úgy emlegetik, mint az identitás kifejezésének, a csoporton belüli szerepek meghatározásának vagy a szituációváltozás jelölésének az eszközét. Gumperz (1982: 70) például ezt mondja: „A kódváltás váltási helyzetekben jelenik meg, ahol a csoporthatárok körvonalazatlanok, a normák és érintkezési standardok változatosak, s ahol a beszélők etnikai azonosságára s társadalmi háttérére nézve nincs közös megegyezés”. Susan Gal (1988: 247) pedig így fogalmaz: „a kódváltás társadalmi stratégia, amelyet a csoporthatárok kijelölésére, áthágására vagy lerombolására használnak; arra, hogy megteremtsék, előhívják vagy megváltoztassák az interperszonális viszonyokat a velük járó jogokkal és kötelezettségekkel együtt”.

Az RSS-vizsgálat „melléktermékeként” készült magnetofon-felvételek és saját megfigyeléseink tanúsága szerint – annak ellenére, hogy a Nyelvművelő kézikönyv *külföldön élő magyarok nyelve* cikke éppen

⁴³ Itt a kódváltást mint két nyelv közötti váltást tárgyaljuk.

egy kódváltásos mondatot idéz mint a kárpátaljai magyar nyelvhasználatra jellemzőt (NyKk. I: 1290; forrása Rot 1967: 169) – a kódváltás a kárpátaljai magyar beszélőközösségben a *magyar beszélget magyarral* szituációban ritkán jellemző.⁴⁴ Ez valószínűleg azzal magyarázható, hogy mivel a kárpátaljai magyarság jelentős része homogén tömbön belül él, azonoságtudata határozott, a csoportközi kommunikációban szinte kizárólag a magyar nyelvet használja, a közösség a *kárpátaljai magyar beszél kárpátaljai magyarral* interakcióban elsősorban nem a nyelvek közötti kódváltást használja a kontextus és a szerepek megváltozásának jelölésére.

A kódváltásnak számos típusát különböztet el. Borbély Anna például (2001: 192–193) a szakirodalom és saját kutatásai alapján 14 típust említ.

Az interjúk arról tanúskodnak, hogy a *kárpátaljai magyar beszél kárpátaljai magyarral* interakcióban a kódváltás számos típusa közül (vö. Bartha 1992, Borbély 2001: 192–193) az *idézés* fordul elő legtöbbször a kárpátaljai magyar közösségben. Az idézés a kódváltásnak az a típusa, amellyel a beszélő a korábban más nyelven elhangzott párbeszédet felidézi, szavainak alátámasztására használja, mintegy személyesíti, hitelesíti mondanivalóját.

Néhány példa:⁴⁵

(1) AK: Egyszer a vonaton jöttünk Ungvárról és a provodnyiknak feljebb állt, kérdezte, van-e jegyem, én meg magyarul mondtam, erre rámszólt, és mondtam: *есть, форма* [van, forma (=vasutas igazolvány)]

(2) AK: Orosz osztályban tanítok. Valamit magyaráztam, magyar gyerekek is vannak az osztályban, annak mondtam magyarul, rámszóltak: *Так это русский класс*. [De ez orosz osztály.]

(3) TM: – Rámszóltak-e Önre, hogy ne beszéljen magyarul?

AK: – Ilyen még nem volt, de azt már mondták, hogy ne beszéljek oroszul, mert *он жиеме на Україні, а не у России!* [Őn Ukrajnában él, nem Oroszországban]

Figyelemre méltó, hogy a fent idézett példákban az adatközlők olyan esetet rekonstruálnak, amelyben nem a *kárpátaljai magyar kommunikál kárpátaljai magyarral* szituáció áll fenn. A fenti esetekben a kódváltás identitásjelzőként is értelmezhető, ahol a nyelvváltás a mondandó alátámasztása, hitelesebbé tétele mellett egyfajta *mi-ők* viszonyt is kife-

jez: a csoporton belül magyarul beszélünk, de a csoporton kívüliekkel nem lehet magyarul beszélni. Ez arra utal, hogy más esetekben, például nyelvíleg vegyes társaságban gyakoribb jelenség a kódváltás, mint nyelvíleg homogén társaságban.

Tulajdonképpen idézésnek tekinthető az alábbi, korábban már idézett párbeszédrészlet is, amelyben a kérdező (jelen esetben ügyfél) számára a válaszoló (hivatalnok) elmondja, mit és hogyan (milyen nyelven) kell írni egy kérvényben. A kódváltás itt egyszerre több dolgot is kifejez. Egyrészt természetesen információt ad az ügyfél számára arról, mit is kell az adott kérvényben írni (ez tekinthető idézésnek, mert a hivatalnok az ide vonatkozó megszokott formulákat idézi fel). Másrészt azonban a kódváltással azt is jelzi a hivatalnok az ügyfél számára, hogy bár a tárgyalás magyarul folyik, a kérelmet nem magyarul, hanem ukránul kell benyújtani.

(4) TM: – Még azt szeretném megérdeklődni, hogy ha valaki új házat épít, és be akarja vezetni a vizet, akkor ehhez milyen papírokat kell beadni?

AK: – Melyik utcán?

TM: – Nem tudom, még nem mondta.

AK: – Van-e az utcán víz, kanalizáció, csatorna? Akkor ide kell a főmérnöknek, vagyis a főnöknek írni egy kérvényt, hogy *прошу видання услуги для подключения к городской сети* [kérem a városi hálózathoz való csatlakozás engedélyezését].

Szintén az idézés típusán belül tartjuk számon a kódváltás alábbi eseteit is, bár ismétlésként⁴⁶ (vö. Bartha 1999: 122, Borbély 2001: 193) is felfoghatók:

(5) TM: – Hogy szerepel a neved a személyigazolványodban?

AK: – Oroszul mondtam?

TM: – Ahogy a személyigazolványodban szerepel.

AK: – Nagy Melinda. *Надь Мелінда*.

(6) TM: – És melyik iskolában tanítasz?

AK: – Ungvári Gyermekművészeti Iskola. Ez a címe. Ungvári Gyermekművészeti Iskola. *Ужгородская детская школа искусств* orosz nyelven.

Ezekben az idézetekben az adatközlők az orosz/ukrán hivatalos elnevezést, bejegyzést idézték, ismételték meg oroszul/ukránul magyar nyelvű beszélgetés közben.

⁴⁴ A feldolgozott 36 órnyi (31 személytől származó) magnetofonszalagra felvett interjúanyagban 71 példát találunk a kódváltásra. Ezek között egyszavas kódváltás éppúgy volt, mint mondat hosszúságú. Típusuk szerint a rögzített példák az alább idézettekhez hasonlóak.

⁴⁵ Az interjúkból származó idézetekben az adatközlők személyi adatait megváltoztattuk.

⁴⁶ Az ismétlés mint kódváltástípus lényege, hogy az egyik nyelven elhangzott üzenetet a másik nyelven megismétli a beszélő.

A megszólítás is a kódváltás egyik típusa. Ez esetben a beszélő kódváltással szólít meg, azonosít (érint meg verbálisan) egy személyt.

(7) TM: – A neved a személyi igazolványodba hogy szerepel?

AK: – Már mint az orosz változatát?

TM: – Igen.

AK: – *Товст Сильвия Золтановна*

Borbély Anna (2001: 213–214) könyvében egy általa új típusnak tekintett kódváltásfajtát is leír, melyet fordításnak nevezett el. Lényege, hogy az egyik nyelven elhangzott vagy leírt szövegrészt a másik nyelven megismételnek, lefordítanak, abból a célból, hogy tartalmát, jelentését ismertté tegyék azok számára is, akik esetleg nem értették. Ilyen típusú kódváltás néha a kárpátaljai magyar nyelvű újságokban is előfordul, amikor magyar nyelven említenek egy olyan intézményt vagy fogalmat, amit a közösségben rendszerint ukránul ismernek. Ilyenkor a szövegben a magyar nyelvű elnevezés mellett zárójelben feltüntetik annak ukrán nyelvű változatát is. De arra is van példa, hogy egy ukrán nyelvű szövegrészt fordítanak le magyarra. Az alábbi idézet a Kárpáti Igaz Szó 2002. március 16-i számának 3. oldalán olvasható.

(8) – Kérek egy Kárpáti Igaz Szót – mondom.

Karpati Igaz Szó né je. Prodala optom – kapom a választ.

Bár szűkebb pátriánkban aligha szükséges, azért álljon itt szabad fordításban a válasz: „Kárpáti Igaz Szó nincs. Egy tételben eladtam.”

Szintén a sajtóban fordultak elő az alábbi kódváltások, amelyek egyszerre tekinthetők idézésnek (hiszen egy konkrét, megtörtént esetet említ a beszélő) és ismétlésnek vagy fordításnak (hiszen a kódváltásos részt magyarul is megismétli, mintegy lefordítja a beszélő).⁴⁷

(9) Itt nagyon nem szerették az oroszokat. Sose szerették. Mikor még iskolába jártam, másképp viszonyultak hozzám, mert nem voltam orosz. De a grúzok csak beszélnek arról a nagy kaukázusi szeretetről. Anyunak is hányszor odaszóltak a buszon, a trolin, hogy russzkaja koróva! Orosz tehén.

(10) Ukrajnában nincs semmi perspektíva. Itt, Moszkvában sincs. Oroszul úgy mondják, nyicsevó nye szvétyit. Semmi nem fénylik az alagút végén.

A kódváltásnak az ún. kizárás típusára is van példa a kárpátaljai magyar nyelvhasználatban, illetve az általunk felgyűjtött korpuszban. A kizárás

esetében a kódváltás célja, hogy a másik nyelvet nem beszélőt kirekesszék a társalgásból. A vizsgálat egyik adatközlője számolt be egy idevágó esetről.

(11) Amikor kicsi voltam, a szüleim, ha olyasmiről beszélgettek, amit nem szerettek volna, ha én is értek, sokszor oroszul mondták. Egyszer, amikor szintén oroszul beszélgettek, én közbeszóltam: értem, amit beszéltek. Erre apu azt kérdezte: Что я сказал? Mire én: tojáskazal! Jót nevettek rajtam, máig mesélik, ha társaságban a gyerekkorunkról beszélgetnek.

A statisztikai elemzés során a viszonylag kis elemszám miatt nem tudtuk statisztikai próbával ellenőrizni, hogy van-e összefüggés az interjúk során előforduló kódváltások és a szociológiai változók között. (Statisztikai próba nélkül azonban elmondhatjuk, hogy magyar többségű településen élő, idős korcsoportba sorolt adatközlőtől egyetlen kódváltást sem sikerült rögzítenünk.) Ebből természetesen nem az következik, hogy a kódváltás a kárpátaljai magyar közösségen belül nem mutat semmilyen társadalmi rétegződést, csupán azt mondhatjuk, hogy a jelen vizsgálatban különböző okokból (pl. a vizsgálat módszere nem a legalkalmasabb a kódváltás vizsgálatára) nem tudtuk feltárni azokat a tényezőket, amelyek befolyásolják a kódváltást. Ez részben bizonyára annak tudható be, hogy ezekben az interjúkban csak a *kárpátaljai magyar kommunikál kárpátaljai magyarokkal* interakciós helyzetre találhatunk példát. További kutatásokat igényel, hogy más szituációkban milyen a kódváltások előfordulási gyakorisága, milyen kódváltástípusok figyelhetők meg stb.

2. A kölcsönzés

A kölcsönzés Haugen (1950: 212) szerint „egy nyelv elemeinek egy másik nyelvbeli reprodukciójára tett kísérlet”. Trudgill megfogalmazásában „Az a folyamat, amelynek során kétnyelvű beszélők az egyik nyelvükből való szót használnak a másik nyelvükben, és ezek a *kölcsönzések* (...) az utóbbi nyelvnek is szerves részévé válnak” (Trudgill 1997: 41). A szókölcsönzés az egyik leggyakoribb jelenség kétnyelvűségi körülmények között, de nemcsak szavak, hanem más nyelvi elemek is kölcsönözhetők egyik nyelvből a másikba.

A szókölcsönzés gyakorlatilag az egyetlen olyan kontaktushatás, amelyet a kárpátaljai magyar nyelvváltozatok kapcsán vizsgáltak. És bár a magyar–keleti szláv nyelvi érintkezés vizsgálatának nagy hagyományai vannak a magyar nyelvészetben (lásd Melich 1910, Kniezsa

⁴⁷ Mindkét alábbi idézet a Kárpátalja c. hetilap 2002. május 31-i (II. évf. 22. szám, 6. lap) számából való.

1955, Kiss 1976), a kölcsönhatás tanulmányozása az 1990-es évekig szinte csak az etimológiai kutatásokra korlátozódott; az elcsatolt területeken élő kisebbségi magyarok körében használt szláv kölcsönelemek alapos vizsgálatára azonban így is sokat kellett várni: „nem voltam tekintettel az 1918. utáni csehszlovák, illetve jugoszláv uralom alá került magyarságnak a szlovákból, a kárpátaljai ukránból, illetőleg a szerbből átvett nagyszámú szavaira sem. Itt is először a gyűjtésnek kell a feldolgozást megelőznie” – fogalmazott Kniezsa István (1955: 55) *A magyar nyelv szláv jövevényszavai* című könyvében. A feladat tehát a kárpátaljai nyelvészekre várt, a politikai körülmények, valamint az ezzel összefüggő intézményi háttér hiánya miatt egészen az 1960-as évek közepéig (az okokról lásd Csernicskó 1998: 19–21). Azóta több olyan, főként nyelvvelő célzatú szószeretet jelent meg, amelyek olyan orosz, ukrán szavakat sorolnak fel, amelyek a szerzők szerint használatosak a kárpátaljai magyarok körében (pl. Drávai 1969, Horváth 1991, 1998, Csernicskó 1995), s jónéhány nyelvjárási tárgyú munkában is találkozhatunk kölcsönszavakkal (pl. Fodó 1973, Kótyuk 1973). Kótyuk István (1973) kandidátusi értekezése az első és mindmáig egyetlen olyan munka, amely monografikusan dolgozza fel egy kárpátaljai magyar nyelvjárás ukrán kölcsönszavait. Rot (1968: 255–256) és Lizanec (1970: 38–39) monográfiája is tartalmaz kölcsönszólistát, s *A kárpátaljai magyar nyelvjárások atlasza* kötetének (Lizanec 1992, 1996) térképlapjain is előfordul néhány lexikai kölcsönelem. „A szovjethatalom évei alatt jelentős változás ment végbe Kárpátalján, ami azt is eredményezte, hogy a nyelvjárást beszélők nyelvhasználatába sok irodalmi nyelvi kifejezés került be a rádió, a televízió, az újság nyelvéből; egy sor orosz, ukrán jövevényszó vált közhasználatúvá” – olvashatjuk az atlasz első kötetében (Lizanec 1992: 11). Ám ezek a szavak sem alapos és módszeres gyűjtés nyomán kerültek a kötetbe. Az atlasz a hagyományos elnevezések mellett csak esetlegesen, a szerző megfogalmazása szerint „csak egy-egy térképen” (Lizanec 1992: 15) közli a másodnyelvi kölcsönzéseket. Nem derül tehát ki az atlaszból, hogy például a *dunya* szónak (I. kötet 82. térkép) azért nincs térképezve szláv nyelvi párhuzama, mert nem használnak orosz vagy ukrán kölcsönszót a fogalom megnevezésére Kárpátalján, vagy pedig azért, mert a szerző úgy vélte, fölösleges azt feltüntetni. Borbély Edit (2000) néhány orosz és ukrán eredetű betű- és mozaikszó, valamint rövidítés használatáról ír tanulmányában, illetve témakörök szerint csoportosítja őket. A regisztráláson túl azonban szinte

semmit sem tudunk meg a kölcsönszavak használati köréről, gyakoriságáról stb. A nyelvvelő írók többsége viszont elítéli, szükségtelen és fölösleges elemeknek minősíti a kölcsönszavakat. A kétnyelvűség-kutatás tudományos szakirodalma azonban egyértelműen bizonyította, hogy a kölcsönzés nyelvi univerzálé: nincs a világon olyan nyelv, amelyben ne lennének más nyelvekből származó elemek.

A vizsgálatok jelenlegi állása szerint korántsem állíthatjuk, hogy az előzőeknél sokkal többet tudunk a kárpátaljai magyar nyelvváltozatok kölcsöneleimeiről. Hiányoznak ugyanis az erre irányuló rendszeres, módszertanilag megalapozott kutatások.

A szókölsönzés

A szókölsönzés a kölsönzés leggyakoribb és legismertebb módja. A szókölsönzés mértéke és jellege regiszterenként⁴⁸, földrajzi és társadalmi dialektusonként egyaránt eltérő lehet. Lényegesen nagyobb például a kölsönszavak aránya a beszélt szaknyelvekben, mint a szépirodalomban. Éppen ezért tekintik tanulságosnak a kölsönszavaknak a kétnyelvűségi munkákban található fogalomkörönkénti csoportosítását. A kárpátaljai magyar nyelvváltozatok kapcsán Kótyuk István (1973) egy kárpátaljai magyar nyelvjárás ukrán kölsönszavainak fogalomkörönkénti csoportosítását végezte el. Az általa talált és ukrán eredetűnek minősített 247 kölsönszót 21 fogalomkörbe sorolta be. A csoportosítás érdekessége, hogy az általa az *állami, társadalmi, politikai élet* témakörnek nevezett kategóriába mindössze 2 kölsönszót sorolt, az *ember és jellemzése, tulajdonságai* fogalomkörbe viszont 64-et. Ez minden bizonnyal azzal magyarázható, hogy falusi közösségek ukrán kölsönszóit regisztrálta, amelyek jelentős része a Lizanec (1993a, b) által a *régi ukrán (ruszin) jövevényszavak* csoportjába soroltak közé tartozik; további magyarázattal is Lizanec (1993b: 54) szolgál: „az új” ukrán elemeknek a száma a kárpátaljai magyar nyelvjárásokban nagyon csekély. Ez azzal magyarázható, hogy az orosz nyelv dominált az ukránnal szemben mind az iskolákban, mind a munkahelyeken.” Borbély (2000) tanulmányában, melyben 120 betű- és mozaikszót, valamint rövidítést adatom és sorol be hét fogalomkörbe, megjegyzi, hogy a felgyűjtött kölsönszavak háromnegyed részben orosz, negyed részben ukrán eredetűek.

⁴⁸ A regiszter egy témához vagy tárgyhoz kötődő nyelvváltozat neve (a hagyományos magyar nyelvészet általában a csoportnyelv terminussal jelöli a fogalmat). A regisztereknek általában a szókincsre jellemző, de eltérő grammatikai sajátosságai is lehetnek. Tipikus regiszterei lehetnek például az egyes szakmáknak, tudományoknak vagy szabadidős tevékenységeknek.

⁴⁹ Értsd: az 1945 után átvett, vö. Lizanec (1993b: 54).

Ebben a munkában nem vállalkozhatunk a kárpátaljai magyar közösségben használt kölcsönszavak fogalomkörönkénti csoportosítására. Csak arra vállalkozunk, hogy a kölcsönszavak különböző típusaira hozunk példát az általunk gyűjtött korpuszból.

A kontaktológiai szakirodalom szerint nyelvi univerzálénak számít, hogy nyelvi kontaktushelyzetben a főnevek, az igék és a mellénevek kölcsönözhetők egyik a nyelvből a másikba a legkönnyebben (vö. Bartha 1993: 105). A kárpátaljai magyar nyelvváltozatok lexikai kölcsönzéseinek túlnyomó többsége is főnév és melléknév (vö. Kótyuk 1973, 1995: 8–9; lásd még alább). A Borbély (2000) által említett betű- és mozaikszavak, illetve rövidítések szintén legnagyobbbrészt főnevek. A kárpátaljai magyar nyelvjárások atlaszának két eddigi megjelent kötete (Lizanec 1992, 1996) például az alábbi kölcsönszavakat térképezte:³⁰

advokát	csájnyik
áftomát	csepika, csipiha
angina	cserdák
avansz	csomadán
bánka	dámba
batereja, baterejka, batri	dezsurnij, dezsurnik
beteglap	dicsérőlap, dicsérőlevél
bida	dnyevnyik
bidnyák	dobávka
bidon	dorozsnyik
bilet	dránica, dránka
bilizna	drimál
binokl	druga, drugafa, drugár
bint	druzsba
bloknot	durák
bolnyicsnij	fufájka, fufajkaujjas, kufajka,
bricgál, brizgál	pufajka, pufajkaujjas
buhalter	fundament
buhánka	gálsztuk, hálsztuk
bujjon	golova, holova
bulocska	grafik
butilka	gramota
butyka	gripp

³⁰ Horváth (1997: 18) szerint A kárpátaljai magyar nyelvjárások atlasza II. kötetének (Lizanec 1996) 54 térképlapja közül 31-en fordul elő egymás mellett magyar és idegen megnevezés.

gruppa	noszki
gruscsik	nyevigyimka
gyeddom	paduska
gyetszád, gyitszád	pápka
gyidu	perejezd
gyivka	petruska
halina, halinya	piroha
halinacsizma	pjanyica
holupci	plán
jászli	plases
kajsztron	poduska
kalabina	pogranyicsnyik
kártoska	poncsiki
kioszk	poveszka
klejonka, kljonka	pricep
kocserha, kocserka	prikáz
koliszka	profszojuz
komangyirovka	profszpilka
komitet	propuszk
konduktor	roddom
konverta	roszkladuska, roszkláduska
kopera	rueska
korcsuha	sámpánszki
kotleta, kotléta	scsodennyik
koznyák	scsupál
krán	skupi, szkupi
kurtka	skvárka
kvitancia	slopánki, sloпки, slyopánci
lánka	stukátor, stukatúr, stukatura
linyeyka	stukatúroz
lizsnyik	susinka
lizsnyák	szágyik
lopátka	szarafán, szerafán
májka, májki	száráj
minerálni	száz gramm
misál	szelszovet, szelyszovet
nácsálnik, nácsányik	szelyotka, szilotka, szilyotka
nákáz	szemocska
noszilka	szesztra

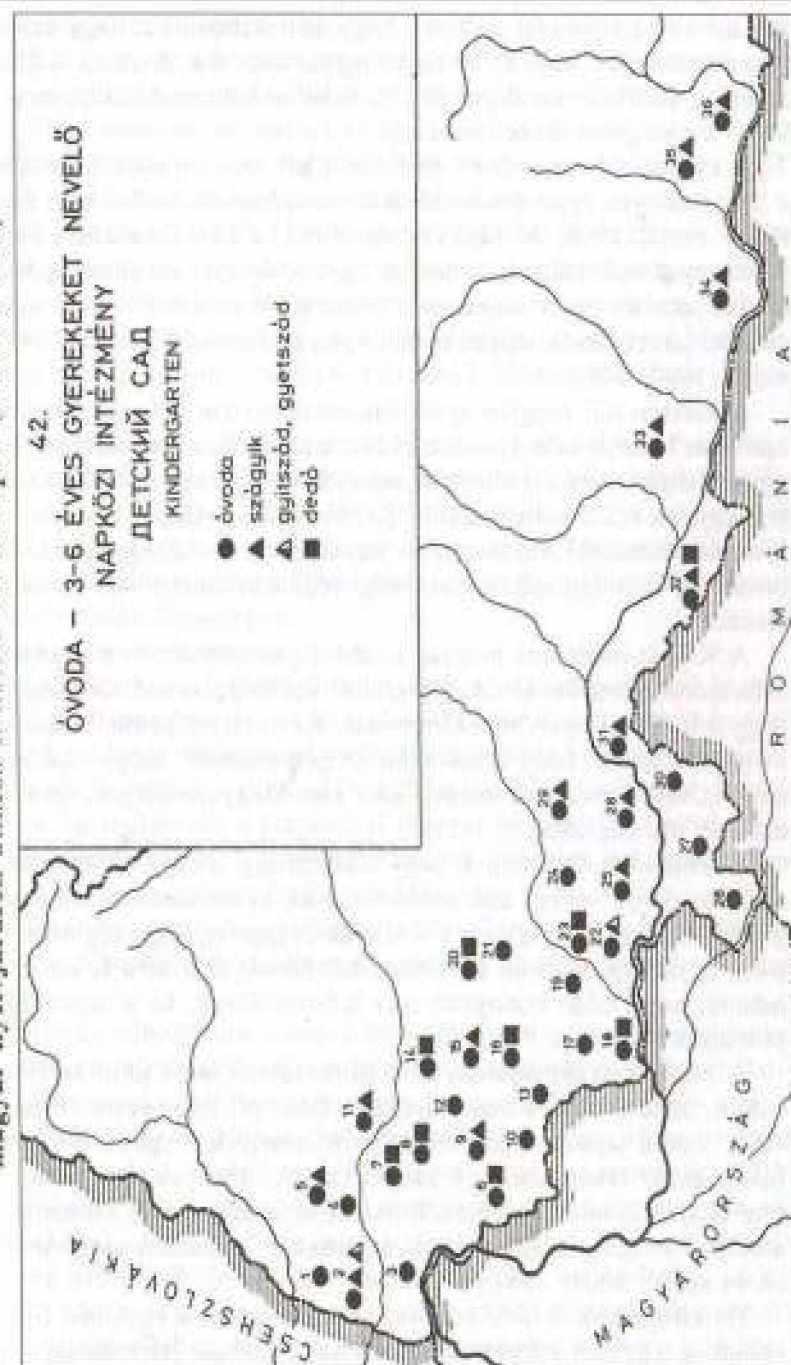
szilráda	telegram
szir, szirocska	továr
szkovorotka	usánka
szosziszki	utyuh
szotek, szotyek	váfli
szpieski, picski	válenki
szprávka	vorotnyik
szto gramm	vremjánka
sztorozs	zájáva
sztréha	zelyonka
sztruska	zsebrák, zsobrák
szup	zsmurki
taburetká	zsujterka
tácska	zsulik
tápocski	zsumál
tázik	

Ezek egy részének elterjedtsége, használati gyakorisága, illetve kölcsönszó volta erősen kérdéses ugyan, ám arra alkalmas ez a felsorolás, hogy megállapítsuk: a térképezett lexémák szinte kivétel nélkül főnevek, mindössze néhány ige (pl. *brizgdál, misál, drimál, scsupál, stukatúroz*) van köztük. Az igék azonban kivétel nélkül az úgynevezett honosító képző használatával együtt kerültek átvételre, igék közvetlen kölcsönzésére nincs adatunk. Az, hogy igéink legnagyobb részét az *-l*, kisebb részét pedig a *-z* képző segítségével kölcsönöztük, nem kárpátaljai magyar sajátosság. Például Kontra (1990) és Bartha (1993) az amerikai, Gal (1979) a felsőőri (Ausztria), Lanstyák (2000) pedig a szlovákiai magyar nyelvváltozatok kapcsán tesz említést a honosító igeképzőkről. Azt sem állíthatjuk azonban, hogy új nyelvi jelenségről van szó, s azt sem, hogy csak az emigráns vagy kisebbségi magyar változatokra jellemző. Bárczi Géza (1963: 112) írta például *A magyar nyelv életrajza* című könyvében: „a honfoglalás utáni időkben a magyar nyelv idegen igéket rendszeresen úgy vett át, hogy magyar képzővel látta el őket (*-l* vagy *-z* képzővel). Így lesz a szláv *kopati-ból kapál (...)*”.

A kölcsönszavak típusai, helyük a magyar szókészlet rendszerében

A hagyományos magyar lexikológiai szakirodalom eredete szerint négy nagy csoportba sorolja a magyar szókészlet elemeit: ősi alapnyelvi szavak, belső keletkezésű szavak, jövevényszavak és idegen szavak (Rácz szerk. 1968: 485–486, A. Jászó szerk. 1997: 173). Ha megvizsgál-

6. térkép. Az óvoda szó és közvetlen kölcsönzésből származó megfelelői A kárpátaljai magyar nyelvjárások atlasza I. kötete 42. térképén (Lizanec 1992)

juk ezt az osztályozást, kiderül, hogy voltaképpen két nagy csoportról beszélhetünk: az első az eredeti magyar szavaké, a másik a kölcsönszavaké. Előbbibe az alapnyelvi és belső keletkezésű, utóbbiba a jövevény- és idegen szavak tartoznak.

A kölcsönszavakon belül kialakított két csoport közötti különbséget a hagyományos egyetemi és főiskolai tankönyvek lexikológiai fejezetei (Rácz szerk. 1968, A. Jászó szerk. 1997) a következőkben látják. A jövevénytiszavak idegen eredetűek ugyan, de már meghonosodtak. Az idegen szavak ezzel szemben olyan régiebb és újabb keletű kölcsönszavak, „amelyeknek idegen nyelvi volta nyilvánvaló előttünk” (A. Jászó szerk. 1997: 176).

A határon túli magyar nyelvváltozatok lexikai kölcsönelemeit azonban nem könnyű elhelyeznünk ebben a klasszikus rendszerben. Vannak ugyanis olyan szavak is közöttük, amelyek idegen eredetűt a helyi közösség legnagyobb része nem érzékeli. Ezeket tehát elvileg a jövevénytiszavak közé sorolhatnánk. Ám a magyar anyanyelvűek többsége (akik Magyarországon vagy egy másik kisebbségi régióban élnek) nem ismeri jelentésüket.

A Kárpát-medencei magyar kisebbségek által használt legtöbb kölcsönszóról azonban az őket használó közösség döntő többsége tudja, hogy a többségi nyelvből származnak. Ki ne tudná például a kárpátaljai magyarok közül, hogy a *bulocska* idegen eredetű? Mégis: sokan használják. Nem ismerik azonban a szót sem Magyarországon, sem a többi határon túli régióban.

A fentiekből úgy tűnhet, hogy a kisebbségi magyarok által használt, a többségi nyelvekből kölcsönzött szavak besorolásában a legnagyobb gondot az okozza, hogy ezek a szavak csupán egy-egy régióban ismertek, vagyis regionálisan korlátozottak. Ebből akár arra is következtethetünk, hogy talán könnyebb lesz a besorolásuk, ha a tájszavak közé próbáljuk illeszteni őket.

A magyar szakirodalom háromféle tájszótypust különböztet meg: valódi, jelentésbeli és alaki tájszókat (lásd pl. Rácz szerk. 1968: 468–469). Valódi tájszónak azokat tekintik, amelyek a standard változattól hiányoznak. Jelentésbelinek azokat tartják, amelyek nyelvjárási jelentése eltér a standard jelentéstől. Alaki tájszónak pedig azokat nevezik, amelyek csupán hangalakjukban térnek el standard megfelelőjüktől (Kiss szerk. 2001: 378).

Ha elfogadjuk a fenti érvelést, akkor például a *szprávká* (igazolás) valódi, a *telefonál* jelentésben használatos *csenget* jelentésbeli, a *gruzin*

(*grúz*) pedig alaki tájszónak tekinthető. Ezzel azonban még mindig nem válaszoltuk meg azt a kérdést, hogy eredetük szerint a jövevény- vagy az idegen szavakhoz soroljuk-e őket? Kézenfekvőnek tűnik a válasz: vannak kölcsönszavak, amelyeket az egyik, s vannak, amelyeket a másik csoportba kell sorolni; attól függően, hogy milyen mértékben honosodtak meg az adott régió magyar nyelvhasználatában.

Ezzel a válasszal további kérdéseket vetünk fel: ki és milyen alapon dönti el, mennyire honosodott meg az adott szó a helyi magyar nyelvhasználatban? Hol a helye a magyar szókészlet rendszerében ezeknek a szavaknak? Amint láthatjuk, vannak adósságai a magyar lexikológiának a határon túli magyar nyelvváltozatok kölcsönszavainak kérdésköre terén.

A kölcsönszavak más szempontú, a hagyományostól eltérő tipologizálásával többen is próbálkoztak a magyar szakirodalomban. Az alábbiakban Kontra Miklós (1981, 1990), Bartha Csilla (1999) és Lanstyák István (1998) munkái alapján ismerkedünk meg a közvetlen kölcsönzés, a hangalakkölcsönzés, a hibrid kölcsönszavak, a jelentéskölcsönzés és a tükörszavak fogalmával.

Közvetlen kölcsönzés

„A szókölcsönzés legfeltűnőbb formáját a másodnyelvi szó közvetlen, vagyis alapvetően eredeti hangalakjában történő átvétele képviseli (a szükséges hang- és alaktani beépülést lehetővé tevő változtatásokkal)” – írja Lanstyák (1998: 31). Közvetlen kölcsönszavak jelentős számban használatosak a kárpátaljai magyar közösségben, elsősorban a szóbeli érintkezésben. Írásos megjelenésük kivételes, a szépirodalomban csak stílusesszövekként fordulnak elő.

A kárpátaljai magyarság kölcsönzéseinek kérdését érintő nyelvészeti munkák szólistáiban rendszerint közvetlen kölcsönzésekkel találkozhatunk.

Kérdőíves felmérésünk során a következő közvetlen kölcsönzéseket említették az adatközlők mint a kárpátaljai magyar nyelvhasználatra jellemzőket: *bánka* (befőttesüveg), *batri* (az orosz *бампеўка* – szárazelem szóból), *blánka* (űrlap), *bulocska* (zsemle), *dogovor* (szerződés), *dovidka* (igazolás), *elektricska* (villanyvonal, a magyarországi HÉV-nek megfelelő helyközi vonatjárat), *gorszovet* (városi tanács), *grecka* (hajdinakása), *gripp* (influenza), *jászli* (bölcsőde), *kocsegár* (fűtő), *kraszovki* (edzőcipő), *kriska* (befőttesüveg fedele), *májka* (trikó, atléta), *obsi* (az orosz *офисное* – munkásszálló, diákotthon szóból), *ocseregy* (sor, sorban állás), *pácska* (csomag), *paszport* (személy-

azonossági igazolvány), *pedszovet* (tantestületi ülés), *práva* (jogosítvány), *prokuror* (ügyész), *provodnyik* (kalauz), *szágyik* (óvoda), *(med)szesztra* ([egészségügyi] nővér), *szok* (gyümölcsle), *szoljárka* (gázolaj), *szosziszki* (vírslí), *szprávká* (igazolás), *sztolova* (étkezde, kifőzde), *ucsi* (az orosz *училище* – szakiskola, szakközépiskola szóból), *váfli* (ostya, nápolyi) stb. Ezekről a szavakról elmondható, hogy a kárpátaljai magyar közösségben általánosan ismertek, a beszélt nyelvben gyakran előfordulnak. Az frott nyelvbe, szépirodalomba nem, vagy csak stílusesszövekként kerülnek be, a nyelvművelő irodalomban erősen megbélyegzettek (vö. Kótyuk 1995: 8–9, Horváth 1991, 1998 stb.), s a beszélők által is stigmatizáltak, ezért a választékosabb stílusváltozatokban kerülni igyekeznek őket.

Érdekes, hogy az adatközlők csak orosz eredetű vagy az oroszból is adathozható szavakat említettek. Az egyetlen egyértelműen ukrán eredetű elem a *dovidka*, amelynek azonban az orosz megfelelője, a *szprávká* is előfordul. A magyarizációt abban kell keresnünk, hogy 1991-ig, Ukrajna függetlenné válásáig az ukrán nyelv gyakorlatilag a magyarhoz hasonlóan kisebbségi nyelv volt Kárpátalján. Az 1989-es nyelvtörvény és az alkotmány elfogadása óta jogilag az ukrán az ország államnyelve, a rögzült és beépült orosz kölcsönszavak azonban máig használatosak. Valószínű viszont, hogy a nyelvek státusában bekövetkezett változás a szókészletben is tükröződni fog: növekedni fog az ukrán eredetű kölcsönszavak száma a kárpátaljai magyar nyelvhasználatban. A kárpátaljai magyar nyelvjárások atlasza által térképezett kölcsönszavak között is nagy az aránya az oroszból átvett szavaknak, s az ukrán kölcsönzések inkább a régi kölcsönszavak között fordulnak elő.

Hangalakkölcsönzés

Hangalakkölcsönzésről akkor beszélünk, ha egy szó az első nyelv egynyelvű változataiban is ismeretes, de a kétnyelvű beszélők a másodnyelvre jellemző hangalakban (is) használják. A hangalakkölcsönzések a közvetlen kölcsönzésekénél jóval kevésbé megbélyegzettek. A kárpátaljai magyar közösségben általánosan ismert hangalakkölcsönzések például: *bufet* (büfé), *gruzin* (grúz), *konzerva* (konzerv), *sláng* (slág) stb.

A hangalakkölcsönzések legnagyobb része görög vagy latin eredetű kölcsönszó, amelyeket az ukrán vagy orosz nyelvből „kölcsönöztek újra” a kárpátaljai magyarok, mégpedig olyan a hangalakban, ahogyan azok a keleti szláv nyelvekben használatosak: a végződéses lekopásával. Ilyen hangalakkölcsönzések például a következők: *agronóm* (agronómus),

archív (archívum), *díplom* (diploma), *dokument* (dokumentum), *infarkt* (infarktus), *internát* (internátus), *invalid* (invalidus), *referát* (referátum).

Hibrid kölcsönszavak

Hibrid kölcsönszavaknak azokat az összetett szavakat nevezzük, amelyek egyik tagja közvetlen kölcsönszó, a másik tagja pedig első nyelvi szóval van helyettesítve (Bartha 1993: 29). Akárcsak a szlovákiai magyar nyelvváltozatokban (vö. Lanstyák 1998: 42), a hibrid kölcsönszavak száma a kárpátaljai magyar nyelvváltozatokban is alacsony: *főszesztra* (főnővér), *kibrakkol* (kiselejte), *povorotnyiklámpa* (indexlámpa), *paszportszám* (személyi igazolvány száma) stb.

Jelentéskölcsönzés

Jelentéskölcsönzésről akkor beszélünk, ha egy szó jelentése bővül, új jelentéssel gazdagodik a másik nyelv hatására (vö. Bartha 1993: 29). A hangalak kölcsönzése nélküli jelentéskölcsönzés akkor mehet végbe, ha az átvevő nyelvben van olyan szókészleti elem, amely vagy hangalakjában vagy jelentésszerkezetében, esetleg mindkettőben hasonlít az átadó nyelvi elemhez (Lanstyák 1998: 42–43).

Ilyen a kárpátaljai magyar közösségben a *csenget* 'telefonál', *deficit* 'hiánycikk', *dolgozik* 'működik', *fal* 'szekrényisor', *egyedül* 'maga', *emelet* 'szint', *kiírat* 'előfizet', *kimenő* 'szabadnap', *metodista* 'módszertanos' stb. szó. Mindegyiknek van egy vagy több közös jelentése a magyar és az orosz és/vagy ukrán nyelvben, és a kárpátaljai magyarok a másodnyelvi megfelelő egyik olyan jelentésében is használják ezeket a szavakat, amely a magyar standard magyarországi változatában ismeretlen.

A jelentéskölcsönzés érdekes esete a *szoknya*, amelyet a kárpátaljai magyar sportnyelvben az orosz *юбка* hatására annak megnevezésére használnak, hogy a labdarúgásban az egyik játékos a másik lába között továbbítja a labdát. (A megfelelő magyarországi nyelvváltozatban erre a *kötény*, egyes nyelvjárásokban pedig a *surc* szót használják.) Ezt igazolja az alábbi részlet is.

TM: – Mit mondanak másképpen Kárpátalján, mint Magyarországon?

AK: – Én focizok Magyarba egy csapatba, oszt mondom egyszer, amikor átvittem a labdát a védő lába között, hogy na, haver, kaptál egy szoknyát. Erre az nevetett, azt mondja, az nem szoknya, hanem kötény. Mink meg itthol szoknyának mondjuk, mer azoktól a srácoktól, oroszoktól tanultam, hogy jubka, akikkel együtt fociztam az ungvári csapatba.

Sajátos Kárpátalján a *tanító* szó 'pedagógus' jelentésben való használata. A standard magyarban a *tanító* általános iskola alsó tagozatában oktató pedagógust jelöl, Kárpátalján viszont a középiskolai tanárokat is gyakran nevezik tanítónak, mert sem az orosz, sem az ukrán nyelv nem tesz különbséget az alsó és felső tagozaton oktató pedagógus között, mindkettőt az *учитель/вчитель* szóval nevezi meg (vö. a szlovákiai magyar nyelvváltozatokkal, pl. Lanstyák 1998: 43). Az RSS-vizsgálat során használt nyelvhasználati kérdőív K_631. kérdésében az adatközlőknek a következő mondatot kellett egy foglalkozásnévvel kiegészíteni: *Anyám egy középiskolában tanít, ő tehát* A 144 kárpátaljai AK 49%-a a *tanár/tanárnő* szót illesztette a pontok helyére, 2,8%-a a *pedagógus* szót, a minta 48,2%-a pedig a *tanító/tanítónő* szót.³¹

A jelentéskölcsönzések egy része Kárpátalján standard elemként (pl. a helyi magyar sajtóban is) használatos, s néhány valószínűleg bekerült a magyar standard kárpátaljai változatát az értelmező kéziszótár felújított változatában reprezentáló szóanyagba is (Beregszászi 1997, Csernicskó 1997c).

Tükörszavak és -kifejezések

A tükörszavak és tükörkifejezések fordítás útján jönnek létre, másodnyelvbeli modell alapján (vö. Bartha 1993). A kárpátaljai magyar nyelvhasználatban előforduló tükörszavak és -kifejezések közül néhány: *átfordít* 'lefordít', (*pénzt*) *cserél* 'vált', *feljátszik* 'megnetofonra felvesz (vmít)', (*kérdést*) *felad* 'feltesz', (*vizsgát*) *lead* 'létesz', *leesik* 'elesik' stb. (lásd még Kótyuk 1995: 10–11).

A szókölcsonzés indítékairól

A szókölcsonzés indítékairól a magyar jövevényszó-kutatás szakirodalmában részletesen olvashatunk.³² Itt most egyetlen indítékról szeretnénk szólni, nevezetesen arról, hogy a másodnyelvi szó és elsönyelvbeli megfelelője között valamilyen stilisztikai, hangulati különbség van. Az alábbi interjúrészlet azt bizonyítja, hogy a szókölcsonzást mint kommunikációs szükségletet (vö. Grosjean 1982: 330) a nyelvhasználat árnyalásának igénye is előhívhatja.

TM: És mondjuk orosz elemeket, mint mondjuk mondtad, az obsi [koli], ilyet nem keversz a beszédedbe?

AK: De, zacsót... [beszámoló]

³¹ A K_631. feladatról részletesen lásd a Gyakorisági eltérések című fejezetben a VIII. fejezetben belül. A *tanító* ott azért nincs feltüntetve mint válasz kategória, mert a vizsgálat azon szakaszában arra voltunk kíváncsiak, hogy AK-k milyen hangya használ -*ed* utagot a mondat kiegészítése során, ezért a *tanár/tanító/pedagógus*, ill. a *tanárnő/tanítónő* válaszokat összevontuk.

³² A kárpátaljai magyar nyelvváltozatok kölcsönzéseinek indokairól lásd pl. Kótyuk (1995: 9).

TM: De úgy értem, ha magyarországi magyarral beszélsz, akkor ezeket kertiöld, vagy ugyanúgy használod, mint itthol.

AK: Kerülöm, csak tudod, hogy ha azt mondom, hogy obsi, az nem ugyanaz, mintha azt mondom, hogy kollégium. Mer, mer nálunk az obsi az obsi. Magyarországon obsi nincs. Ja, lehet, hogy van, a katonai kaszárnyák, amik most le vannak rombolva. De obsi ott nincs, úgyhogy ők nem tudják felfogni. Ha én azt mondom, hogy kollégium, akkor... Hu-hú, hol állunk mi még attól. Itt kollégium nincs.

TM: És ezen kívül van még olyan, amire mondjuk nehezen találsz magyar megfelelőt? Tehát nem egészen azt fedi a magyar megfelelője, amit...

AK: A zacsót. Hát itt van élő példának. Hát olyan hülyétül van lefordítva szerintem. Hát szigorlat. Hát ez nem szigorlat. Magyarországon a szigorlat nehezebb, mint a vizsga. Hát minimum két félév anyaga. És nálunk pedig a zacsót az, én... fogalmam sincs, hogy hogy kellene... beszámolás vagy valami ilyesmi.

TM: Itt itthon Kárpátalján tehát egyértelműen a zacsót használod?

AK: Vagy zacsót vagy zaccs, vagy szigorlat, szóval. Én is használom, ez az én hibám is, meg ugyanakkor mindenkié, meg hát nem is tudom, hogy hiba. Mer nem tudom, hogy ki fordította le így. Valaki csak elkezdte, de... Egy szigorlat, szigorlat. Mondjuk én tudom, mit jelent, meg az itteni diákok tudják, mit jelent az, hogy szigorlat, de ha én azt mondom ott, hogy volt négy vizsgám és hét szigorlatom, akkor hát szegény magyar diákok biztos hanyatt vágják magukat, hogy Úristen, hogy ezek mennyit vizsgáznak!

TM: Jó, mi magyar szakosak értjük a különbséget is talán közte, és esetleg egy magyar anyanyelvű, de nem magyar szakos diák itt Kárpátalján, az szerinted hogy használja?

AK: Hát ha tudja a... Nem tudom, szerintem zacsót mond. De ha mondjuk vannak ismerősei Magyarországon, akkor, akkor biztosan tudja, hogy mi az, hogy szigorlat. De kevés a valószínűsége, ha csak nem beszélget magyar diákokkal. Mármint magyar tanszékről. De ha nem beszélget, akkor szerintem nagyon nehezen jön rá, hogy ez szigorlat. Meg hát honnan hallaná?

Az idézetben előforduló *obsi* tehát az AK szerint nem feleltethető meg a *kollégium* szónak, a *zacsót* kárpátaljai magyar megfelelője, a *szigorlat* pedig nem fedi a szó magyarországi jelentését.

Hangtani kölcsönzés

A hangtan terén jelentkező kontaktushatások és a hangtani kölcsönzés a kárpátaljai magyar kétnyelvűség-kutatás talán legkevésbé vizsgált területei. Műszeres mérések és részletes vizsgálatok híján mi is csak az ide vonatkozó gyér szakirodalmi utalások összefoglalására vállalkozhatunk.

Kontaktushatásnak tartja a hosszú magán- és mássalhangzók időtartamának rövidülését a kárpátaljai magyar nyelvjárásokban Rot (1967: 190, 1968: 256), Horváth (1976), Horváth-Lizanec (1993: 57).⁵³ Rot (1968: 263) és Kótyuk (1995: 8) fonémakölcsönzésről számolnak be, bár mindkét szerző szerint csak kölcsönsszavakban fordulnak elő ilyen fonémák. Rot szerint az orosz és ukrán kemény /u/, Kótyuk szerint a lágy /l'/ és az illabiális /a/ fordul elő „főként a nem magyar iskolát végzettek vagy vegyes családban felnőttek” (Kótyuk 1995: 8) kiejtésében az olyan kölcsönsszavakban, mint pl. a *xozjajsztvo* 'gazdaság', illetve a *peľ'menyi* 'húsos derelye', *zajáva* 'kérvény' stb.⁵⁴

Ugyanezeket említi Borbély (2000: 114) is: „az or.⁵⁵ *x* magyar megfelelője nem normatív (nem *j*), hanem *l'*-ként hangzik az alábbi lexémákban: *proletkul't*, *kul'tpohod*, *gávl'it*, *szil'pó* stb.”, illetve: „az or. *x* hangnak a magyar *ch* felel meg: *derzsstrach*, *techoszmotr* stb”.

Felgyűjtött szóanyaga alapján Borbély (2000: 114–155) azzal is megpróbálkozik, hogy összefoglalja a kölcsönzések hangtani sajátosságait. A fent említett fonémakölcsönzések mellett a következőket említi:

- ✓ a szóvégi orosz *o* a magyar kiejtésben a magyar fonotaktikai szabályok szerint (lásd Kassai 1998: 142–143) megnyúlik: *rajonó*;
- ✓ rövidül a szóvégi orosz *a*, mert szintén fonotaktikai okokból a magyar főnevek nem végződnek *-a*-ra: *miszkráda*;
- ✓ az orosz mássalhangzó-torlódást a magyar kiejtés feloldja.

3. Gyakorisági eltérések a magyarországi és a kárpátaljai magyar nyelvhasználat között

A kódváltás és kölcsönzés a kétnyelvűség szembetűnő hatásai közé tartozik. Sokkal rejtettebbek viszont az ún. *gyakorisági eltérések*.

⁵³ A NyKk. (I: 1289) is említi a hosszú mássalhangzók rövidülését mint kétnyelvűségi hatást.

⁵⁴ A *x* betű az orosz és az ukrán nyelv a hangjának felel meg, a *l'* pedig az *h*-hoz hasonló lágy *l* hangot jelöl.

⁵⁵ Az or. az orosz rövidítése.

Gyakorisági eltéréseken azt értjük, hogy (rendszerint a másodnyelv hatására) a kétnyelvű beszélők statisztikailag gyakrabban (vagy éppen ritkábban) használnak bizonyos nyelvi elemeket, mint az egynyelvű beszélők. Az orosz és ukrán nyelv hatása a magyar nyelv kárpátaljai változatainak mondat- és alaktanára leginkább statisztikai kérdés (vö. Lanstyák 1998: 61), ezért ezt külön, gyakorisági eltérésként tárgyaljuk.

1996 nyarán az összehangolt Kárpát-medencei RSS-kutatás során 144 kárpátaljai és 107 magyarországi magyar adatközlő töltötte ki ugyanazt a nyelvhasználati kérdőívet, ahol különféle nyelvi változókat vizsgáltunk. A nyelvi változó olyan nyelvi egység, amelynek egynél több megvalósulási formája van; ezek a változó változatai (Wardhaugh 1995: 122). A változatok közül általában egy magas presztízsű, kodifikált, standard, a többi stigmatizált, nem-standard. A változó változatainak előfordulása nyelvi és/vagy társadalmi (pl. a beszélő kora, neme, iskolázottsága, lakóhelyének típusa stb.) tényezőktől függ.

A kérdőív nyelvi részében összesen 63 változópéldányt⁵⁶ vizsgáltunk 68 tesztmondattal. Itt 30 változópéldány elemzésére térünk ki.

A nyelvi változókat a következő feladattípusok segítségével vizsgáltuk:

- ✓ MV = mondatválasztás, ahol két megadott mondat közül kellett az adatközlőnek kiválasztania azt, amelyiket természetesebbnek érzi;
- ✓ MJ = mondatjavítás, ahol egy megadott mondatról azt kellett eldöntenie az adatközlőnek, jónak tartja-e a mondatot, és ha nem tartja jónak, szerinte hogy lenne jobb;
- ✓ MK1 = mondat-kiegészítés, ahol hiányos mondatokat kellett kiegészíteni előre megadott két lehetőség közül az egyikkel, azzal, amelyik az adatközlő szerint jobban beleillik a mondatba;
- ✓ MK2 = mondat-kiegészítés, ahol mondatba foglalt szavakat kellett toldalékkal ellátni úgy, hogy a szó így a mondatba illő legyen;
- ✓ MK3 = mondat-kiegészítés, ahol hiányos mondatba az értelemnek megfelelő foglalkozásnevet írták be az adatközlők.

Az adatelemzés megkezdésekor a következő hipotézist fogalmaztuk meg: mivel a nyelvhasználati kérdőívben jellemzően olyan nyelvi változókat vizsgáltunk, amelyek egyik változata részben vagy teljesen kétnyelvűségi hatásra vezethető vissza, illetve a másodnyelv által támo-

⁵⁶ A típusváltozó, változópéldány fogalmakra lásd Lanstyák és Szabó Mihály (1996, 1997: 19–23, 1998: 104).

gatottnak tekinthető, feltételeztük, hogy a kárpátaljai mintában magasabb lesz a nem-standard változatok előfordulási aránya, mint a magyarországi mintában, tehát a kárpátaljai és a magyarországi nyelvhasználat közötti különbségek gyakorisági eltérésként kimutathatók lesznek. Az elemzés során csak a khi-négyzet-próba szerint legalább 1%-os vagy 5%-os szinten statisztikailag szignifikáns (jelentős) különbségeket vettük figyelembe. Az 1%-os (amikor $p < 0,01$ -nél), illetve 5%-os (amikor $p < 0,05$ -nél) szinten szignifikáns különbség azt jelenti, hogy mindössze 1%, illetve 5% az esélye annak, hogy a két minta közötti különbség a véletlen műve.

A hipotézisből kiindulva megvizsgáltuk, kimutatható-e statisztikai különbség a kárpátaljai és magyarországi magyar adatközlők nyelvhasználatában.

Az alábbiakban 11 különböző típusváltozót elemeztünk, amelyeket 30 változó példány segítségével vizsgáltunk.

A vizsgált változók

Analitikus szerkezetek

A magyar nyelv Kárpát-medencei története folyamán indoeurópai analitikus nyelvekkel érintkezik közvetlenül, ami azzal is jár, hogy a magyarországi, többek között a standard nyelvváltozatban is hat és hatott a széttagoló tendencia (vö. Kossa 1978: 5–6, Herman–Imre 1987: 524, Szathmári 1988: 40–41 stb.), sőt vannak olyan analitikus szerkezetek is nyelvünkben, amelyek belső fejleménynek tekinthetők (vö. NyKk. I: 1247). Ennek alapján feltételeztük, hogy a kárpátaljai magyar nyelvváltozatokban, amelyek szoros kontaktusban vannak két indoeurópai nyelvvel (az orosz és az ukránnal), magasabb lesz az analitikus szerkezetek előfordulása, mint a magyarországi adatközlőknél. A magyar Kárpátalján érintkező orosz és ukrán az analitikus, az agglutináló magyar a szintetikus nyelvek közé tartozik. A magyarról szóló szakirodalomban az analitikus szerkezeteket mint a kétnyelvűséggel, vagy legalábbis valamilyen fokú és jellegű nyelvi kontaktussal összefüggő jelenséget említik (vö. Lanstyák–Szabó Mihály 1997: 78, Lanstyák 1998: 7); a kárpátaljai magyar nyelvvel irodalom is kontaktushatásként tárgyalja az analitikus szerkesztésmódot (Kótyuk 1991: 69, 1995: 11). Göncz Lajos (2000: 13) hat kisebbségi magyar közösségben nyert adatokat a magyarországi kontrolcsoport eredményeivel összevetve arra a következtetésre jutott, hogy az analitizálódási tendencia a kétnyelvű környezetben élő magyaroknál erősebb, mint az egynyelvű magyarországi magyaroknál.

A K_532-ben és K_603-ban *összetétel*, a K_507-ben és K_613-ban *származékszó* áll az analitikus szerkezettel szemben. A K_514-ben és K_536-ban a *-hat/-het*⁵⁷ segédigékkel való helyettesítést vizsgáltuk.

17. táblázat. Típusváltozó: analitikus szerkezetek szemben a szintetikusokkal

		Kárpátalja (N = 144)		Magyarország (N = 107)	
		n	%	n	%
K_532	(a) <i>bankszámláján</i>	37	25,9	39	36,4
	(b) <i>banki számláján</i>	106	74,1	68	63,6
K_603	(a) <i>légtérét</i>	71	49,3	97	90,7
	(b) <i>légi terét</i>	73	50,7	10	9,3
K_507	(a) <i>buszozást</i>	89	62,2	86	80,4
	(b) <i>utazást busszal</i>	54	37,8	21	19,6
K_613	(a) <i>széptékezt</i>	91	63,2	84	80,0
	(b) <i>szépítette magát</i>	53	36,8	21	20,0
K_514	(a) <i>kimehetek</i>	136	94,4	104	97,2
	(b) <i>ki tudok menni</i>	8	5,6	3	2,8
K_536	(a) <i>kinyithatom</i>	123	85,4	87	81,3
	(b) <i>ki tudom nyitni</i>	21	14,6	20	18,7

MJ Jónak tartja-e a következő mondatokat? (a) Jónak tartom
(b) Jobb így:

K_532. Nem tudom, hogy a banki számláján mennyi pénz van.
Standard: *bankszámláján*, nem-standard: *banki számláján*.

K_536. Ha szellőztetni akarok, így kérek engedélyt: Ki tudom nyitni az ablakot?

Standard: *kinyithatom*, nem-standard: *ki tudom nyitni*.

MV Az alábbi mondatok közül karikázza be az egyiket, azt, amelyiket természetesebbnek érzi.

K_507. (a) Unom már ezt a sok buszozást.

(b) Unom már ezt a sok utazást busszal.

Standard: *buszozást*, nem-standard: *utazást busszal*.

K_514. (a) Tanító néni, fáj a fejem. Kimehetek?

(b) Tanító néni, fáj a fejem. Ki tudok menni?

Standard: *kimehetek*, nem-standard: *ki tudok menni*.

⁵⁷ A *-hat/-het*-et a hagyományos magyar leíró nyelvészeti irodalom képzőnek tekinti (vö. pl. Rácz szerk. 1968: 128–129), az elméleti nyelvészek ellenben inflexió affixumnak (lásd pl. Kiefer 1998: 228). A kérdés kapcsán kibontakozott polémia (vö. pl. Keszler 1997, ill. Kenesei 1996, 1998) még nem zárult le, ám ez nem befolyásolja a mi eredményeinket.

MK1 Karikázza be az (a)-t vagy a (b)-t aszerint, hogy melyik illik bele jobban a mondatba!

K_603. A repülőgépek megsértették Svájc ...

(a) légterét (b) légi terét

Standard: *légterét*, nem-standard: *légi terét*.

K_613. A tükör előtt hosszan ...

(a) szépfítezett (b) szépfítette magát

Standard: *szépfítezett*, nem-standard: *szépfítette magát*.

K_532. Khi-négyzet-próba ($f=2$): 3,2345, $p<0,01$

K_603. Khi-négyzet-próba ($f=2$): 47,4193, $p<0,01$

K_507. Khi-négyzet-próba ($f=2$): 9,5862, $p<0,01$

K_613. Khi-négyzet-próba ($f=2$): 8,2108, $p<0,01$

K_514. Khi-négyzet-próba ($f=2$): 2,747 (a khi-négyzet-próba érvényessége kétséges).

K_536. Khi-négyzet-próba ($f=2$): 0,7581, p =nem szignifikáns.

A vizsgált hat változó példány közül a K_536-ban Kárpátalján volt magasabb a standard válaszok aránya (ám ez a különbség nem szignifikáns), a többinél Magyarországon.

Érdemes megfigyelni, hogy amikor összetett szó áll az analitikus szerkezettel szemben (K_532, 603), Kárpátalján alacsonyabb a standard változat előfordulási aránya, mint amikor származékszó (K_507, 613) vagy *-hat/-het* képzős ige (K_514, 536), ami érthető, ha elfogadjuk, hogy a származékszók zártabb rendszert alkotnak, mint az összetett szavak (vö. Lanstyák-Szabó Mihály 1997: 78). Magyarországon viszont nem érvényesül ez a tendencia.

A főnevek egyes és többes száma

A magyar és a környező szláv nyelvek közötti eltérések egyik jellegzetes példájának tekintik a főnevek egyes és többes számának használatában mutatkozó különbségeket (NyKk. II: 295).

A standard magyarban a páros testrészeket, valamint a sok azonos vagy hasonló egyedből álló dolgokat, ha csupán általános osztályukra utalunk, általában egyes számban nevezzük meg (MMNyR. I: 516, NyKk. II: 296–297)³⁸, az oroszban és ukránban ellentétben, ahol hasonló esetben többes szám használatos (vö. P. Csige 1993: 381). A kárpátaljai magyar nyelvjárásokban gyakori, hogy a páros testrészek nevét többes számban használják (Horváth-Lizanec 1993: 72). A főnevek egyes és többes számának használatát három változó példánnyal vizsgáltuk.

³⁸ Vagy legalábbis az egyes számú változatot tekintik „helyesebbnek” (NyKk. II: 296).

18. táblázat. Típusváltozó: a főnevek egyes és többes száma

		Kárpátalja (N= 144)		Magyarország (N = 107)	
		n	%	n	%
K_505	(a) <i>banánt</i>	90	62,9	94	87,9
	(b) <i>banánokat</i>	53	37,1	13	12,1
K_604	(a) <i>autóban</i>	85	59,4	93	86,9
	(b) <i>autókban</i>	58	40,6	14	13,1
K_626	(a) <i>fáj a lába</i>	97	67,8	93	94,9
	(b) <i>fájnak a lábai</i>	46	32,2	5	5,1

MV Az alábbi mondatok közül karikázza be az egyiket, azt, amelyiket természetesebbnek érzi.

K_505. (a) Nézd, milyen szép banánokat árulnak az üzletben!

(b) Nézd, milyen szép banánt árulnak az üzletben!

Standard: *banánt*, nem-standard: *banánokat*.

MK1 Karikázza be az (a)-t vagy a (b)-t aszerint, hogy melyik illik bele jobban a mondatba!

K_604. Az autós moziban az utasok ... ülve nézhetik a filmet.

(a) *autóban* (b) *autókban*

Standard: *autóban*, nem-standard: *autókban*.

MK2 Írjon a pontok helyére (ha szükségesnek érzi!) egy odaillő végződést vagy szót!

K_626. Ercsi nélinek fáj... a szív..., Kati nélinek meg a láb... is fáj...

Standard: *a lába is fáj*, nem-standard: *a lábai is fájnak*.

K_505. Khi-négyzet-próba ($f=2$): 19,5507, $p<0,01$

K_604. Khi-négyzet-próba ($f=2$): 22,5316, $p<0,01$

K_626. Khi-négyzet-próba ($f=2$): 25,5327, $p<0,01$

A standard válaszok aránya mindhárom változónál szignifikánsan a magyarországi mintában volt magasabb. Hasonló eredményt kapott Lanstyák István és Szabó Mihály Gizella (1996: 119, 1997: 81) a szlovákiai és magyarországi gimnazisták nyelvhasználatát összevető vizsgálat során.

Számbeli egyeztetés

A magyar nyelvben a többes számú főnévre vonatkozó melléknévi állapotjelző állhat egyes és többes számban egyaránt, bár a magyar nyelvűvelés az egyes számú formát részesíti előnyben mint hagyományos alakot (NyKk. I: 815–816). Éppen ezért mi is ezt tekintjük első változatnak. A keleti szláv nyelvekben viszont ilyen esetben a többes számban való egyeztetés kötelező.

19. táblázat. Típusváltozó: számbeli egyeztetés

		Kárpátalja (N = 144)		Magyarország (N = 107)	
		n	%	n	%
K_506	(a) <i>önzövé</i>	58	40,3	75	70,1
	(b) <i>önzőkké</i>	86	59,7	32	29,9
K_601	(a) <i>komolynak</i>	66	45,8	75	70,1
	(b) <i>komolyaknak</i>	78	54,2	32	29,9

MV Az alábbi mondatok közül karikázza be az egyiket, azt, amelyiket természetesebbnek érzi.

K_506. (a) A mai gyerekek attól válnak önzökké, hogy mindent megkapnak.

(b) A mai gyerekek attól válnak önzövé, hogy mindent megkapnak.

Standard: *önzövé*, nem-standard: *önzőkké*.

MK1 Karikázza be az (a)-t vagy a (b)-t aszerint, hogy melyik illik bele jobban a mondatba!

K_601. A képviselők az okokat ... tartották.

(a) *komolyaknak* (b) *komolynak*

Standard: *komolynak*, nem-standard: *komolyaknak*.

K_506. Khi-négyzet-próba ($f=2$): 21,9066, $p<0,01$

K_601. Khi-négyzet-próba ($f=2$): 14,6755, $p<0,01$

Mindkét mondatban a magyarországi mintában volt szignifikánsan alacsonyabb a többes számban egyeztetett változatok aránya.

Feminizálás

A magyar nyelv nem különbözteti meg a grammatikai nemeket, a magyarral Kárpátalján érintkező orosz és ukrán mint szláv nyelvek ezzel szemben igen. A magyarban, ha egyértelmű, hogy nőről van szó, a foglalkozásnévhez nem szükséges hozzátoldani a *-nő* utótagot (NyKk. II: 324). A nevezett két szláv nyelvben a nemre való utalás kötelező. A vizsgált mondatok mindegyikében egyértelmű volt, hogy a mondatban szereplő személy nő, vagyis a *-nő* utótag kitétele redundáns.

A feminizálás vizsgálata azért is érdekes, mert Rot Sándor több munkájában is megfogalmazta, hogy „Ha a magyar–ukrán két-nyelvűségben grammatikai nem nincs is, mégis kialakult a lehetőség, hogy egyes, főleg foglalkozást jelentő főneveknél megkülönböztetés történjen a him- és nőneműek között” (1968: 265, vö. még 1967: 191).

20. táblázat. Típusváltozó: feminizálás

		Kárpátalja (N = 144)		Magyarország (N = 107)	
		n	%	n	%
K_631	(a) <i>tanár</i>	44	30,8	61	58,7
	(b) <i>tanárnő</i>	99	69,2	43	41,3
K_632	(a) <i>igazgató</i>	110	77,5	85	82,5
	(b) <i>igazgatónő</i>	32	22,5	18	17,5
K_633	(a) <i>fodrász</i>	104	72,7	94	89,5
	(b) <i>fodrásznő</i>	39	27,3	11	10,5

MK3 Írjon a pontok helyére egy odaillő foglalkozásnevet!

K_631. Anyám egy középiskolában tanít, ő tehát ...

Standard: *tanár*, nem-standard: *tanárnő*.

K_632. Tavaly kinevezték az iskola élére, most tehát már ...

Standard: *igazgató*, nem-standard: *igazgatónő*.

K_633. Kovács Julit már régóta ismerem. Mióta ideköltöztünk, nála csináltatom a frizurámat, vagyis ő a ...

Standard: *fodrászom*, nem-standard: *fodrásznőm*.

K_631. Khi-négyzet-próba ($f=2$): 19,1565, $p<0,01$

K_632. Khi-négyzet-próba ($f=2$): 0,9408, p =nem szignifikáns.

K_633. Khi-négyzet-próba ($f=2$): 10,6116, $p<0,01$

Magyarországon mindhárom változónál alacsonyabb volt a feminizált változatok előfordulási aránya, bár a K_632-ben a különbség nem szignifikáns. Feltűnő emellett, hogy a K_631 mindkét mintában kiválik a másik kettő közül a standard válaszok szignifikánsan alacsonyabb arányával. Hasonló eredményt kaptak a szlovákiai vizsgálatban is (Lanstyák–Szabó Mihály 1996: 122–123, 1997: 72–74). A *tanárnő* változatoknak az *igazgatónő*-höz és *fodrásznő*-höz viszonyított gyakorisága valószínűleg azzal magyarázható, hogy bár a női fodrász pálya még a tanári pályánál is nőiesebb, a *tanárnő* használatos megszólításként is, a *fodrásznő* ellenben nem; az igazgatói poszt betöltése pedig máig inkább a férfiakra jellemző, mint a nőkre (vö. Lanstyák–Szabó Mihály 1997: 73).

Jelentéskölcsönzés használata teszthelyzetben

A lexikai kölcsönzések a kárpátaljai magyar nyelvűvelő irodalomban erősen stigmatizáltak. Két tesztmondat segítségével azt vizsgáltuk, hogyan viszonyulnak teszthelyzetben a jelentéskölcsönzésekhez az adatközlők. A *külrát* ('újságot előfizet' jelentésben) szó (K_701) az orosz *оsнyчaмь*, a *becsenget* 'telefonon felhív, telefonál' (K_702) pedig a *пoзвoнyмь* egyik

hasonló jelentésében használatos Kárpátalján. Mindkét jelentéskölcsönzéssel többször foglalkozott a helyi nyelvűvelő szakirodalom, stigmatizálva használatukat (Horváth 1991, Kótyuk 1995: 63–64).

21. táblázat. Típusváltozó: jelentéskölcsönzés teszhelyzetben

		Kárpátalja (N = 144)		Magyarország (N = 107)	
		n	%	n	%
K_701	(a) <i>előfizette</i>	25	17,4	62	64,6
	(b) <i>kíráta</i>	119	82,6	34	35,4
K_702	(a) <i>telefonált</i>	42	29,2	61	58,7
	(b) <i>becsengetett</i>	102	70,8	43	41,3

MJ Jónak tartja-e a következő mondatokat? (a) Jónak tartom
(b) Jobb így:

K_701. Péter erre az évre is *kíráta* a Kárpáti Igaz Szót.

Standard: *előfizette*, nem-standard: *kíráta*.

K_702. Edit tegnap *becsengetett* a vasútra, hogy megkérdezze, késik-e a vonat.

Standard: *telefonált*, nem-standard: *becsengetett*.

K_701. Khi-négyzet-próba (f=2): 55,5813, p<0,01

K_702. Khi-négyzet-próba (f=2): 21,6223, p<0,01

A kárpátaljai mintában szignifikánsan magasabb volt a jelentéskölcsönzések elfogadási aránya, mint a magyarországi kontrollcsoportban. Meglepő viszont, hogy Magyarországon meglehetősen sokan fogadták el helyesnek a jelentéskölcsönzéses mondatot. Ezt egyrészt azzal magyarázhatjuk, hogy a jelentéskölcsönzések jóval kevésbé szembetűnőek, mint a közvetlen kölcsönzések, s ennél fogva kevésbé stigmatizáltak, másrészt azzal, hogy mondatjavítási, azaz produktív feladatról van szó, amely feladattípus hatással van az eredmények alakulására.⁵⁹ Ugyanakkor nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy az *Edit tegnap becsengetett a vasútra, hogy megkérdezze, késik-e a vonat.* mondatban a *becsenget* szó '(az ajtón) *becsenget*'-et is asszociálhatta az adatközlőkben, s ez is hatással lehet az eredményekre.

Redundáns névmási tárgy használata

A magyar leíró nyelvészeti (MMNyR. II: 150) és nyelvűvelő irodalom (pl. NyKk. II: 975–976, Grétsy szerk. 1976: 52–53) egyetért abban, hogy a tárgyi szerepű személyes névmások kitétele csak abban

az esetben szükséges, ha a névmásra értelmi hangsúly esik, ugyanis a névmási tárgy az ige tárgyas ragozása miatt redundáns. Az ukrán és orosz nyelvben nincs tárgyas ragozás, ezért a személyes névmás nem maradhat el a mondatból. Ebből kiindulva feltételeztük, hogy a másodnyelv(ek) hatására a kárpátaljai magyar adatközlőknél magasabb számban fordul elő a névmási tárgy, mint a magyarországi adatközlőknél. Hipotézisünket erősítette, hogy több szerző is hasonló összefüggésben tárgyalja a redundáns névmások használatát. Kontra Miklós (1990) szerint például „Az agglutináló magyar és az analitikus angol nyelv szerkezeti különbségei alapján föltehető, hogy az amerikai magyarok (és a magyart idegen nyelvként beszélő angolajkúak) időnként több személyes névmást használnak, mint a SM [standard magyar – a szerk.] beszélők” (1990: 82). Bartha Csilla kandidátusi értekezésében (1993: 137) és több tanulmányában (1995, 1995/1996: 426–427, 1996: 280) szintén mint a nyelvi kontaktusokkal összefüggő jelenséget tárgyalja a redundáns névmások használatát. Lanstyák István (1998: 69) pedig egyenesen a „másodnyelvi kötelező kategóriák miatti redundancia” megnyilvánulását látja a névmási tárgyak kitételében. Kótyuk (1995: 11) szintén kontaktushatásként említi a névmások fölösleges használatát.

22. táblázat. Típusváltozó: redundáns névmási tárgy

		Kárpátalja (N = 144)		Magyarország (N = 107)	
		n	%	n	%
K_510	(a) <i>látsz</i>	32	22,2	36	33,6
	(b) <i>látsz engem</i>	112	77,8	71	66,4
K_515	(a) <i>láttalak</i>	56	38,9	82	78,1
	(b) <i>láttalak téged</i>	88	61,1	23	21,9
K_615	(a) <i>megkértem</i>	65	45,1	77	72,6
	(b) <i>megkértem őt</i>	79	54,9	29	27,4

MV Az alábbi mondatok közül karikázza be az egyiket, azt, amelyiket természetesebbnek érzi.

K_510. (a) Hahó! Itt vagyok! Látsz?

(b) Hahó! Itt vagyok! Látsz engem?

Standard: *látsz*, nem-standard: *látsz engem*.

K_515. (a) Tegnap láttalak a tévében.

(b) Tegnap láttalak téged a tévében.

Standard: *láttalak*, nem-standard: *láttalak téged*.

MK1 Karikázza be az (a)-t vagy a (b)-t aszerint, hogy melyik illik bele jobban a mondatba!

⁵⁹ A feladattípus hatásáról lásd a VIII. fejezet 1. részét.

K_615. Tegnap találkoztam Hedviggel, s ..., hogy vegyen nekem egy kiflit.

(a) megkértem (b) megkértem őt

Standard: *megkértem*, nem-standard: *megkértem őt*.

K_510. Khi-négyzet-próba ($f=2$): 4,0550, $p<0,05$

K_515. Khi-négyzet-próba ($f=2$): 37,7799, $p<0,01$

K_615. Khi-négyzet-próba ($f=2$): 18,8210, $p<0,01$

A 22. táblázatból látható, hogy mindhárom változópéldány esetében Magyarországon volt magasabb a standard válaszok aránya. A két minta közötti különbség mindhárom esetben szignifikáns. Mindkét mintában a K_510-es változónál a legmagasabb a névmási tárgy előfordulása. Ezt minden bizonnyal azzal magyarázhatjuk, hogy a *látsz* mint alanyi ragozású ige tárgyatlanként is értelmezhető (*látsz?* 'van látóképességed?'), így kontextusfüggő (vö. Lanstyák 1998: 70).

Meg kell jegyeznünk, hogy a hasonló szlovákiai vizsgálatban (a kárpátaljaiakkal egyezően) a szlovákiai mintában volt magasabb a redundáns névmási tárgy előfordulása, de a különbség a felvidéki és magyarországi minta között egyik vizsgált változónál sem szignifikáns (vö. Lanstyák 1998: 69). A szlovákiai és magyarországi középiskolások nyelvhasználatát összevető vizsgálat sem mutatott ki oly jelentős eltérést a két minta között, mint amelyet a kárpátaljai vizsgálatban tapasztaltunk (vö. Lanstyák–Szabó Mihály 1997: 90–91).

Kicsinyítő képzők gyakorisága

A magyar nyelv szlovákiai változatainak sajátosságait tárgyalva Lanstyák István (1998: 59–60) felvetette, hogy a kicsinyítő képzős formák szokatlanul gyakori használata (különösen a nem magyar domináns beszélők körében) valószínűleg kontaktushatásra vezethető vissza. A kárpátaljai magyar nyelvjárások „igen kedvelik a kicsinyítő képzős formákat” (Horváth–Lizanec 1993: 72; vö. még Rot 1968: 257). Kérdőívünkben négy feladattal vizsgáltuk a kicsinyítő képzők gyakoriságát.

MV Az alábbi mondatok közül karikázza be az egyiket, azt, amelyiket természetesebbnek érzi.

K_504. (a) Éhes vagy, kis bogaram? Adjak egy kis kenyérkét?

(b) Éhes vagy, kis bogaram? Adjak egy kis kenyeret?

Standard: *kenyeret*, nem-standard: *kenyérkét*.

MJ Jónak tartja-e a következő mondatokat? (a) Jónak tartom (b) Jobb így:

K_538. Tájékoztatjuk ügyfeleinket, hogy a bankkönyvecskét a jövő hónapban cseréljük ki.

Standard: *bankkönyveket*, nem-standard: *bankkönyvecskét*.
MK1 Karikázza be az (a)-t vagy a (b)-t aszerint, hogy melyik illik bele jobban a mondatba!

K_602. Miért sírsz, kis bogaram? Megütötte a ...

(a) kezecskédet? (b) kis kezedet?

Standard: *kis kezedet*, nem-standard: *kezecskédet*.

K_612. Azt hiszem, ebéd után mindenkinek jól esik egy ... – mondta a háziasszony kedves mosollyal.

(a) kávécska (b) kávé

Standard: *kávé*, nem-standard: *kávécska*.

K_504. Khi-négyzet-próba ($f=2$): 16,2436, $p<0,01$

K_538. Khi-négyzet-próba ($f=2$): 26,7076, $p<0,01$

K_602. Khi-négyzet-próba ($f=2$): 1,9669, p =nem szignifikáns.

K_612. Khi-négyzet-próba ($f=2$): 6,3432, $p<0,01$

23. táblázat. Típusváltozó: kicsinyítő képzők gyakorisága

		Kárpátalja (N=144)		Magyarország (N=107)	
		n	%	n	%
K_504	(a) <i>kenyeret</i>	87	60,4	89	84,0
	(b) <i>kenyérkét</i>	57	39,6	17	16,0
K_538	(a) <i>bankkönyveket</i>	30	20,8	54	52,4
	(b) <i>bankkönyvecskét</i>	114	79,2	49	47,6
K_602	(a) <i>kis kezedet</i>	83	57,6	71	66,4
	(b) <i>kezecskédet</i>	61	42,4	36	33,6
K_612	(a) <i>kávé</i>	130	90,3	105	98,1
	(b) <i>kávécska</i>	14	9,7	2	1,9

A 23. táblázatban látható, hogy mindegyik vizsgált változópéldány esetében Kárpátalján magasabb a kicsinyítő képzős változatok előfordulása.

Három változópéldánynál a kárpátaljai és magyarországi minta közötti eltérés szignifikáns. Mindkét mintában a K_538-as sz. feladatban fordult elő legmagasabb arányban a kicsinyítő képzős (*bankkönyvecskét*) változat. Ez valószínűleg azzal magyarázható, hogy ezt a változót mondatjavítási feladattal (MJ) vizsgáltuk, s ez a feladattípus hatással van az eredményekre.

Statisztikai különbségek

Valamennyi vizsgált változópéldánynál a magyarországi mintában volt magasabb a standard válaszok előfordulásának aránya. A két minta választása közötti eltérés 17 esetben $p<0,01$ szinten, 1 esetben (K_510)

$p < 0,05$ szinten szignifikáns. Négy változópéldánynál (K_532, 536, 632, 602) nincs szignifikáns eltérés a két minta között, a K_514-nél pedig aggályos a khi-négyzet-próba alkalmazása. A kárpátaljai mintában tehát lényegesen magasabb arányban fordultak elő a nem-standard változatok.

Ez, úgy tűnik, igazolja azt a magyar szakirodalomban elfogadott állítást, mely szerint a kisebbségi magyar nyelvváltozatokra általában jellemző, hogy nyelvjárásiabbak, provinciálisabbak, azaz kevésbé standardok, mint a megfelelő magyarországi nyelvváltozatok (vö. Deme 1970: 39, Lanstyák 1994: 64, Kiss 1994: 94–100, Sándor 2001c; konkrétan a kárpátaljai magyarra vonatkozóan lásd Horváth 1991, Kótyuk 1995: 7). Ezt az állítást empirikus szociolingvisztikai vizsgálattal, statisztikai módszerekkel mindaddig csak a szlovákiai és a vajdasági magyar nyelvváltozatok vonatkozásában igazolták (vö. Lanstyák–Szabó Mihály 1997, Göncz 1999; a kárpátaljai és magyarországi magyar nyelvváltozatok statisztikai eltéréseiről lásd még Csernicskó 1998: 217–220, Csernicskó–Fenyvesi 2000).

Hogyan állunk másokhoz mérten?

A Magyarországgal szomszédos országokban beszélt és írott magyar nyelvváltozatok nyilván hasonlítanak is, meg különböznek is. Az RSS-kutatás adatai lehetőséget nyújtanak arra, hogy a kárpátaljai minta eredményeit ne csak a magyarországi minta, hanem valamennyi régió adataival is összevessük.

Háromféle viszonyt mutatunk be a kárpátaljai és a többi minta eredményei között:

1. amikor a kárpátaljai minta gyakorlatilag semmiben sem tér el a többi mintától;
2. amikor a „középmezőnyben” vagyunk;
3. és végül amikor a kárpátaljai minta eredményei jelentősen különböznek a többi minta adataitól.

Amikor nincs különbség

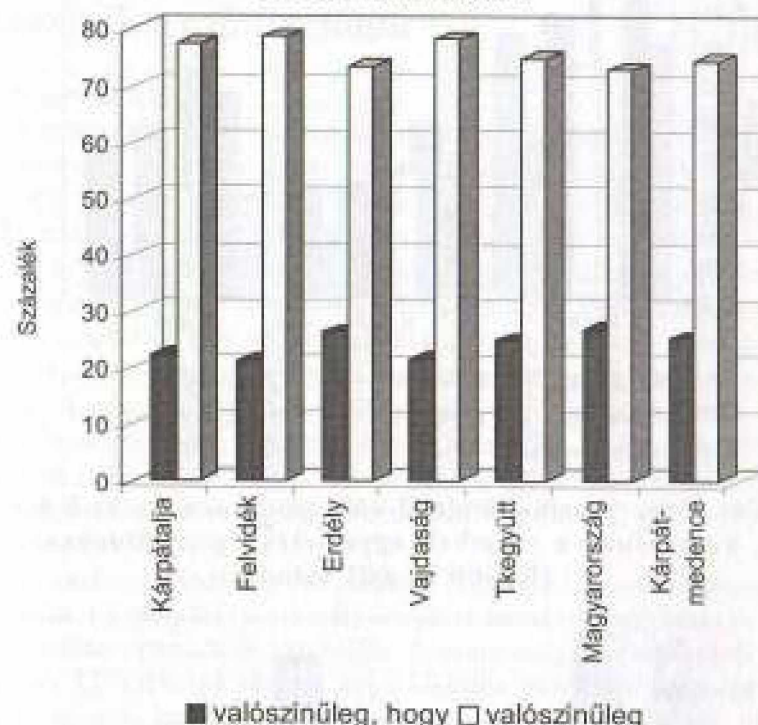
Az RSS-kutatás során használt nyelvhasználati kérdőív K_513. feladatában két megadott mondat közül kellett kiválasztaniuk az adatközlőknek azt, amelyik szerintük természetesebb:

- (a) *Valószínűleg külföldre fognak költözni.*
- (b) *Valószínűleg, hogy külföldre fognak költözni.*

A (b)-ben látható *valószínűleg, hogy* szerkezet a *valószínűleg* és a *valószínű, hogy* vegyüléséből alakult ki, és a nyelvművelő irodalom szerint (NyKk. II: 802–803) nem-standard. Az RSS-kutatás adatai szerint valamennyi régióban (beleértve Magyarországot is) közel azonos

arányban választották a (b) mondatot az adatközlők, az egyes minták között nincs szignifikáns eltérés. A kárpátaljai minta nem tér el jelentősen sem a kisebbségi közösségek összesített adataitól (az ábrán: Tkegyütt), sem pedig az egész Kárpát-medencei egyesített adatoktól (24. ábra).⁶⁰

24. ábra. A *Valószínűleg/valószínűleg, hogy külföldre fognak költözni* mondatot természetesebbnek tartók aránya az RSS-kutatásban

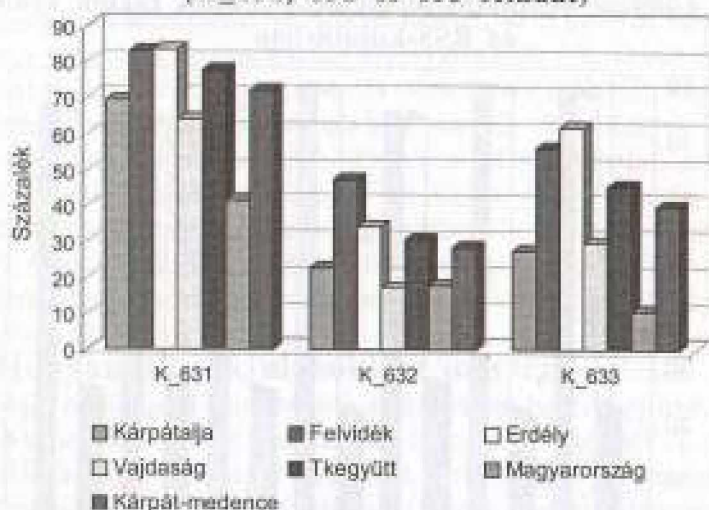
Amikor különbözünk is, meg nem is

A feminizálás tekintetében vannak régiók, amelyekről eltérnek a kárpátaljai adatok, és vannak régiók, amelyekről nem különbözik szignifikánsan a kárpátaljai minta. A felvidékieknél és az erdélyieknek például jelentősen magasabb a nem-standard válaszok aránya, mint a kárpátaljaiaknál. Vajdaság és Kárpátalja között pedig nincs szignifikáns

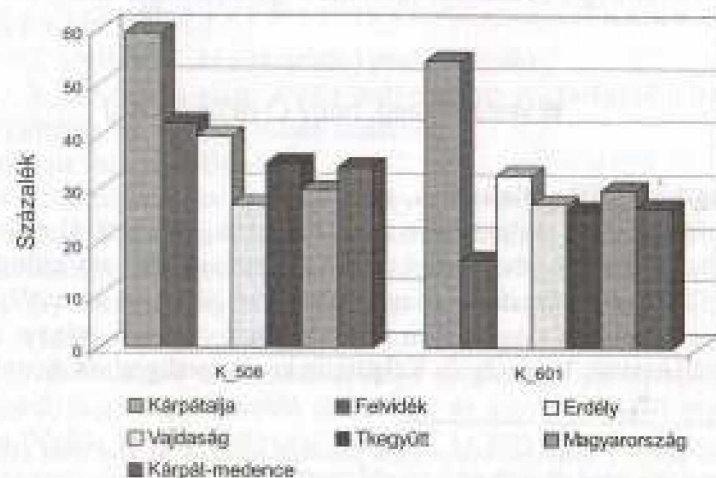
⁶⁰A VIII. fejezet 1. pontjában szintén olyan jelenséget mutatunk be, ahol nincs különbség a kárpátaljai és a többi minta között.

eltérés. A K_631-ben és 633-ban ugyanakkor jelentősen magasabb a nem-standard változatok előfordulási aránya Kárpátalján, mint Magyarországon (25. ábra).

25. ábra. A nem-standard változatok aránya az RSS-kutatásban a feminizálás típusváltozónál (K_631, 632 és 633 feladat)

26. ábra. A nem-standard változatok aránya az RSS-kutatásban a számbeli egyeztetés típusváltozónál (K_506 és 601 feladat)

Amikor van különbség

Szignifikáns különbség van ($p < 0,01$) ellenben a számbeli egyeztetés tekintetében a kárpátaljai és az összes többi minta között: a K_506. és K_601. számú feladatnál Kárpátalja magasan kiválik a nem-standard (többes számú) változatok gyakoriságával (26. ábra).

4. A kárpátaljai magyar személynév-használat sajátosságai⁶¹

A nevek átírása

A nemzetközi kisebbségvédelmi egyezmények, ajánlások rendszerint külön említést tesznek a kisebbségek névhasználatáról. A dokumentumok elismerik a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek azon jogát, hogy család- és utónévüket saját anyanyelvükön használják, s ezen nevek hivatalos elismerését is ajánlják az államoknak.⁶² Björn Jernudd a személynevek megváltoztatását a nyelvi emberi jogok megsértésének tartja: „Amikor egy állam beavatkozik az egyének neveinek és csoportidentitásának viszonyába, valószínű, hogy sérülnek az emberi jogok. A nevek kötelező megváltoztatása egyik eszköze annak, hogy egy csoportnak mint csoportnak a létét tagadják (...). Azok az államok, amelyek erőszakkal kívánják asszimilálni a látható etnikai csoportokat, megkövetelik a nevek megváltoztatását” (Jernudd 1994: 130, idézi Kontra 1997: 123).

Az ukrán nyelvtörvény 39. cikkelye biztosítja Ukrajna állampolgárai számára a jogot, hogy személyneveiket nemzeti hagyományaiknak megfelelően válasszák és használják. A nemzetiségi kisebbségekről szóló törvény 12. cikkelye rögzíti, hogy Ukrajna minden állampolgárának joga van arra, hogy saját nemzeti nyelvén használja család-, utó- és atyai nevét. Azoknak az állampolgároknak, akiknek nemzeti hagyományaikhoz nem tartozik az atyai név használata, joguk van ahhoz, hogy a személyazonossági igazolványba csak vezeték- és utónévüket írássák be. A törvény biztosítja továbbá a jogot ahhoz, hogy a korábban oroszított vagy ukránosított utóneveket egyéni kérelem alapján a

⁶¹ A magyarországi és határon túli magyar közösségek némileg különböző névhasználati szokásairól, problémáiról többen írtak már, például Kontra (1990: 105–112), Lanstyák (1991a: 26–28, 1993: 138) stb.

⁶² Vö. A Nyelvi Jogok Egyetemes Nyilatkozata, 31., 33–34. cikk (Magyar Napló 1996/október, 51. old.), Keretegyezmény a Nemzeti Kisebbségek Védelméről, 11. cikk 1. pont (Keretegyezmény 1997: 6), Oslo-i Ajánlás a Nemzeti Kisebbségek Nyelvi Jogairól, 1. cikk (Ajánlás 1998: 7).

nemzeti névhasználati szokásoknak megfelelően változtassák meg. A *Nyilatkozat a Magyar Köztársaság és az Ukrán SZSZK együttműködésének elveiről a nemzeti kisebbségek jogainak biztosítása területén* 9. cikkelye szintén elismeri a nemzeti utó- és családnév használatának jogát. Ennek ellenére a kárpátaljai magyar nevek hivatalos használatának terén mindmáig problémák vannak.

A kárpátaljai magyar nevek az ukrán írásrendszernek megfelelően cirill betűkkel szerepelnek minden személyi okmányban. Az ukrán állampolgároknak egyetlen olyan okmányuk van, amelyben nevük nemcsak cirill, hanem latin betűkkel is szerepel: az útlevél. Az útlevél-kérő űrlapon azonban nincs olyan rovat, amelyen a kérelmező feltüntethetné, hogyan írja latin betűkkel a nevét. Az útlevélosztály munkatársai így teljesen véletlenszerűen írják át cirillről latinra a kárpátaljai magyar neveket. Olyan is előfordul, hogy egyazon személy neve különböző irataiban eltérően van feltüntetve. Hogy ez nem egyedi eset, bizonyítja a Kárpáti Igaz Szó újságírójának, Kőszeghy Elemérnek Csakazértis című cikke. Szovjet útlevelében nevének latin betűs változata Kevsegi Elemir-ként, ukrán útiokmányában pedig Kevsehi Elemir formában szerepelt. Ezt ellensúlyozandó, az újságíró sajátkezű aláírásának helyére magyarul írta ki nevét: „Legszebb kézírásomat elővéve és nagy-nagy igyekezettel oda véstem be fekete tussal, hogy csakazértis: Kőszeghy Elemér” (KISz 1996. június 27., 3.).

Az asszonynevek

A magyarországi családjogi törvény 26. § (1) bekezdése szerint a feleség a házasságkötést követően ötféle hivatalos névforma közül választhat (ha például *Kis Éva* férjhez megy *Nagy Pál*-hoz):

- a) a *-né* képzővel kiegészítve felveszi férje nevét: *Nagy Pálné*;
- b) az előző változathoz hozzátoldja saját nevét is: *Nagy Pálné Kis Éva*;
- c) a férj családnévéhez illesztett *-né* képzős névforma után használja saját család- és utónevét: *Nagyné Kis Éva*;
- d) a férj családnévéhez saját utónevét kapcsolja: *Nagy Éva*;
- e) megtartja leánykori nevét: *Kis Éva* (vö. Debreceni-Balogh 1995: 341, Zahuczky 1997: 115; lásd még *Új magyar utónévkönyv*, 24–25. old.).

Ezeket az asszonynévformákat (és a nem hivatalos *N. Kis Éva* változatot) a *magyar helyesírás szabályai* is rögzíti (159. pont):

„Az asszonynevek formái a jogi előírások szerint a következők: *Nagy Jánosné, Nagy Jánosné Kovács Anna, Nagyné Kovács Anna, Nagy*

Anna és (ha valaki férjhezmenetele után is leánynevét tartja meg) *Kovács Anna*. – Bár nem hivatalos, használatos az *N. Kovács Anna* forma is.

A férj nevének *-né* képzős származéka és a leánykori név közé nem teszünk vesszőt, s a *szül.* rövidítés beiktatása is fölösleges: *Szabó Lászlóné Nagy Katalin* vagy *Szabóné Nagy Katalin* stb.”

Az asszonynevekkel (is) foglalkozó több munka egybehangzóan állítja, hogy Magyarországon az a) változat, azaz a férj család- és utónevéhez kapcsolt *-né* képzős alak a leggyakoribb (pl. NyKk. I: 247, Debreceni-Balogh 1995: 341, Zahuczky 1997: 116). Ez nem véletlen, hiszen a nyelvtörténeti adatok szerint ez a névtípus nagy múltra tekinthet vissza (vö. Benkő szerk. 1987: 382).

Az ukrainai asszonyok (így természetesen a kárpátaljai magyar feleségek is) A házasságról és családról szóló ukrainai törvény 19. cikkelye szerint a következő lehetőségek közül választhatnak:

- a) a feleség felveszi a férj családnevét, megtartva saját utónevét (a magyarországi d) változat): *Nagy Éva*;
- b) a férj és a feleség saját családnéve mellé kötőjellel csatolva felveszi házastársa családnevét: *Nagy-Kis Éva* vagy *Kis-Nagy Éva*; ezt a névformát nem engedélyezi a törvény, ha valamelyik házastárs családneve már eleve több elemből áll (Magyarországon hivatalosan nem létező névváltozat)⁶³;
- c) a feleség megtartja a leánykori nevét (a magyarországi e) típus): *Kis Éva* (vö. Kárpáti Igaz Szó 1997. július 12., 4.).

Amint az asszonynevek használatát szabályozó magyarországi és ukrainai törvény egybevetéséből kitűnik, az anyaországban legelterjedtebbnek tartott, a)-val jelölt névváltozatot (valamint a szintén *-né* képzős b) és c) formát) a kárpátaljai magyar asszonyok legfeljebb a nem hivatalos magánérintkezésben használhatják. A keleti szláv nyelv-

⁶³ Az *Új magyar utónévkönyv* című kiadvány a névhasználatról szóló hatályos magyarországi joganyagot ismertető fejezetében (27. old.) a következőket írja: „A magyar jog nem teszi lehetővé a férfi számára, hogy a házasságkötés után a feleség családi nevét viselje, vagy a házastársak közös – a két családi név összekapcsolásával képzett – házassági nevet (pl. Böröndi-Farkas) válasszanak. Ha a házasságot külföldön kötötték, és a külföldi jog alapján bármelyik házastárs vagy mindkettő a magyar néviselési szabályoktól eltérő házassági nevet szerez, azt a magyar jog érvényes néviselésnek tekinti és a nevet a hazai anyakönyvbe bejegyzik. (...) az ilyen nevet a névváltoztatási eljárásban szerzett névhez hasonlóan kell kezelni, a születési anyakönyvbe való bejegyzés folytán a név a továbbiakban születési névként viselkedik.” Az Alkotmánybíróság 2001 decemberében hozott határozata azonban a családjogi törvény módosítását javasolja; a határozat szerint többek között a módosított törvény lehetővé teszi majd a férfiak számára is a feleség családnévének felvételét a házasságkötés után, illetve arra is lehetőséget teremt, hogy a házassalándók összekapcsolják nevüket (lásd Magyar Hírlap 2002. augusztus 26., 6.).

ekre ugyanis a *-né* képzős névformák csak körülírással (*жена Пала Надба* (orosz), illetve *жінка Пала Надба* (ukrán) = 'Nagy Pál felesége') fordíthatók le (vö. Csermicskó 1996: 34–35).

Az RSS-vizsgálatban a 144 adatközlő között 51 férjezett nő volt. Közülük 6 leánykori nevét adta meg, 45 pedig férje utáni nevét, mégpedig a magyarországi d), illetve kárpátaljai a) változatnak megfelelően, azaz a *férj családneve + feleség utóneve* alakban. Vagyis mintánkban a Magyarországon leggyakoribbnak tartott névváltozat nem fordult elő. Empirikus vizsgálatunk eredménye megfelel a Debreceni Anikó és Balogh Lajos által írottaknak: „igen jelentős disztribúciós eltérés mutatkozik az egyes névtípusok között a magyarországi és a kárpátaljai gyakorlatot illetően. (...) Magyarországon messzemenően a *-né* képzős nevek vannak többségben, tehát a *Kis Péterné* típusú nevek megterhelése a legnagyobb. (...) Kárpátalján kb. olyan nagy a d) típus megterheltsége, mint Magyarországon az a) típusé” (Debreceni–Balogh 1995: 342).

A kárpátaljai magyar asszonyok által legkedveltebb névformáról negatívan vélekedik a magyar nyelvűvelő irodalom. „A nők megnevezésében gyakori probléma, hogy a női keresztnév (vagy kezdőbetűje) mellett a férj családneve szerepel a magyar szövegben is: például egy *Nagy Mária* (*Nagy M.*) jelölésből nem bizonyos, hogy lánynév vagy esetleg *Nagy Jánosné Kis Mária* megjelölése” – olvashatjuk Sebestyén Árpád tollából (Sebestyén, 36). A Nyelvűvelő kézikönyv a következőket írja a kárpátaljai magyar asszonyok körében leggyakoribb a *férj családneve + a feleség utóneve* névtípusról: „Ez a forma főként a szomszédos országok magyarságának körében lett szokásos – részben idegen hatásra –, de nálunk is egyre jobban terjed. (...) Ez más nyelvekben helyes, természetes, a magyarban azonban mindenképpen zavaró, félreértéseket okozó forma” (NyKk. I: 248), s a továbbiakban a *magyartalan, nemkívánatos* jelzők is előfordulnak e névtípus kapcsán az idézett helyen. Kálmán Béla is *főlöszleges*-nek minősíti ezt a névformát népszerű kötetében (Kálmán 1989: 73–74), Ferenczy Géza pedig *előkelősködés*-nek és *magyartalan*-nak tartja használatát (Ferenczy 1972: 171).⁶⁴ A magyar(országi) nyelvűvelés által erősen stigmatizált névforma azonban a kárpátaljai magyar asszonyok körében olyannyira elfogadott, hogy már hagyományosnak tekinthető. Erre utal az RSS-

⁶⁴ Az asszonynévformákról a Magyar Nyelvőr lapjain folyt hosszas polémia résztvevőinek többsége is hasonlóan vélekedett erről a névformáról, vö. Benkő (1962), Hexendorff (1963), J. Sultész (1963), Lőrincze (1963) stb.

vizsgálat nyelvhasználati kérdőívének kitöltése közben rögzített alábbi két interjúrészlet is.

(Az AK 24 éves egyetemi hallgató, magyar többségű faluban él.)

AK: – A házasságkötés előtt a községházán ki kellett töltenünk egy papírt, hogy a házasságban hogy fogjuk használni a nevünket. Én megtartottam a leánykori nevemet, és a papírba is azt írtam, hogy marad a régi nevem. A lakzi előtti nap rohan a szekretár⁶⁵, hogy mi van velem, egyetemista létemre nem tudom jól kitölteni a papírt, oda nem azt kell írni, hogy most hogy hívnak, hanem hogy hogy fognak hívni a férjem után. Mikor mondtam neki, hogy én jól írtam be, mert megtartom a leánykori nevem, akkor meg az volt a baja, hogy jaj, akkor ő majd a szertartáson, mikor azt kell mondani, hogy a házastársak azután az ilyen vagy olyan nevet viselik, akkor ő mit mondjon, mer' hogy ilyen esete neki még nem volt.

TM: – És végül mit mondott az esküvőn?

AK: – Hát megoldotta. Azt mondta, hogy a házasságban a férj a ..., a feleség pedig a ... nevet fogja viselni.⁶⁶ De én még jobban is jártam, mint egy évfolyamtársam. Nagyon szép neve van, ...-nak hívták. Mikor férjhez ment, a férjét ...-nak hívják, meg akarta tartani a leánykori nevét. Mégis, hát szebb neve van, mint a ..., nem? Az irodán ki is írták előre a házasságlevelet, amibe beírták, hogy megmarad a régi nevén. De amikor az anyósa megtudta, hogy mit akar, elkezdett ordibálni, hogy na mi van, kisasszony, a ... fasza kellett, a neve meg nem? És a végén mégis felvette a férje nevét. Most úgy néz ki a házasságlevele, hogy be van írva a leánykori neve, az át van húzva, és felé van írva a ... név, a férje utáni.

Egyik adatközlőnk pedig, akiről kiderült, hogy anyakönyvvezető, az interjú végeztével elmondta, hogy közel 40 éves gyakorlatában mindeddig egyetlen olyan pár akadt, amely a Magyarországon szokásos b) változatban (*férj teljes neve + né képző + a feleség teljes neve*) szeretne volna anyakönyveztetni a feleség nevét, ám itt csak a feleség volt kárpátaljai, a férj pedig magyarországi. Kérésüket azonban nem tudta teljesíteni.

A kárpátaljai és magyarországi asszonynévhasználat egy másik érdekes eltérésére derült fény a nyelvhasználati kérdőív 22. kérdésére (*Anyja*

⁶⁵ A szekretár 'titkár' kölesnász. Itt 'anyakönyvvezető' jelentésben használatos.

⁶⁶ A nevek helyén szereplő ... az adatközlőnek tett ígéretnek megfelelően került a lejegyzésbe. Az eredeti felvételen természetesen az eredeti családnevek hallhatók.

neve?) adott válaszokból. A 144 kárpátaljai adatközlő 59,7%-a (86 fő) erre a kérdésre anyja férje utáni nevét adta meg. Ezzel szemben a Magyarországon a különféle úrlapokon gyakran feltett *Anyja neve?* kérdés az anya leánykori nevét hívja elő válaszként. Ebből is kitűnik, hogy a kárpátaljai magyarok számára a magyar nyelvűvelés által stigmatizált névváltozat a lehető legtermészetesebb.

Szignifikáns összefüggés mutatható ki több szociológiai változó és az *Anyja neve?* kérdés értelmezése között. Ilyen független változó a kor és az iskolai végzettség. A legidősebb és a két fiatalabb korcsoport között $p < 0,01$ szinten szignifikáns különbség jelentkezik az idézett kérdés értelmezésében: a legidősebb korcsoportba tartozók a fiatalabb korcsoportoknál szignifikánsan nagyobb arányban adták meg anyjuk leánykori nevét. Ehhez hasonlóan $p < 0,01$ szinten szignifikáns eltérés van az alap- és középfokú végzettségűek, illetve a felsőfokú végzettséggel rendelkezők között: az utóbbi csoportban jóval többen választották anyjuk leánykori nevét a kérdésre.

Az apai név⁶⁷

A keleti szláv nevek háromeleműek: a család- és utónévből, valamint az apa utónévéből állnak, amit oroszul *otcsesztvo*-nak, ukránul *inja po bátykovi*-nak neveznek.⁶⁸ Az apai név már a 10. századi szláv forrásokban feltűnik. A 14. században már általános az apai név használata, amit az apa utónévéhez kapcsolt *-ov* *-fi*, *fiú* szuffixummal (nőnemű párja az *-ova*) képeznek. A 14. század végére a felsőbb társadalmi osztályokban az *-ov* a megtisztelő *-ovics/-jevics*-re (nőnemű *-ovna/-jevna* alakra) módosul az oroszban, illetve *-ics*, *-ovics* változatra (nőnemű *-ivna*) az ukránban (Csucska 2000). Később az apai név használata olyanmire elterjedt, hogy ez a három elemű névforma vált hivatalossá Oroszországban, majd a Szovjetunióban és Ukrajnában is, a nem szláv nyelvű népek számára is.⁶⁹

Kárpátalja Szovjetunióhoz csatolását követően a keleti szláv mintájú háromelemű nevek használatát a kárpátaljai magyarokra is kiterjesztették, és ez a hivatalos névforma a mai Ukrajnában is. Egyik adatközlőnk közlése szerint, aki 1959 óta anyakönyvvezető, a múltban minden

szovjet állampolgár atyai nevét anyakönyvezni kellett, nemzetiségre való tekintet nélkül.⁷⁰ Ez azt jelenti, hogy Nagy Béla, akinek apja Nagy Sándor, hivatalos okmányokban Nagy Béla Sándorovics-ként vagy Alekszandroovics-ként szerepel.⁷¹

A kárpátaljai magyarok háromelemű névvel illetése nem kizárólag a hivatalos okmányokra korlátozódik. A helyi magyar nyelvű sajtó is használta ezeket a névváltozatokat. A Kárpáti Igaz Szó 1958. január 31-i számában szerepel például a *Szentimrei Fegyir Fedorovics, Ujlaki József Józsefovics, Vajda Mária Olekszijevna*, a Beregi Hírlap 1995. március 16-i számában a *Nagy Ibolya Mihajlovna* névforma stb.

Ezeket a névformákat a kárpátaljai magyarok mintegy „magyarosították” a szláv nevek tulajdonképpeni lefordításával. Az így keletkezett névformák három eleműek maradtak ugyan, ám így nem idegenek a magyar névtani hagyománytól, ahol szintén van példa az apa nevéből képzett névformákra (Benkő szerk. 1987: 381–382). A magyarosított három elemű nevekre két példa a Beregi Hírlap 1995. március 9-i számából (4. lap):

„A *Popovics László Lászlóé* (született 1959-ben, beregszászi lakos) nevére 1976-ban a Beregszászi 2. sz. Középiskolában kiállított érettségi bizonyítvány elveszett, ezért érvénytelennek tekintendő. *Bátori Margit Benjáminé* (született 1958-ban, beregszászi lakos) nevére 1976-ban Beregszászi 3. sz. Középiskolában kiállított érettségi bizonyítvány elveszett, ezért érvénytelennek tekintendő”.

A *Popovics László Lászlóé* és a *Bátori Margit Benjáminé* név hivatalos szláv változata a következő: *Popovics László Lászlavics* és *Bátori Margit Benjáminovna*.

Az apai név használata a kárpátaljai magyar sajtóban a nemzetiség jelölésére is alkalmas. Az Ung-vidéki Hírek c. írású újság 1994. július 2-i számában a *Négy kerület, négy képviselő* címmel közölt hírből például négy név szerepel. Abból, hogy milyen formában szerepel az apai név a szövegben, kitűnik, hogy az első három említett személy magyar, az utóbbi nem magyar nemzetiségű:

⁶⁷ A kérdés részletes összefoglalását lásd Csernicskó (1997b)-ben.

⁶⁸ Vö.: *Otcsesztvo* – az apa neve, amelyet a keresztnévhez illesztnek (az oroszok, ukránok, fehéroroszlakok) (Rozanov szerk. 1990: 128). Lásd még Csucska (2000).

⁶⁹ Az apai név használatának a nem szláv nyelvű népekre való kiterjesztéséről Jókai Mór Sanyál fia című regényében is olvashatunk. Balogh Lajos is beszámol egy olyan esetről, amikor az Ungvári Állami Egyetem magyarországi vendégtanáraként egy belöldi légijártra váltott repülőjegyét magyar állampolgársága és nemzetisége ellenére *Lajos Lajosovics Balogh* névre állították ki (vö. Debreceni – Balogh 1995: 342).

⁷⁰ Ezt hallván felmerült a kérdés: milyen nevet kellett anyakönyvezni abban az esetben, amikor az apa neve ismeretlen. Adatközlőnk elmondása szerint 1959-ben és még néhány esztendőig ilyen esetekben a család- és utónév mellé a *bez omvecsno* „apai név nélküli” bejegyzés került. Kb. a 60-as évek közepétől lehetővé vált a megbélyegző bejegyzés elkerülése azáltal, hogy az anya dönthetett arról, milyen apai nevet választ gyermekének. A leánygyermek többsége saját apai nevét, azaz gyermeke nagyapjának nevét jegyeztette be gyermeke apai nevéként.

⁷¹ Többek között a magyar nemzetiség visszaállítását kérelmező úrlapon is fel kell tüntetni a kérelmező család- és utónéve mellett az apai nevet is (vö. KISZ 1992. július 30.).

„A területi tanács képviselője lett: a csapi választókerületben – Halász József, apja neve József, a nagydobronyiban – Orosz Ildikó, apja Imre, a homokiban – Curkó János, apja Imre, a szerednyeiben – Fedikovics Pavlo Antonovics.”

Az apai név elhagyása is utalhat a név viselőjének nemzetiségére. Ha például egy névsorban egyes nevek mellett fel van tüntetve az „otcesesztvo”, mások mellett viszont nincs, azt jelenti, hogy a kételemű névvel említettek valószínűleg magyar nemzetiségűek. A Kárpáti Igaz Szó 1994. április 23-i számában közölt névlista ezt példázza. A listában szereplő nevek: *Popadinec Vaszil Jurojovics, Zajac Mihajlo Mihajlovics, Pojdinec Szilvia Jevhenyivna, Bilasinec Ivan Ivanovics, Katrics Mária, Király János, Szavcsin Maria Vaszilivna, Szabov Vaszil Petrovics.*

Az apai név „honosított”, magyarosított változata gyakorlatilag teljesen elfogadottá, hallgatólagosan kodifikáltá vált a kárpátaljai magyarság körében. Ezt igazolja, hogy a magyar nyelvű sajtóban is használatosak, sőt magyar nyelvű hivatalos okmányokban is előfordulnak. Az 1. sz. mellékletben például a Beregszászi Esti Középiskola Bányai kihelyezett tagozata 12. osztálya osztálykönyvének egy oldala látható, ahol az osztály névsora olvasható. A nevek mindegyike az apai név magyarosított változatában fordul elő. Az 1998. évi parlamenti és helyhatósági választások előtt pedig a következőket olvashattuk a Kárpáti Igaz Szó *Lesznek magyar nyelvű szavazólapok* c. írásában:

„A Megyei Választási Bizottság felkérésére a pártok, illetve a pártkoalíciók és azok első öt tagját tartalmazó országos listát, valamint a Beregszász központú 72. sz. egymandátumos választókerület szavazólapját a parlamenti képviselőjelöltek nevével szerkesztőségünk munkatársai készítették el. Ez utóbbin, az ukrán eredeti formájának megőrzése mellett, a magyar nevek természetesen a magyar helyesírás szabályai szerint vannak feltüntetve. A KMKSZ elnökének nevét például így olvashatjuk: *Kovács Miklós Miklóse*” (KISz 1998. március 3., 3.).

A 2. sz. mellékletben közöljük a KMKSZ választási szóróanyagának egyik oldalát 1998-ból, rajta a KMKSZ elnökének nevével, a 3.-ban pedig egy választási plakátot 2002-ből.¹²

¹² Abból, hogy miként szerepel a képviselő-jelölt apai neve a listán, itt is megállapítható a nemzetisége. Aki „beavatott” a kárpátaljai magyarok aponév-használati szokásaiba, könnyen megállapíthatja, hogy a Kovács Miklóssal versenybe szálló 16 jelölt közül további 4 volt magyar nemzetiségű: Varga Lajos *Sámule*, Maliborszka Edit *Gyuláé*, Szabó Béla *Tivadare* és Tóth Mihály *Mihályé*.

Kozma Endre *magyarított szörnyszülöttnék* nevezi a Kovács Miklós Miklóse típusú névváltozatokat (Kozma 1995: 209).

Orosz vagy ukrán nyelvű társalgásban a kárpátaljai magyarokat gyakran említik apai névvel. Sebestyén Árpád így foglalta össze erre vonatkozó tapasztalatait: „ukrán vagy orosz környezetben, ilyen nyelven folyó társalgáskor, nyilvánosság előtti felszólalásokban szinte közzokás a szóba hozott személyeket hármassal névvel, tehát az apai név közbeiktatásával említeni, illetőleg a megszólított személyt keresztnév és apai név kombinációval illetni, tekintet nélkül nemzetiségére” (Sebestyén, 36–37). Valójában azonban néhány évvel ezelőtt a magyar nyelvű nyilvános, formális beszélgetésekben sem volt szokatlan ez a megszólítási forma. A vezető beosztásban lévőket, a pedagógusokat pedig kötelezően apai névvel kellett szólítani. Kozma (1995: 208–209) így írt erről: „Tekintélyének tisztelete jeléül magyarul is szlávos atyai néven szólíttatta magát a legtöbb tanító, tanár, igazgató. A magyar gyerek például, ha tanítója a szomszédban lakó *Pista bácsi* volt, (akinek apja *Szabó Ferenc*) az iskolában egyszeriben *István* (vagy *Sztyeapan*) *Francovics*-csal (azaz hivatalosan *Szabov Sztyeapan Francovics*-csal) találta magát szemben.” Balla D. Károly pedig arról számolt be, hogy Ungvár egyetlen magyar tannyelvű iskolájában gyermekének a magyar tanítónőt utó- és atyai néven kell szólítani, mert az igazgató megtiltotta az „erzsike-nizést” (vö. Balla 1993: 35).

A magyar szülők és pedagógusok idegenkedtek attól, hogy a magyar gyerekeknek szláv szokás szerint kell szólítaniuk tanáraikat, s tenni is próbáltak ez ellen. Sebestyén Árpád számol be egy esetről, amikor egy kárpátaljai pedagógus az illetékes szervekhez fordult azzal a kérdéssel, hogy megengedhető-e a kárpátaljai magyar iskolákban a *Tanító bácsi* vagy *Tanító elvtárs* megszólítás a keresztnév + apai név (KN + AN) változat helyett. Az ukrán oktatásiügyi minisztérium elutasító válasza után a Lityeraturhaja Gazeta szerkesztőségéhez fordult, de onnan is negatív válasz érkezett. Ekkor a Szovjet Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetéhez juttatta el kérdését, ahol Klara Majtinszkaja véleményezte a beadványt, rámutatva, hogy a Szovjetunió számos népénél nem a keleti szláv megszólítási normák mintájára illetik a pedagógusokat. Ugyanakkor azt is közölte, hogy a Nyelvtudományi Intézet ilyen gyakorlati kérdések eldöntésében nem illetékes, ezért a kérelmező forduljon a nemzetiségi oktatási ügyek intézetéhez. Onnan végre pozitív válasz érkezett, amely szerint hasonló esetekben nem szükséges erőltetni a szláv megszólítási szokások

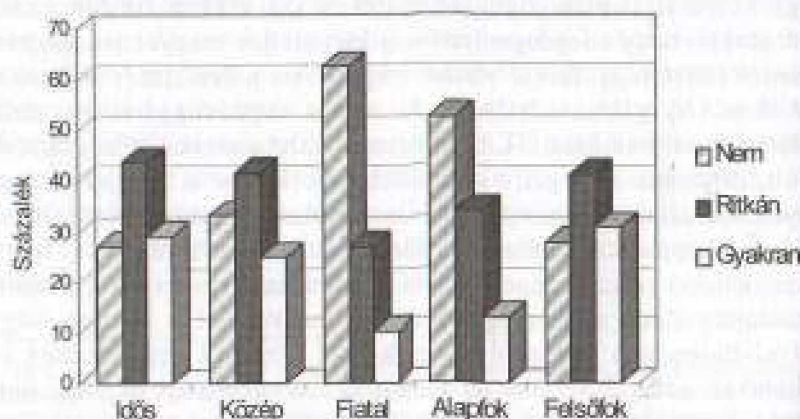
alkalmazását, meg lehet tartani a nemzetiség hagyományos megszólítási szokásait. Ennek ellenére a gyakorlat maradt a régi. A felsőbb szervekhez fordulni merészelt tanárt a helyi szervek „rendre utasították”, és a szovjet államvédelmi hivatal, a KGB is foglalkozott az ügyel (vö. Sebestyén, 37).

A vezető beosztásban dolgozó kárpátaljai magyarok apai névvel való illetésére példa egy üdvözlőlap, amelyen a Bányai Terménykészítő Vállalat dolgozói köszöntik magyar nemzetiségű és anyanyelvű vezetőjüket születésnapja alkalmából (4. sz. melléklet).

A kárpátaljai magyarok egy része számára oly természetes az apai név használata, hogy a *KN + AN* névváltozatok ritkán a sírfeliratokon is megtalálhatók (vö. Csernicskó 1997b: 167).

Az RSS-vizsgálat során a 144 fős minta 41%-a azt válaszolta ugyan, hogy nem szokták apai névvel szólítani, de a megkérdezettek 37,5%-át ritkán, 21,5%-át pedig gyakran szólították így. Az apai név használata összefüggést mutatott egyes szociológiai változókkal. Például a legfiatalabb korcsoportba tartozókat szólítják a legritkábban, a legidősebb korcsoportba tartozókat a leggyakrabban a *KN + AN* változattal (ez az összefüggés $p < 0,01$ szinten szignifikáns). Ez a látszólagos idő-vizsgálatból származó eredmény valószínűleg arra utal, hogy a kárpátaljai magyarság körében (a magyar kommunikál magyarral

27. ábra. Az apai név előfordulása korcsoportok és iskolázottság szerint (RSS-vizsgálat; %-ban)
(Szokták-e apai néven szólítani?)

érintkezésben) visszaszorulóban van az apai nevek használata. Ezt a hipotézist azonban valóságos idő-vizsgálattal igazolni kell.⁷³ A felső végzettségűek között is $p < 0,01$ szinten szignifikánsan többen vannak, akiket saját bevallásuk szerint szoktak *KN + AN* változattal szólítani (vö. 27. ábra). Ez pedig minden bizonnyal azt támasztja alá, hogy az apai név használata a kárpátaljai magyarság körében státusorientált.

5. Pragmatikai⁷⁴ eltérések

A kétnyelvűség pragmatikai hatását tárgyaló általunk ismert magyar szakirodalom meglehetősen gyér. Kontra Miklós például arra hívja fel a figyelmet, hogy a pragmatikai szinten megmutatkozó interferencia idővel a kommunikatív kompetencia módosulását eredményezheti (Kontra 1990: 113). Mindezt a South Bend-i (USA) kétnyelvű magyar közösség *tegezésmagázásával* és a *szokott + főnévi igenév szerkezetnek* a standard magyartól eltérő használatával illusztrálja (Kontra 1990: 114–117), illetve a részben a pragmatikai interferenciával magyarázható *komunikatív kudarcokról* is szól (Kontra 1990: 118–120).

Lanstyák István disszertációjában többek között a pragmatikai szintű interferencia problémáját is felveti (1993: 136–139), s megjegyzi, hogy „A kérdés kevés figyelemben részesült eddig”, ezért az ő ismertetése csak figyelemfelkeltő szándékú (Lanstyák 1993: 136). Ezután a *megszólítások*, a *névadási szokások*, a *tegezésmagázás*, a *köszönések* és a *társalgási fordulatok* terén jelentkező kontaktushatásokat említi mint olyan kérdéseket, amelyek pragmatikai szempontból kutatásra érdemesek.

Az alábbiakban egy kétnyelvű magyar közösség, az Ungvári Nemzeti Egyetem magyar nyelv és irodalom szakos hallgatóinak megszólítási szokásait vizsgáljuk egy esettanulmány keretében (részletesebben lásd Beregszászi–Csernicskó 1995, 1998).

Az adatokat részvevő megfigyeléssel gyűjtöttük 1990 szeptembere és 1996 júliusa között.

⁷³ Az adatok ugyanis abból is fakadhatnak, hogy a fiatal korcsoportba sorolt AK-knek éppen koruknál és társadalmi státusuknál fogva nem jár még ki az apai névvel való megszólítás. A látszólagos idő-vizsgálat és valóságos idő-vizsgálat fogalmáról lásd Trudgill (1997) kötetét.

⁷⁴ A pragmatika a nyelvészeten az az ága, amely (a tisztán nyelvi jelentést tanulmányozó szemantikával ellentétben) a nyelvi elemek társas környezethez kapcsolódó jelentésével foglalkozik.

A magyarországi egyetemi és főiskolai hallgatók általában *család-név + cím* (*Nagy tanár urat keresem*), vagy csak *cím* (*Tanár úr!*) formájában említik, illetve szólítják meg tanáraikat. Ehhez képest az ungvári magyar szakos hallgatók azonos szituációban több változat közül választhattak.

Öt alaphelyzetet különböztettünk meg: ha

- 1) a magyar tanszék tanárait;
- 2) a tanszékvezetőt;
- 3) a tanszék magyarországi vendégtanárát;
- 4) más (nem a magyar) tanszék tanárát *szólítják meg*, illetve ha
- 5) kívülállóknak:
 - a) kárpátaljai magyaroknak;
 - b) magyarországiaknak;
 - c) orosz vagy ukrán nyelven *említik* a magyar tanszék tanárait.

Kárpátalján a keleti szláv szokás szerint a magyarokat is *három elemű* névvel (*családnév + keresztnév + apai név*) anyakönyvezik. A magyarok *keresztnév + apai név* (*KN + AN*) változattal való megszólítása a beszélt nyelvben is előfordul (vö. Fülei-Szántó 1994: 32). Az 1980-as évek végén még a magyar nyelvű beszélgetésben is a fenti módon kellett megszólítani a vezető beosztásban lévőket, a tanítókat, tanárokat stb., többek között az ungvári egyetem magyar tanszékének oktatóit is. Ennek ellenére a magyar szakos hallgatók körében az a gyakorlat alakult ki, hogy a magyar tanszék tanárait *keresztnév + bácsi/néni* néven szólították. Tehát például *Vaszőcsik Vera* docens *Vera néni*, *Kótyuk István* docens *Pista bácsi* minden egykor volt ungvári magyar szakos számára. Ennek valószínűleg egy spontán védekezési mechanizmus lehet az oka. Ugyanis a *KN + AN* használatának erőteljes támogatása (sőt erőltetése) következtében a hagyományos *Tanár úr/Tanárnő* forma használata visszaszorult (amiben kétségkívül a *Tanár úr* osztályellenes hangulata is közrejátszott), és az a helyzet állt elő, hogy az ungvári magyar szakosnak egyformán a *KN + AN* változattal kellett (volna) megszólítani az oroszul vagy ukránul előadó bármely szakos tanárát, mint az anyanyelvén előadó, ezért hozzá több szempontból is közelebb álló magyar tanszék tanárait. A magyar nyelvben általában az idősebb ismerősök és távolabbi rokonok megszólítására használt *KN + bácsi/néni* forma viszont alkalmasnak bizonyult a tanszéki tanárok tiszteletteljes, ámde az erőltetett és idegen *KN + AN* változatot elkerülő megszólítására, s egyben a magyar szakos diák és magyar tanára kö-

zötti bensőségebb viszony, szolidaritás kifejezésére, ezért használata megszilárdult.²⁵

A *KN + bácsi/néni* forma jobb híján egészen fiatal tanárok megszólítására is használható. Ezt egy konkrét esettel illusztráljuk. A tanszék egyik fiatal tanárát a felsőbb évfolyamok tegezték. Az elsőévesek erre nem kaptak felhatalmazást. A magázódás az órákon nem okozott gondot a hallgatóknak, mert ott el tudták kerülni a direkt megszólítást. Történt azonban, hogy telefonon kényszerültek valamit megbeszélni tanárukkal. Véletlenül voltunk tanúi az esetnek, amikor szinte az egész első évfolyam azon tanakodott, hogyan hívják a telefonhoz 30 év körüli tanárukat. A *Soós tanár úr* forma Kárpátalján ilyen esetben nem használatos, tehát fel sem merült. A *KN + AN* változat azért sem jöhetett szóba, mert a hallgatók nem ismerték a tanár apai nevét. Így végül a *Kálmán bácsi* megszólítás mellett döntöttek.

A *KN + bácsi/néni* féle megszólítást a más tanszékek tanárai nem nézik jó szemmel. Az orosz és ukrán nyelv megszólítási normái szerint ugyanis tiszteletlen egy egyetemi tanár *bácsizása* vagy *nénizése*. Kozma Endre (1993: 33) beszámol arról, hogy a magyar tanszék vezetőjének sem tetszik ez a megszólítási forma: „Egy államvizsgán P. M. Lizanyec a *Pista bácsi*, *Erzsike néni* féle megszólításokat tiszteletlennek nevezte”.

Más a helyzet a magyar tanszék vezetőjével. Őt a *KN + AN* változattal szólítják meg a hallgatók (vagy az oroszos *Petro Nyikolajevics*, vagy az ukrános *Petro Mikolajovics* formát alkalmazva). Neki több okból is „kijár” ez a megszólítás. Egyrészt nem magyar nemzetiségű, másrészt tanszékvezető, tehát vezető beosztású. Tanszékvezetőként nagyobb fokú tisztelet illeti meg, mint beosztottjait, vezetőként nagyobb távolságot tart a hallgatókkal való érintkezésben, ezért őt a kárpátaljai magyarság szemében formálisabb *KN + AN* formával illik megszólítani.

Érdekes, hogy az utóbbi években (valószínűleg a magyarországi felsőoktatási intézményekkel való szorosabb kapcsolattartás hatására) bemutatkozáskor a tanszékvezető az elsőéves hallgatóknak a *Profeszor úr* megszólítási lehetőséget ajánlja fel, ennek ellenére azok általában gyorsan átveszik és alkalmazzák a magyar szakosok körében megszokott *KN + AN* megszólítási formát. Ezt nagyban erősíti, hogy a

²⁵ A megszólítás által (is) kifejezett szolidaritás és összetartozás érzésének értéke akkor válik igazán értékelhetővé és érthetővé az olvasó számára, ha elmondjuk, hogy az Ungvári Állami Egyetemen közel 9 ezer hallgatója és többszáz oktatója van, s csak a Magyar Filológiai Tanszéken folyik magyar nyelvű oktatás. Az egyetem magyar tanszékén az öt évfolyamon összesen kb. 120 diák tanul. A tanszék főállású oktatóinak száma általában 5–6.

tanszékvezető beosztottjai, azaz a tanszéki tanárok is *Petro Mikolajovics*-nak szólítják főnöküket (vö. Sebestyén, 33). Szabályként könyvelhetjük el tehát, hogy a tanszékvezetőt *bácsizni* lehetetlen, legalábbis a helyi norma szerint.

Különösen érdekes az, ahogyan az ungvári magyar szakos diákok a tanszék magyarországi vendégtanárát szólítják.⁷⁶ Első pillantásra úgy tűnhetett a kívülállóknak, hogy Balogh Lajost olyan megszólítással illeték ungvári diákjai, ahogyan azt magyarországi hallgatói. Legfeljebb az tűnhet fel, hogy a Magyarországon szokásos *Balogh tanár úr* és *Tanár úr* változatok mellett egy harmadik is használatos volt: a *Lajos tanár úr*. A valóság azonban ennél valamivel bonyolultabb, ugyanis a három változat közül a legszemélytelenebb *Tanár úr* és a közvetlen *Lajos tanár úr* szimbolikus jelentéssel bírt. A *Tanár úr* kívülről, egészen pontosan Magyarországról érkezett tanárt jelölt a tanszék helyi tanáraival szemben, akiket *bácsizni* szokás. Ez nem jelent diszkriminációt vagy érzelmi kirekesztést, csupán azt a tényt rögzíti, hogy a vendégtanárnak a magyarországi szokások szerinti megszólítás jár. A (*Balogh*) *Tanár úr* és a *Pista bácsi* változatok mellett a magyarországi lektor megszólítására idővel kialakult egy köztes forma, mégpedig a *Pista bácsi*-val egyenértékű *Lajos tanár úr*, amely nagyszerűen fejezi ki azt, hogy a személy, akit jelöl, közel áll az adott közösséghez, ezzel a megszólítási formával mintegy „honosításra került”, de azért azt is rögzíti, hogy Magyarországról érkezett, tehát *bácsizni* mégsem illik. A *KN + cím* használata egyértelműen a szolidaritást, a csoportba fogadást jelöli ebben az esetben, hiszen „A másik keresztnévnek ismerete és használata természetes nagyfokú bizalmasság, vagy legalábbis e bizalmasságra való vágy jele” (Wardhaugh 1995: 241).

Mindent egybevetve tehát Balogh Lajost lehetett *Balogh tanár úr*-nak, *Tanár úr*-nak vagy *Lajos tanár úr*-nak szólítani, de *Lajos bácsi*-nak nem.⁷⁷ Ezzel szemben a helyi Kótyuk Istvánt minden hallgatója *Pista bácsi*-nak nevezte.

Jól nyomon követhetők voltak a fentiek akkor, ha valaki azzal kopogott be a magyar tanszékre, hogy „A *Tanár urat keresem*.” A *Tanár úr* azonnal

mindenkiben Balogh Lajost asszociálta, akkor is, ha a tanszék minden férfi tanára jelen volt.⁷⁸

Több változattal kell számolnunk, ha azt akarjuk megvizsgálni, hogyan szólítják az ungvári magyar szakosok a más tanszékek oktatóit.

Viszonylag egyszerű a helyzet akkor, ha orosz vagy ukrán nemzetiségű és ezen a nyelven előadó tanárról van szó, vagy olyanról, aki magyar ugyan, de nem magyarul ad elő, illetve ha magyar nyelven tartja előadásait, ám nem magyar nemzetiségű. Ilyenkor kivétel nélkül a *KN + AN* változat használata dukál.⁷⁹

Más a helyzet akkor, ha olyan tanárt kell megszólítani, aki magyar nemzetiségű, magyarul ad elő, de nem a magyar tanszék munkatársa. Ilyenkor a *Tanár úr* megszólítás járja, de a *Pista bácsi* vagy *Lajos tanár úr* féle változatok semmiképpen sem jöhetnek szóba.

Ebben az esetben a *Tanár úr* bizonyos fokú semlegességet jelöl. Természetes, hogy az ilyen tanárt nem lehet *bácsizni* (hiányzik az a szolidaritás, ami a magyar szakos diákok és a magyar tanszék tanárait összeköti, az ilyen tanár nem tagja ennek a mikroközösségnek), de a *KN + AN* forma is furcsán hatna ma már egy magyarul előadó magyar tanár megszólításaként.⁸⁰

Figyelemre méltó az is, hogyan említik az ungvári egyetem magyar szakos hallgatói a magyar tanszék tanárait a helyi magyarokkal, a magyarországiakkal és az oroszul vagy ukránul beszélőkkel való kommunikációban. A kárpátaljai magyarokkal való beszélgetésekben a magyar tanszék tanárait *Kati néni*-ként, *Pista bácsi*-ként említik. Magyarországi beszédpartnerek számára ugyanők mint *Horváth tanárnő* és *Kótyuk tanár úr* jelennek meg. Ha oroszul vagy ukránul folyik a társalgás, előbbiből azonnal *Katyerina Ivanovna*, utóbbiból *Sztyepan Ivanovics* lesz.

⁷⁶ Az új vendégtanároknak is a magyarországi mintájú *Tanárnő/Tanár úr* megszólítás jár, de az ungvári tartózkodás közel négy éve nem mindig elég ahhoz, hogy az *KN + tanárnő/tanár úr* változat is megjelenjen.

⁷⁷ Probléma esetleg csak akkor adódik, ha a diákok valamilyen oknál fogva nem ismerik a tanár apai nevét. Bármilyen más megszólítási forma ugyanis ebben az esetben tiszteletlen, udvariatlan. Ha ilyenkor mégsem kerülhet el a közvetlen és direkt megszólítás, a hallgatók egy jól bevált esethez folyamodnak. Az órarend mellett a tanár családnéve után utó- és apai nevének kezdőbetűje is fel van tüntetve. Ha mód van rá, a hallgatók ezekből a betűkből próbálják kikövetkeztetni, hogyan szólítsák a tanárt. Például ha *Rosko P. M.* áll az órarendben, a tanárt hívhatják mondjuk *Pavel Mikolajovics*-nek, *Pjotr Mihajlovics*-nak stb. Ha mégsem sikerült eltalálni a helyes változatot, a tanár általában nem sietődik meg, hanem kijavítja a diák „tévedését”, aki erre elnézést kér, s a megszólítás talajdonképpen elérte a célját: a kapcsolatteremtés megtörtént.

⁷⁸ Az, hogy magyar anyanyelvű, de nem a magyar tanszéken dolgozó tanár magyarul adjon elő az ungvári egyetemen, csak 1995 óta lehetséges.

⁷⁶ 1986–1989 között *Kozma Endre*, 1989–1994 között *Balogh Lajos* végzett vendéglektori munkát az Ungvári Állami Egyetem Magyar Filológiai Tanszékén. Mivel a szerzők diákjevei nagyrészt egybeesnek Balogh Lajos ungvári tartózkodásával, megfigyeléseink elsősorban az ő megszólítására vonatkoznak, Balogh Lajost 1994-ben *Bóhm Edit*, őt pedig 1998-ban *Kovács Imre Attila* változtatta fel.

⁷⁷ Pedig Balogh Lajos korta és megjelenése alapján nyugodtan lehetne *bácsi*.

A fent röviden ismertetett normarendszer kialakulását és fennmaradását elősegítette, hogy kis tanszékről van szó, melynek személyi állománya hosszú évekig (közel 20 évig) szinte teljesen változatlan volt. Jelentősebb változásokra a tanári karban csupán 1994-ben került sor először, amikor néhányan nyugdíjba vonultak, helyükre fiatalabbak érkeztek. Ez a megszólítási szokásokra is hatott. Az ismertetett normarendszer felbomlását siettetti az is, hogy 1990-től egy-egy évfolyam⁸¹ rendszeresen egy szemeszteres részképzésen vesz részt valamelyik magyarországi egyetemen⁸², és a hazatérő diákok körében terjed a Magyarországon szokásos *Tanár úr/Tanárnő* változat. Ezt alkalmazzák minden olyan esetben, amikor nincs oda vonatkoztatható kikristályosodott norma, tehát így szólítják például a tanszék újonnan odakerült fiatalabb tanárait.

Az Ungvári Nemzeti Egyetem magyar szakos hallgatóinak megszólítási szokásait a 28. ábrában foglaltuk össze.

A fentiekből néhány olyan következtetés vonható le, amelyek a nemzetközi szakirodalomban ugyan evidenciának számítanak, a magyar kétnyelvűség-kutatás azonban mindeddig csupán felvetette a kétnyelvűség pragmatikai szinten jelentkező hatásának problémáját a magyar kontaktusváltozatokkal kapcsolatban. Szem előtt tartva azt a tényt, hogy ismételten megerősítést nyert, hogy a megszólításnak is normái vannak, amelyek éppúgy megsérthetők, mint pl. a helyesírási szabályok (vö. Ervin-Tripp 1979: 320), az alábbi következtetéseket fogalmazhatjuk meg.

✓ A kárpátaljai magyar kontaktusváltozatban a kétnyelvűség pragmatikai szintű hatása is kimutatható.

✓ Az ungvári magyar szakos egyetemi hallgatók megszólítási normái a) az orosz és ukrán, b) a magyarországi és c) a kárpátaljai magyar megszólítási normákból ötvöződnek, azaz

✓ nem egészen azonosak sem az egynyelvű orosz és ukrán, sem a szintén egynyelvű magyarországi magyar megszólítási normákkal.⁸³ kétnyelvű normák szabályozzák (vö. Kontra 1990: 13), köztes normákról van szó.⁸⁴

⁸¹ Rendszerint a mindenkor harmadik és ötödik.

⁸² Általában a Debreceni Egyetemen vagy az ELTE-n.

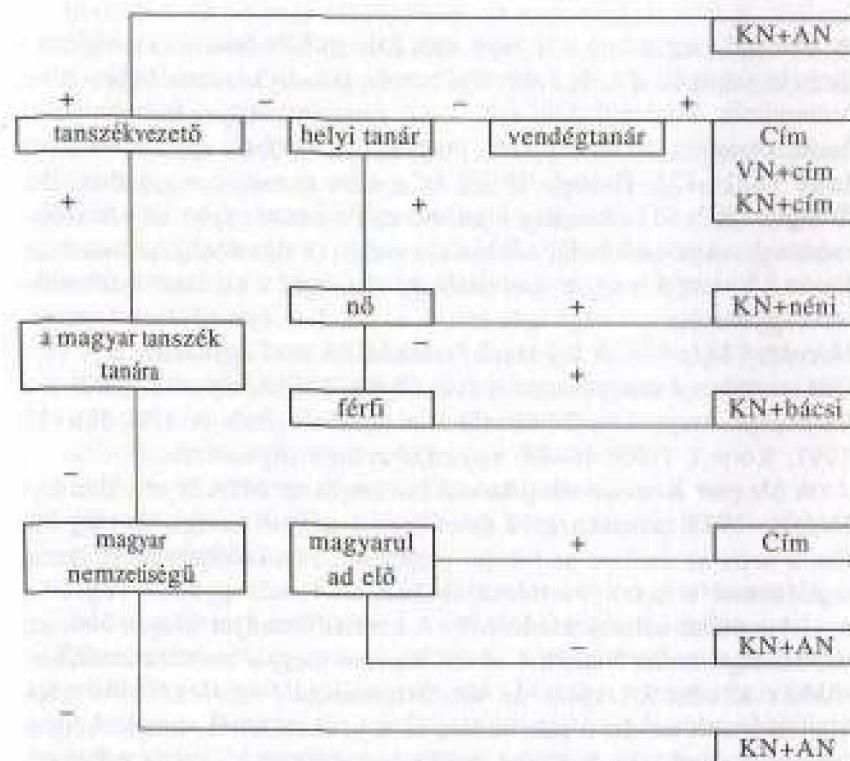
⁸³ Kontra Miklós és Pléh Csaba, a Ronald Wardhaugh *Szociolingvisztika* című könyvéhez írott feladatok összeállítói is utalnak erre: „A kisebbségi magyarok névhazszozlata és megszólítási rendszere lényegesen eltérhet a magyarországitól.” Vö. Wardhaugh (1995: 247).

⁸⁴ A közösen beszélt nyelv nem feltétlenül jelenti azt, hogy a szociolingvisztikai szabályok is azonosak (vö. Ervin-Tripp 1979: 327).

✓ Az egyes megszólítási változatok közötti választást a beszédhelyzet és a beszédpartner határozza meg.

✓ A közösség által használt változatok más-más szimbolikus jelentést hordoznak, és megoszlának a közösség első és másodnyelve között (bár az első nyelvhez tartozó elemek száma túlsúlyban van, ami nagy valószínűséggel arra utal, hogy jelen esetben elsőnyelv-domináns kétnyelvűséggel állunk szemben).

28. ábra. Az Ungvári Nemzeti Egyetem magyar szakos hallgatóinak megszólítási szokásai

VIII. Empirikus adatok a kárpátaljai magyar nyelvhasználatról

1. Egy hasonlóság a magyarországi és a kárpátaljai magyar nyelvhasználat között: a -t végű igék kijelentő módja

A standard magyarban a -t végű igék kijelentő és felszólító módjában a tárgyas ragozás esz. 3. személyében és tsz. 1–3. személyében nincs homonímia: kijelentő mód esz. 3. sz. *futja, ragasztja*, felszólító mód: *fussa, ragassza*. A tradicionális magyar nyelvjárások egy részében (vö. Imre 1971: 325, Balogh 1997) és a nem-standard magyarban (vö. Trudgill 1997: 53) azonban a kijelentő módú forma egybeesik a felszólító módúval: a kijelentő és felszólító mód esz. 3. sz. egyaránt *fussa, ragassza*. Egyes kárpátaljai magyar nyelvjárásokra jellemző a kijelentő és felszólító mód egybeesése a -t végű igék esz. 3. és tsz. 1–3. személyében (Lizanec-Horváth 1981: 17). A kijelentő és felszólító mód egybeesése a -t végű igék esetében a magyarországi (vö. NyKk. I: 618, NymKsz., 180) és a kárpátaljai magyar nyelvűvelő irodalomban (Balogh 1991, Horváth 1991, Kótyuk 1995: 46–47) egyaránt erősen stigmatizált.

A Magyar Közvélemény-kutató Intézet és az MTA Nyelvtudományi Intézete 1988 tavaszán a 18 éven felüli magyarországi lakosság 850 fős, a nem, az életkor, az iskolai végzettség és a lakóhely típusa szerint reprezentatív országos mintáján kérdőíves adatgyűjtést végzett a nyelvhasználat néhány kérdéséről. A kutatás (amelyet Magyar Nemzeti Szociolingvisztikai Vizsgálat néven ismer a magyar nyelvésztársadalom) többek között kiterjedt az ún. *stigmatizált kijelentő mód* vagy közismertebb nevén a suksükölés és a szukszükölés, tulajdonképpen tehát a -t végű igék kijelentő módja használatának feltérképezésére is (vö. Váradí-Kontra 1994).

A kérdőívben két feladattípussal vizsgálták a jelenséget. Az egyik feladatban adott mondatról kellett eldönteniük az adatközlőknek, hogy helyes-e, a másikban pedig hiányos mondatot kellett kiegészíteni. A reprezentatív mintára alapozó vizsgálatból többek között a következők derültek ki.

1. A suksükölés és szukszükölés megítélése, illetve produkálása nem azonos: a suksükölést sokkal kevesebben ítélik helyesnek és sokkal kevesebben produkálják, mint a szukszükölést (vö. Váradí-Kontra 1994: 123).

2. A grammatikalitási ítéletek és a mondatkiegészítő feladattípus eredményei között eltérés van, ami azt jelenti, hogy az adatok értékelése során számolni kell a feladattípus hatásával (vö. Váradí-Kontra 1994: 123).

3. Nem állíthatjuk, hogy aki szukszüköl, az suksüköl is. A magyarországi beszélők három csoportra oszlanak a stigmatizált kijelentő mód használatát tekintetében. Az egyik csoport a standard beszélőké: ők se nem suksükölnek, se nem szukszükölnek. Vannak a félstandard beszélők: ők szukszükölnek, de nem suksükölnek. Végül vannak a nem-standard beszélők, akik suksükölnek is, szukszükölnek is (vö. Kontra 1992: 92).

A nyelvjárási irodalom (Imre 1971, Balogh 1997) alapján valószínűsíthető, hogy a jelenség túlterjed a mai Magyarország határain, és az egész magyar nyelvterületen változóként viselkedik. Lanstyák István és Szabó Mihály Gizella (1997) könyvükben E-változónak, azaz egyetemes változónak tekintik a -t végű igék kijelentő módját. Ez alapján a következő hipotéziseket állítottuk fel.

1. A suksükölés és a szukszükölés közötti különbség a határokon túl (így Kárpátalján) is olyan lesz, mint a magyarországi reprezentatív mintán mért vizsgálatban: a szukszükölő változatok magasabb arányban fordulnak majd elő, mint a suksükölők.

2. Ha Magyarországon a feladattípus hatással van az eredményekre, valószínűleg a kisebbségi magyaroknál, köztük Kárpátalján is hasonló lesz a helyzet.

3. A kárpátaljai és a Kárpát-medencei magyar beszélők is három csoportra oszthatók e változó használatát tekintve.

Feltevéseinket két, egymástól időben és a mintavételben is különböző vizsgálatból nyert adatokkal ellenőriztük. Mindkét vizsgálatban közös, hogy a Magyar Nemzeti Szociolingvisztikai Vizsgálathoz (MNSzV) hasonlóan kérdőíves módszerrel gyűjtött adatokat a tárgyalt jelenségről valódi beszélőktől, illetve hogy mindkettőnek van kárpátaljai vonatkozása.

Az egyik az RSS-vizsgálat, a másik kutatás az Iskola-2000 (leírásukat lásd a Bevezetésben).

Az MNSzV-ben, mint említettük, két feladattípussal vizsgálták a stigmatizált kijelentő módot, és arra a következtetésre jutottak, hogy a feladat jellege befolyásolja az eredményeket.

A grammatikalitási ítélet során az alábbi mondatok helyességét ítélték meg az adatközlők (GR feladattípus).

(1) *Nem szeretem, ha elhalasszák a döntést.*

(2) *Ha időben érkeznek, még ők is láthassák a filmet.*

A szóbeli mondat-kiegészítő feladatnál pedig a szótári alakjában megadott szó helyesnek ítélt alakját illesztették a válaszadók a mondat üresen hagyott helyére (MK feladattípus).

(3) *Az asztalos éppen most ragasztja/ragassza a szék lábát.*

(4) *Ebben a zajban nem hallom, ha Éva kinyitja/kinyissa az ajtót.*

Az RSS-kutatásban szintén mondat-kiegészítő (MK) feladatot használtunk, de írásban.

(5) *Minek ez a halogatás? Nem szeretem, ha valaki elhalasztja/elhalassza a döntéseket.*

(6) *Ha Péter rosszul válogatja/válogassa meg a barátait, pórul jár.*

Az Iskola-2000 kutatás során három feladattípussal dolgoztunk. Az elsőben adott mondatokról kellett eldönteni, helyesek-e, és ha nem, írásban helyesre kellett javítani őket (MJ feladattípus).

(7) *A plakátragasztó egész nap ragassza a plakátokat.*

(8) *Mikor osszátok már el a kártyát?*

(9) *Ha Béla rosszul válogassa meg a barátait, pórul jár.*

(10) *Menj odébb, mert Mari nem látja tőled a tévét.*

A második feladattípusban egy hiányos szót kellett írásban végződéssel kiegészíteni (MK).

(11) *Attila mindig időben megcsinálja a leckét, Mónika pedig mindig elhalasztja/elhalassza másnapra.*

(12) *Én látom az összefüggéseket, de ő nem látja/látssa.*

A harmadikban pedig két megadott mondat közül kellett kiválasztani a helyeset (MV feladattípus).

(13) a) *A jó testvérek mindig igazságosan osszák el a csokit?*

b) *A jó testvérek mindig igazságosan osztják el a csokit?*

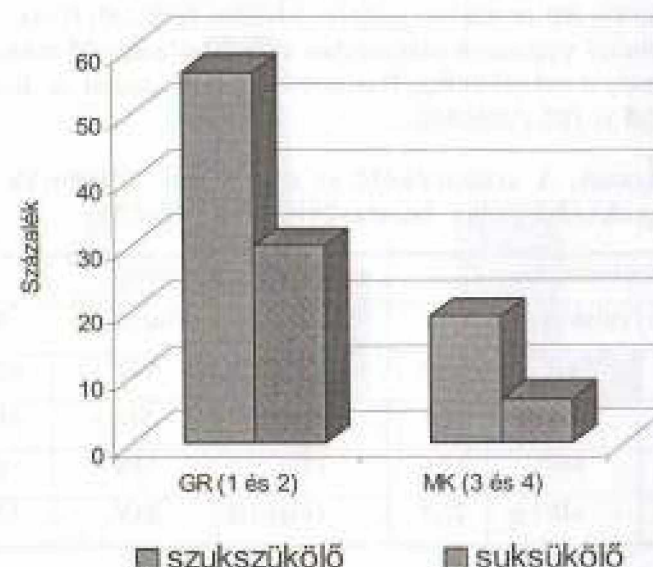
(14) a) *Gyorsan megkössük az egyezséget, és már megyünk is.*

b) *Gyorsan megkötjük az egyezséget, és már megyünk is.*

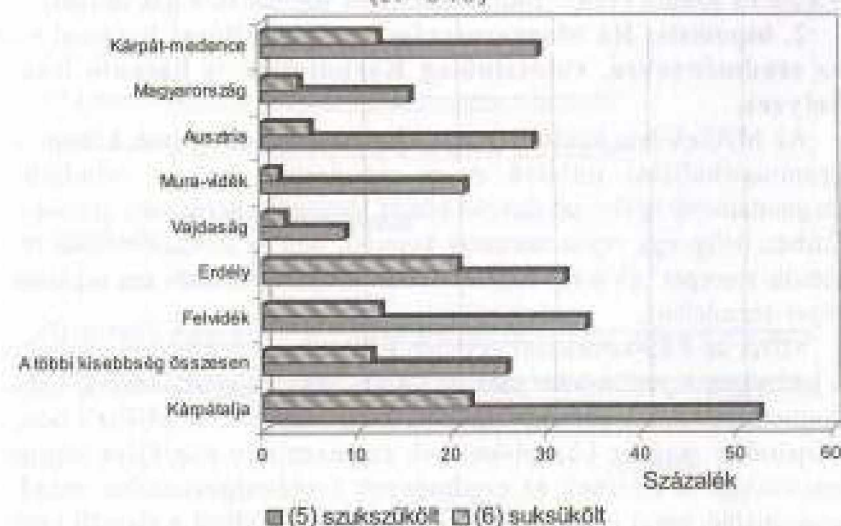
1. hipotézis: A suksükölés és szukszükölés közötti különbség a határokon túl is olyan lesz, mint a magyarországi reprezentatív mintán mért vizsgálatban: a szukszükölő változatok magasabb arányban fordulnak majd elő, mint a suksükölők.

Az MNSzV-ben az (1) és (2) megítélése, illetve a (3) és (4) produkciója között jelentős eltérés volt (lásd 29. ábra, ill. vö. Váradi-Kontra 1994: 123).

29. ábra. A szukszükölő és suksükölő változatok aránya az MNSzV-ben (N=850)

30. ábra. A szukszükölő (elhalassza) és suksükölő (válogassa) változatok gyakorisága az RSS-kutatásban (N=846)

A 29. ábrából látható, hogy mindkét feladattípusnál valóban magasabb a szukszükszűkölő mondatot helyesnek tartók, illetve a szukszükszűkölést produkálók aránya. Most nézzük meg, hogyan alakul ugyanez az RSS-kutatásban, amely hét országban gyűjtött adatokra épül (30. ábra).

A szukszükszűkölő változatok előfordulási aránya valamennyi mintában magasabb, mint a sukszükszűkölőké. Hasonló eredményt mutat az Iskola-2000 vizsgálat is (24. táblázat).

24. táblázat. A szukszükszűkölő és sukszükszűkölő változatok gyakorisága az Iskola-2000-ben (N=675)

Szukszükszűkölő			Sukszükszűkölő		
Mondatszám	Feladattípus	%	Mondatszám	Feladattípus	%
(7)	MJ	58,6	(9)	MJ	42,3
(8)	MJ	59,7	(10)	MJ	41,3
(11)	MK	17,0	(12)	MK	1,8
(13)	MV	22,4	(14)	MV	13,7

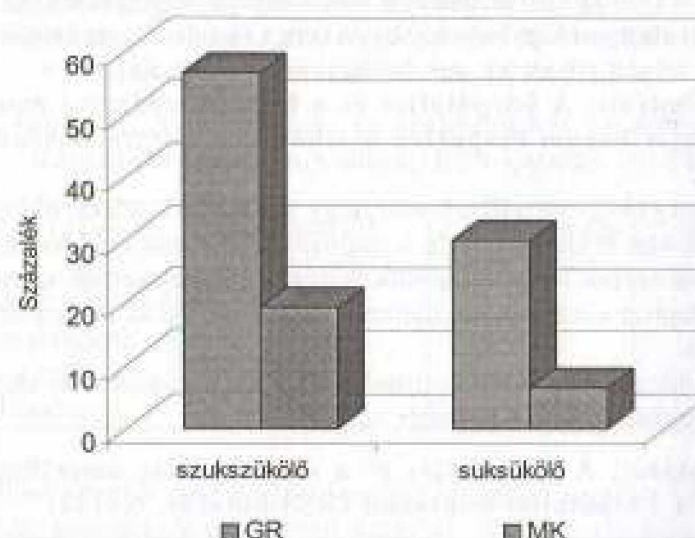
A szukszükszűkölés százaléka itt is magasabbak. Ez azt jelenti, hogy az RSS-kutatás és az Iskola-2000 megerősíti az MNSzV eredményeit: a szukszükszűkölés és a sukszükszűkölés társadalmi megítélése eltérő. Ezt a jelenséget Váradí és Kontra (1995: 140) differenciált stigmatizációnak nevezi.

2. hipotézis: Ha Magyarországon a feladattípus hatással van az eredményekre, valószínűleg Kárpátalján is hasonló lesz a helyzet.

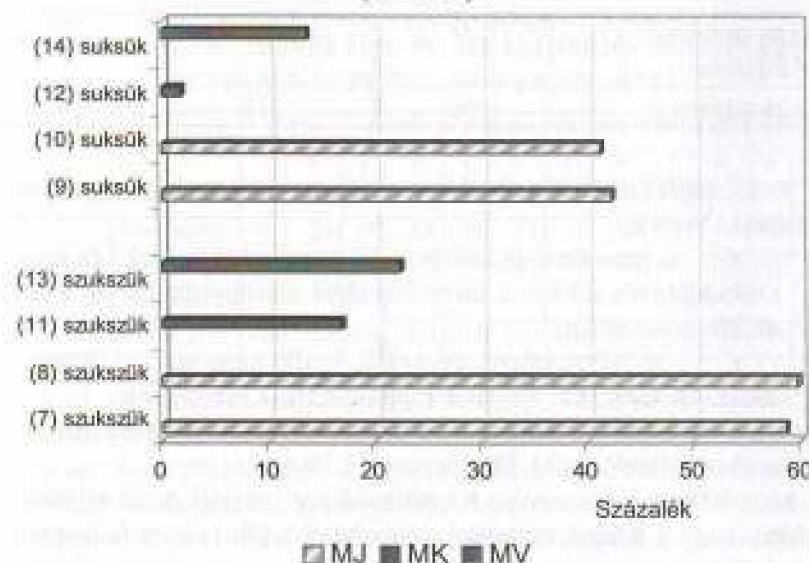
Az MNSzV-ben különbség mutatkozott a feladattípusok között: „A grammatikalitási ítéletek és a mondatkiegészítési feladatban megmutatkozó nyelvi produkció között lényeges eltérés van: produkció közben belép egy olyan normatív kontroll, ami az ítéletalkotásban nem játszik szerepet” (Váradí–Kontra 1994: 123). A 31. ábra ezt a különbséget szemlélteti.

Mivel az RSS-kutatásban egyetlen feladattípus segítségével vizsgáltuk a jelenséget, hipotézisünket csak az Iskola-2000 vizsgálat adataival tudjuk kontrollálni. A 32. ábra azt mutatja, hogy akárcsak az MNSzV-ben, a kárpátaljai magyar középiskolások reprezentatív mintájára alapozó kutatásban is eltérnek az eredmények feladattípusonként (mind a szukszükszűkölő, mind pedig a sukszükszűkölő feladatnál). Mivel a vizsgált nyelvi

31. ábra. A szukszükszűkölő és a sukszükszűkölő változatok aránya az MNSzV-ben feladattípusok szerinti bontásban (N=850)

32. ábra. A szukszükszűkölő és a sukszükszűkölő változatok aránya az Iskola-2000 vizsgálatban feladattípusok szerinti bontásban (N=675)

típusváltozó ugyanaz volt, és csak a feladat jellegét változtattuk meg, ez a hatás bizonyítottan látszik. Az is igazolja hipotézisünket, hogy a (7) és (8), illetve a (9) és (10) eredményei szinte teljesen megegyeznek, és ezek azonos feladattípust képviselnek. Vagyis nem a mondatok megformáltsága, hanem a feladat jellege az, ami befolyásolja az eredményeket.

3. hipotézis: A kárpátaljai és a Kárpát-medencei magyar beszélők is három csoportra oszthatók e változó használata szerint.

Kontra (1992) megállapította, hogy az MNSzV adatai alapján a magyarországi beszélőközösség a stigmatizált kijelentő mód használata, megítélése szerint három csoportra osztható. Feltételezésünk szerint ez a megállapítás a kárpátaljai, illetve a Kárpát-medencei magyarokra is érvényes.

Ellenőrizzük előbb hipotézisünket az RSS-kutatás adatai alapján! Nézzük előbb csak a kárpátaljai mintát!

25. táblázat. A suksüklés és a szuksüklés összefüggése a kárpátaljai mintában (RSS-kutatás, N=144)

(5) → (6) ↓	Standard: <i>elhalasztja</i>	Nem standard: <i>elhalassza</i>	Sorösszeg
Standard: <i>válogatja</i>	69	43	112
Nem standard: <i>válogassa</i>	0	31	31
Oszlopösszeg	69	74	143

A 25. táblázatból látszik, hogy a minta valóban három csoportra osztható. Vannak:

- ✓ *a standard beszélők* – ők nem suksüklnek, és nem is szuksüklnek (ebben a mintában ebbe a csoportba 69 fő, a minta 48,2%-a tartozik);
- ✓ *a félstandard beszélők* – ők nem suksüklnek, de szuksüklnek (ide 43 fő, a minta 30,1%-a sorolható);
- ✓ és végül *a nem-standard beszélők* – ők suksüklnek is, szuksüklnek is (31 fő, a minta 21,7%-a).

Most nézzük az összevont Kárpát-medencei mintát! A 26. táblázatból látható, hogy a Kárpát-medencei minta adatközlőit szintén feloszthatjuk a fenti három csoportra:

- ✓ *standard beszélők* (524 fő, 67,0%);
- ✓ *félstandard beszélők*: a) csak suksüklnek, de nem szuksüklnek (30 fő, 3,8%) és b) csak szuksüklnek, de nem suksüklnek (160 fő, 20,5%), összesen 190 fő (24,3%);
- ✓ *nem-standard beszélők* (68 fő, 8,7%).

26. táblázat. A suksüklés és szuksüklés összefüggése a Kárpát-medencei mintában (RSS-kutatás, N=846)

(5) → (6) ↓	Standard: <i>elhalasztja</i>	Nem standard: <i>elhalassza</i>	Sorösszeg
Standard: <i>válogatja</i>	524	160	684
Nem standard: <i>válogassa</i>	30	68	98
Oszlopösszeg	554	228	782

Most nézzük meg az Iskola-2000 vizsgálat során a kárpátaljai magyar középiskolásoktól nyert adatokat! Ebben a vizsgálatban több feladattípussal vizsgáltuk a jelenséget. Korábban már szóltunk arról, hogy a feladattípus befolyásolja az eredményeket, ezért csak az azonos feladattípussal vizsgált változópéldányokat vethetjük egybe (lásd 27. táblázat).

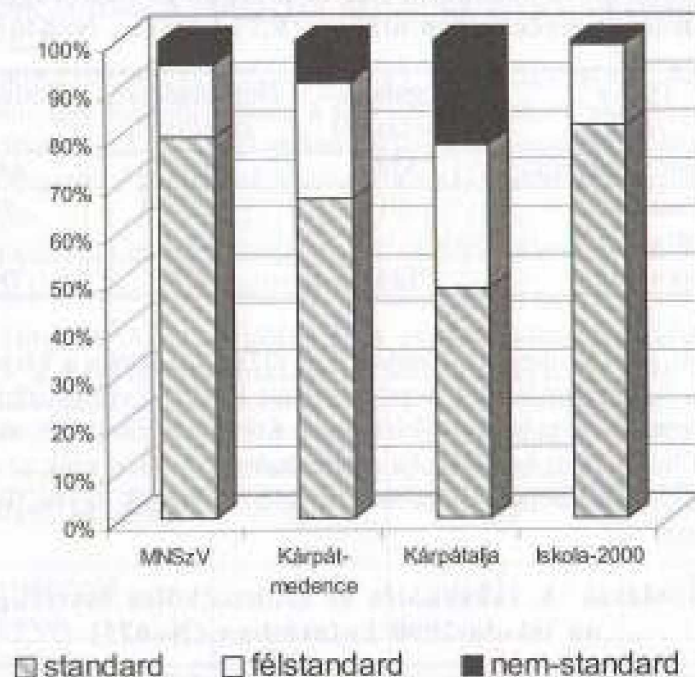
27. táblázat. A suksüklés és szuksüklés összefüggése az Iskola-2000 kutatásban (N=675)

		(7)(9)		(8)(9)		(7)(10)		(8)(10)		(11)(12)		(13)(14)	
		n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
Standard		222	33,9	222	33,7	221	33,8	231	34,9	538	82,5	477	72,7
Félstandard	Csak suksükl	52	7,9	45	6,8	50	7,7	36	5,5	5	0,8	32	4,9
	Csak szuksükl	160	24,3	161	24,4	165	25,3	158	23,9	103	15,8	89	13,6
Nem-standard		223	33,9	231	35,1	217	33,2	236	35,7	6	0,9	58	8,8

A 27. táblázatból láthatjuk, hogy a kárpátaljai magyar középiskolások is három csoportra oszthatók, akárcsak a másik két minta. Ez azt jelenti, hogy az országhatároktól, a vizsgálat idejétől és a minták különbözőségétől függetlenül a vizsgálatba bevont magyarok a stigmatizált kijelentő mód használata alapján standard, félstandard és nem-standard beszélőkre oszthatók. A 33. ábrán ez jól ki is vehető (csak az MK feladat-

típust vettük figyelembe az Iskola-2000 vizsgálatnál is, mert ez az egyetlen feladattípus, amely mindhárom kutatásban szerepel).

33. ábra. A standard, félstandard és nem-standard beszélők a különböző vizsgálatokban (MNSzV, RSS-kutatás és Iskola-2000)

Megfogalmazott hipotéziseink tehát kivétel nélkül beigazolódtak. Ez azt jelenti, hogy bár az összevetett vizsgálatok ideje, helyszíne, mintavételi eljárása különbözik, a -i végű igék kijelentő módja valamennyi itt tárgyalt vizsgálatban azonosan viselkedik: a suksükölés és a szukszükölés megítélése és produkciója között mindenütt jelentős eltérés van; a feladattípus hatással van az eredményekre; illetve a nevezett változó változatainak megítélése/produkciója szerint az adatközlők három csoportra oszthatók.

A tanulmány első tanulsága arra mutat rá, hogy a Kárpát-medence magyarsága körében országhatároktól függetlenül működik a differenciált stigmatizáció a suksükölést és a szukszükölést illetően. A második következtetés kutatás-módszertani szempontból lényeges: bármilyen

kérdőíves vizsgálat megtervezésekor figyelembe kell venni, hogy a feladatok típusa hatással van az eredményekre, ezért minden jelenséget lehetőség szerint többféle feladattal kell vizsgálni, az eltérő feladattípusokból nyert adatokat pedig nem szabad összevontan kezelni. A harmadik tanulság az anyanyelvi oktatás szempontjából érdemes figyelemre: aki suksüköl, az nagy valószínűséggel szukszüköl is, de ez fordítva csak ritkán igaz; ez azt jelenti, hogy az iskolai oktatás során külön figyelmet kell fordítani a -i és az -sz végű igék kijelentő módjára.

2. A kárpátaljai magyar középiskolások nyelvhasználatáról

Ebben a fejezet részben egy reprezentatív empirikus kérdőíves felmérés (Iskola-2000 vizsgálat) adatait foglaljuk össze, melynek tárgya a kárpátaljai magyar középiskolások nyelvhasználatának vizsgálata volt.

2000 tavaszán a Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskolán működő LIMES Társadalomkutató Intézet Kárpátalja hat, részben magyarul tartott járásában (Ungvári, Munkácsi, Beregszászi, Nagyszőlősi, Técsői és Husztói)⁸⁵ 29 település 37 oktatási intézményében összesen 675, magát magyarnak valló és a kérdőív magyar nyelvű kitöltésére vállalkozó, egy évvel az érettségi előtt álló középiskolást kérdeztünk meg. A 675 adatközlő közül 645 (95,6%) magyar, 30 pedig (4,4%) ukrán nyelven tanult. A magyar nyelven tanulók közül 19 fő nem hagyományos értelemben vett középiskolás volt, hanem a Munkácsi Tanítóképző magyar tagozatának hallgatója. (A tanítóképzőbe az általános iskola elvégzése után felvételiznek a diákok, és a négyéves képzés végén középfokú *elemi iskolai tanító* végzettséget kapnak.)

2000-ben Kárpátalján összesen 989 diák állt 30 település 37 magyar tantervű középiskolájában egy évvel az érettségi előtt. A vizsgálat során ebből összesen 29 település 36 iskolájában 626 tanulót kérdeztünk meg⁸⁶, ami az összes magyar nyelven tanuló, érettségi előtt álló, kárpátaljai középiskolás 63,3%-a. Mintánk tehát jól reprezentálja az adott célcsoportot.

⁸⁵ Ebben a hat járásban él a kárpátaljai magyarok 97%-a, és ezen járásokon kívül nincs magyar tantervű középiskola Kárpátalján (Beregszászi-Csernicskő-Orosz 2001: 41, lásd még a VI. fejezet 4. részét).

⁸⁶ Összesen 675 adatközlőnk volt. Ebből 30 ukrán tantervű osztályban/iskolában tanult, 19-en pedig a Munkácsi Tanítóképző magyar csoportjának diákjai voltak: tehát 675 - (30 + 19) = 626 adatközlő.

Az adatlapon háromféle feladattípussal számos nyelvi változó használatáról, megítéléséről gyűjtöttünk adatokat.⁸⁷

Az alábbi feladattípusokat használtuk.

✓ Mondatjavító (MJ) típus: *Jónak tartod-e az alábbi mondatokat? Ha nem, javítsd őket úgy, ahogyan szerinted jők lennének.*

✓ Mondatkiegészítő (MK) típus: *Írj a pontok helyére egy odaillő végződést vagy szót!*

✓ Mondatválasztó (MV) típus: *Az alábbi mondatok közül karikázd be az egyiket, azt, amelyik szerinted természetesebb!*

A kutatás során nyelvi (vagy más néven: szociolingvisztikai) változókat vizsgáltunk.

A vizsgált típusváltozók leírása

A -t végű igék kijelentő módja

Amint azt az előző fejezetben láttuk, a standard magyarban a -t végű igék kijelentő és felszólító módjában a tárgyas ragozás esz. 3. személyében és tsz. 1–3. személyében nincs egybeesés, szemben a tradicionális magyar nyelvjárások egy részével és a nem-standard magyarral, ahol a kijelentő módú forma egybeesik a felszólító módúval. Az előző fejezetből azt is tudjuk, hogy a kijelentő és felszólító mód egybeesése a -t végű igék (sukszikölés) és az -sz-t végű igék (szukszikölés) esetében nem azonos mértékben stigmatizált: előbbi társadalmi megítélése negatívabb. Ennélfogva itt is külön tárgyaljuk a sukszikölést és a szukszikölést.

Hiperkorrekció⁸⁸ a -t és -sz-t végű igék felszólító módjában

A fent említett stigmatizált -t és -sz-t végű igék módhasználatát következtében a -t és -sz-t végű igék felszólító módú alakjai helyett hiperkorrekt kijelentő módú igealakok is előfordulhatnak, amikor felszólító módban is a kijelentő módú változat fordul elő.

Az alanyi iktelen ragozás, feltételes módú egyes szám 1. személyű -nVk⁸⁹ toldalék illeszkedése

A standard magyarban az „alanyi iktelen ragozás egyes szám 1. személyében a kötőhangzó nélküli módjel illeszkedés nélkül, mindig

magas alakban járul a tőhöz: vár-né-k, mond-ané-k” (MMNyR. I: 487). Annak ellenére, hogy a hangrendi harmónia miatt voltaképpen az illeszkedő toldalék lenne a szabályos alak (vö. Kiefer 1998: 215–216), használatát a nyelvemvelés pongyolának, helytelennek, durva hibának tartja (vö. NyKk. I: 626, NymKsz., 182 stb.). Az ok az, hogy az (én) tudnák, várnák szabályosan illeszkedő, feltételes módú, jelen idejű, alanyi ragozás, egyes szám 1. személyű alak egybeesne az (ők) tudnák, várnák szintén feltételes módú, jelen idejű, de tárgyas ragozású, többes szám 3. személyű alakkal, és „az ilyen homonímiát a nyelv, ha teheti, elkerüli” (Kiefer 1998: 216).⁹⁰ Az illeszkedő toldalék használatát, az ún. nákozást az egyik legstigmatizáltabb magyar nyelvi jelenségnek tartják (vö. G. Varga 1990: 179), a kárpátaljai magyar irodalomban is (Kótyuk 1995). A jelenségnek nyelvjárási háttére is van: a nyugati, a déli és a palóc nyelvjárásokban a toldalék a standard normával ellentétben *illeszkedik* a fő hangrendjéhez (vö. Szabó 1979: 86, Imre 1971: 321).

Az -e kérdőszócska szórendi helye

A leíró nyelvészeti irodalomból megtudhatjuk, hogy az -e kérdőszócska olyan eldöntendő kérdést tartalmazó mondatokban fordul elő, amelyek hanglejtése nem mutatja a mondat kérdő jellegét, illetve hogy szórendi helye kötött: „mindig az egyszerű állítmány, illetőleg a nem egyszerűnek ragozott része mögött áll” (MMNyR. II: 496). A nyelvemvelőktől megtudhatjuk továbbá azt is, hogy a kötött szórendi helyzet csak elméletben igaz, a valóságban számos beszélő nem az állítmányhoz, hanem „a mondat más tagjához, például az igekötőhöz, a tagadószóhoz, a névszói-igei állítmány névszói részéhez, összetett igealakban a főigéhez” fűzi az -e kérdőszót (NyKk. I: 458). A nyelvemvelők egyetértésben állítják, hogy az -e kérdőszó elválasztása az állítmánytól teljes (nem hiányos) mondatokban „kirívó hiba” (NyKk. I: 458, vö. még NymKsz., 130, 409, Kótyuk 1995: 51–52). Az elméleti nyelvészek (pl. Kálmán szerk. 2001: 102–104), nem normatív szempontból megközelítve a kérdést, a következőket írják:

„A standard nyelvváltozatban az -e szócska a mellékmondat ragozott igéje után jelenik meg, ha ilyen van (...). Ha a mondatban nincsen ragozott ige, vagyis névszói állítmányt tartalmaz, akkor az -e az állítmány végén jelenik meg.

⁸⁷ A nyelvi jelenségek leírását lásd alább.

⁸⁸ Hiperkorrekciónak a túlhelyesbítést nevezzük. Azt a jelenséget, amikor a beszélő a hibázástól való féltelmében kiterjeszti bizonyos nyelvi szabályok alkalmazásának körét, és ez szabálytalan alakokat hoz létre. Ilyen például, amikor valaki azt mondja, hogy *iskolában járok*, vagy éppen ezt: *akarom, hogy ~~nyitja~~ ki az ajtót*.

⁸⁹ A *V* a vokális (magánhangzó) jele. A -nVk-hoz hasonló rövidítéssel azt jelöljük, hogy a két mássalhangzó közötti magánhangzók váltakoznak; ebben a konkrét esetben az *a* és az *e*: -nák/-nék.

⁹⁰ Meg kell jegyeznünk, hogy a hagyományos magyar leíró nyelvészeti felfogással ellentétben Kiefer Ferenc (1998: 215) amellett érvel, hogy jelen időben „A feltételes mód jele -n, és nem a nyelvünkben említett -na/-ne, -nál/-né”. Ez azonban nem változtat azon a tényen, hogy az illeszkedő alak – bár szabályos – nem-standard.

Egyes nyelvváltozatokban az *-e* szócska tagadott állítmányok esetén a *nem* tagadószó után is állhat (...). Sőt, vannak olyan nyelvjárások is, ahol az igekötő és az ige között is megjelenhet az *-e* szócska."

Inessivusi szerepben használt *-bV*

Az inessivusi (*bVn*) változónak két változata van: a [*bVn*] és a gyakran inessivusi szerepben használatos [*bV*] (vö. NyKk. I: 270, NymKsz., 50, 53, Kontra 1998: 9 stb.). Az utóbbi változat nem-standard, használatát a közvetlen élőbeszédben még elfogadhatónak, ám az igényes nyelvhasználatban kerülendőnek tartják (NyKk. I: 270, NymKsz., 50).

Hiperkorrekt inessivusi raghasználat

Az inessivusi szerepben használt [*bV*]-nál valamivel kevesebb figyelem irányul arra, hogy az illativusi (*bV*) változónak szintén két változata van: a [*bV*] és az inessivusi raggal a felszínen azonos [*bVn*] (vö. Kontra 1998: 9). Ez utóbbi változatot a nyelvművelő irodalom durvább hibának tartja, mint az inessivusi funkcióban használt illativusi ragot (vö. NyKk. I: 271, NymKsz., 51, 53 stb.). A NyKk. (I: 271) szerint a beszélők a „hibázástól félve” használják a [*bV*] helyett a [*bVn*] ragot, s tulajdonképpen hasonló elgondolásból tárgyalja Pléh Csaba (1990: 59, 70) a hiperkorrekció esetei között a jelenséget.

A *kell* állítmány jövő ideje

Kárpátaljai magyarok szájából gyakran hallhatunk ilyen mondatokat:

(1) *Kell lesz nekem is a levesből.*

(2) *A jövő héten el kell lesz utazni.*

A fenti mondatokban a *kell lesz* jövő idejű igei állítmány. Ezek a jövő idejű alakok azonban nem-standard formák.

A standard magyarban a jövő időnek morfológiai értelemben nincs alaki jele. A jövő idejű igelak az igéből képzett főnévi igenévből és a *fog* segédige ragozott alakjából alkotott szerkezetből áll: *várni fog* (vö. MMNyR. I: 496). Vannak természetesen kivételek is. A *van* létige jövő idejét a *fog lenni* szerkezet helyett rendszerint a *lesz* ragozott változataival fejezzük ki (vö. MMNyR. I: 496). A *lesz* jövő idejű ige. Tudjuk azt is, hogy „Mivel a jelen alakú [igelak – a szerk.] is lehet jövő értelmű, a *fog* segédigés jövőidejű alakokat nem nagyon sűrűn használjuk” (MMNyR. I: 496).

A fentiek alapján a standard magyarban a *kell* ige jövő idejű szabályos alakja tehát a *kelleni fog*, így az (1)-gyel jelölt mondat a standard magyarban általában így hangzik:

(3a) *Kelleni fog nekem is a levesből.*

Vagy (figyelembe véve, hogy jelen idejű alakkal is kifejezhetünk jövő időt):

(3b) *Kell majd nekem is a levesből.*

Kótyuk István (1995: 53) szerint „A *kell lesz* köznyelvi alakulás. A hasonlóan személytelenül használt *lehet*, *szabad* mintájára keletkezett mint jövő idejű megfelelő: *lehet – lehetett – lehet lesz*. Terjedését nálunk – teszi hozzá Kótyuk – talán az orosz, ukrán nyelv hatása is segíti (vesd össze: *надо будет*)”. Azt is megjegyzi, hogy a *kell lesz* „elvben nem hibáztatható, hiszen, mint láttuk, szabályos magyar alakulás. Az irodalmi norma mégis elzárkózik a használatától” (Kótyuk 1995: 53). A kárpátaljai magyarban gyakran használt *kell lesz* szerkezet természetesen nem előzmény nélküli. A *szabad lesz* vagy a *lehet lesz* jövőidejű állítmány például teljesen standard.

P. Lakatos és Tukácsné (1997: 491) az északkeleti magyar nyelvjárás-típusról írott rövid áttekintésében a *kell lesz* alakról mint „ma is élő”-ről szól. A kárpátaljai magyar nyelvhasználatból könnyű adatolnunk a szerkezet létét: elég, ha megnézzük a VI. fejezet 2. pontjában idézett felvételrészleteket. A hivatalokat látogató ügyfél többször is használta a *kell lesz*-t.

A *hová? kérdésre felelő -nál/-nél helyhatározórag -hoz/-hez/-höz helyett (nálunk/hozzánk)*

A standard magyarban *valakihez* megyünk látogatóba, és ha odaértünk, akkor *nála* vagyunk. A kárpátaljai magyar nyelvhasználatban viszont a *-nál/-nél* ragot gyakran használják ilyen esetekben a *-hoz/-hez/-höz* helyett (vö. Balogh 1993b: 227). Ennek nyelvjárási háttere van: „A palóc, az északkeleti, a mezőségi és a székely nyelvjárásban az odairányulást, tehát a *hova? kérdésre felelő helyhatározót* is *-nál/-nél* raggal fejezik ki, ha személyről van szó: *gyere nálunk* (hozzánk)! *Elment a bírónál*.” – írja Kálmán Béla (1966: 58). P. Lakatos és Tukácsné (1997: 492) pedig így fogalmaz: „A magyar nyelvterület más részéről érkezők is szinte azonnal érzékelik az ún. családi helyhatározóragok sajátos használatát. Az északkeleti nyelvjárástípus egyik jellemzője a köznyelvben *hol? kérdésre felelő -nál, -nél rag* *hová? kérdésre válaszoló* használata. (...) A szakirodalom tanúsága szerint a *-nál, -nél* korábban szociálisan általános érvényű volt. Ma is megtalálható, a nyelvjárást beszélők körében nyelvjárási norma. Használata, használatának helye azonban szorosan összefügg az iskolai végzettséggel, így a nyelvjárási variáns előfordulása korlátozott, szociolingvisztikai megoszlást mutat”.

Ami tehát a standard magyarban így hangzik:

(4) *Holnap elmegyek hozzátok.*

(5) *Megyek Sándorhoz.*

az északkeleti nyelvjárástípusban, valamint a kárpátaljai magyar nyelvhasználatban gyakran így hallható:

(6) *Holnap elmegyek nálatok.*

(7) *Megyek Sándornál.*

A hasonlítás kifejezése

A hasonlító határozó standard ragja a *-nál/-nél*. Kálmán Béla szerint (1966: 58) a palóc és a csángó nyelvjárásban a hasonlítás kifejezésére a *-tól/-től* ragot használják. Balogh Lajos (1993a: 119) a kárpátaljai magyar nyelvhasználatból is adatolja a *-tól/-től*-t hasonlító határozói szerepben. Ez a fajta raghasználat a NyKk. (II: 250) szerint a belső népmozgások hatására Budapesten és a szépirodalomban is *terjed*, a nyelveművelő kéziszótár szerint (NymKsz., 402–403) pedig a rádió és a televízió nyelvében is. Mindkét nyelveművelő kiadvány egyetért abban, hogy a *-tól/-től* hasonlító határozói ragként való használata értelemzavart okozhat, ezért azt ajánlják, ilyen szerepben a *-nál/-nél* ragot használjuk. A MMNyR. (II: 258) azt írja a *-tól/-től* ragos változatról, hogy „a köznyelvből ma már csaknem teljesen *kipusztult*”. Lanstyák és Szabó Mihály (1997: 95–97) empirikus adatok segítségével kimutatták, hogy a szlovákiai magyar középiskolások körében szignifikánsan magasabb a nem-standard *-tól/-től* ragos alak előfordulása, mint a magyarországi gimnazistáknál, s ennek véleményük szerint részben a palóc nyelvjárási háttér, részben pedig a szlovák nyelvi kontaktus a magyarázata. Molnár Csikós László (1998: 231) szerint a hasonlító határozói szerepben használt *-tól/-től* rag a vajdasági magyar nyelvhasználatban is gyakori, és használatát (részben) a kontaktushatással magyarázza, és Kossa János (1978: 295) is úgy véli, hogy a nyelvjárási jelenséget a szerbhorvát hatás is erősíti. Mi sem zárhatjuk ki a nyelvi kontaktust mint megerősítő tényezőt.

Adataink azt mutatják (lásd alább), hogy – bár a 40 évvel ezelőtt írt akadémiai leíró nyelvtan szerint a *-tól/-től* ragos alak a köznyelvből már csaknem eltűnt – a kárpátaljai magyar nyelvhasználatban a hasonlító határozó ragjaként a *-nál/-nél* és a *-tól/-től* egyaránt használatos ma is.

Az operál/műt ige *-ra/-re*, ill. *-val/-vel* vonzata

Az *operál/műt* ige standard vonzata a *-val/-vel* rag: valakit az epéjével, szívével operálnak vagy műtenek. A szlovákiai magyar gimnazisták nyelvhasználatát magyarországi középiskolásokéval összevető vizsgálá-

latukban Lanstyák és Szabó Mihály (1997: 91) bemutatták, hogy mind Szlovákiában, mind pedig Magyarország Nógrád megyéjében a nevezett igeik vonzata gyakran a *-ra/-re*.

Lexikai kölcsönzések használata

Vizsgálatunkban a lexikai kölcsönzés három típusának (közvetlen kölcsönzés, jelentéskölcsönzés és hangalakkölcsönzés) teszthelyzetben való használatáról gyűjtöttünk adatokat.

Kérdőívünkben az *elektricska* 'a magyarországi HÉV-nek megfelelő helyközi elektromos vonatjárat', a *bulocska* 'zsemle' és a *kraszovki* 'edzőcipő' szavakat vizsgáltuk. A vizsgálat során azonban kiderült, hogy az *elektricska* és a *kraszovki* Kárpátalja magyarlakta területének jelentős részén ismeretlen, ezért itt csak a *bulocska* használatát tárgyaljuk, amely szóról a kárpátaljai magyar nyelvjárások atlasza I. kötetében ezt olvashatjuk: „Általános használatú az újabb *bulocska* megnevezés, amely az utóbbi évtizedekben igen elterjedt mind a fiatalok, mind az idősebbek nyelvhasználatában az orosz *булочка* 'ua.' átvételeként. A kutatópontok többségében párhuzamosan előfordul a *zsemle* lexéma is. Az adatközlők megjegyezték, hogy a *bulocska* mindenféle alakú zsemlét jelöl” (Lizanec 1992: 676).³¹

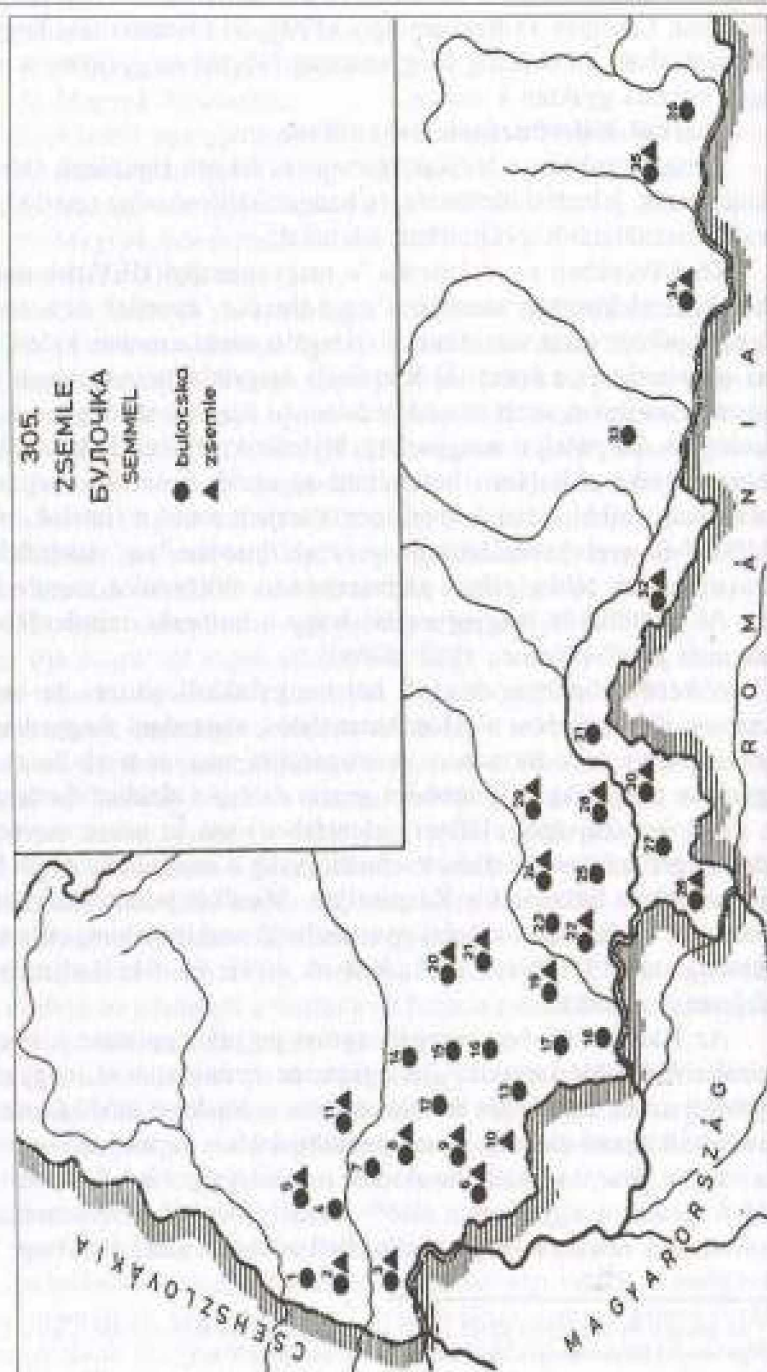
A kérdőívünkben vizsgált két hangalakkölcsönzés az oroszban *зпун*, illetve *буфет* alakban használatos, a standard magyarban pedig *grúz*, illetve *büfé* formában. A kárpátaljai magyar nyelvhasználatban gyakran hangalakkölcsönzésként *gruczin* és *bufet* alakban fordulnak elő.

A *kiúrat* ('újságot előfizet' jelentésben) szó az orosz *вынудать*, a *becsenget* 'telefonon felhív, telefonál' pedig a *позвонить* egyik hasonló jelentésében használatos Kárpátalján. Mindkét jelentéskölcsönzéssel többször foglalkozott a helyi nyelveművelő szakirodalom, stigmatizálva használatukat (Horváth 1991, Kótyuk 1995: 63–64; lásd még a VII. fejezet 3. részét).

Az Iskola-2000-ben vizsgált nyelvi jegyek egy része a legstigmatizáltabbak közé tartozik. „Jellegzetesen nemsztenderd magyar forma például az ún. suksükölés és szuksükölés (a kijelentő módú *lássuk*, illetve *válásszuk* típusú alakok); a nem az állítmányhoz kapcsolódó *-e* kérdőszó; a nákolás, azaz a toldalék illeszkedése az alanyi ragozású, feltételes módban lévő igealakok egyes szám első³² személyében, pl. (én) *lámák*; stb.” – olvashatjuk néhány itt tárgyalt változóról a Sándor Klára által Peter Trudgill

³¹ Az atlasz a 36 kutatópont közül 35-től adatolja a *bulocska* előfordulását. Lásd a 7. térképet.

³² Az idézett helyen tévesen harmadik személy szerepel.

könyvének magyar fordításába kiegészítésként beemelt „nemsztenderd magyar” című szócikkében (Trudgill 1997: 53). Mások (például az inessivusi [bV] vagy a hiperkorrekt [bVn], ill. a szintén hiperkorrekt igemódhasználat) a kevésbé stigmatizáltak közé sorolhatók. Három típusváltozót (*kell lesz*, hasonlítás, *nálunk/hozzánk*) nyelvjárási jelenségnek tekinthetünk. Az *operál/műt* igék vonzatát szintén nyelvjárási jelenségként tárgyaljuk. A szókölesönzések pedig a kontaktushatások közé tartoznak. Ez azt jelenti, hogy vizsgálatunkban különféle típusú nyelvi változókat vizsgáltunk, s ezek révén próbálunk némi képet kapni a kárpátaljai magyar középiskolások nyelvhasználatáról.

Az egyes változókat az alábbi feladatokkal vizsgáltuk.

Suksükölés:

V_112. Ha Béla rosszul válogassa meg a barátait, pórul jár. (MJ)
Standard: *válogatja*.

V_202. Én látom az összefüggéseket, de ő nem lá... (MK)
Standard: *látja*.

V_309. Menj odébb, mert Mari nem lássa téled a tévét. (MJ)
Standard: *látja*.

V_412. (a) Gyorsan megkössük az egyezséget, és már megyünk is.
(b) Gyorsan megkötjük az egyezséget, és már megyünk is. (MV)
Standard: *megkötjük*.

Szükszükölés:

V_101. A plakátragasztó egész nap ragassza a plakátokat. (MJ)
Standard: *ragasztja*.

V_203. Attila mindig időben megcsinálja a leckét, Mónika pedig elhala..... másnapra. (MK)
Standard: *elhalasztja*.

V_310. Mikor osztátok már el a kártyát? (MJ)
Standard: *osztjátok*.

V_405. (a) A jó testvérek mindig igazságosan osszák el a csokit?
(b) A jó testvérek mindig igazságosan osztják el a csokit? (MV)
Standard: *osztják*.

Hiperkorrekt kijelentő módú igealak (suksük):

V_104. Kérem, nyitja már ki az ajtót, be szeretnék menni! (MJ)
Standard: *nyissa*.

V_204. Azt akarom, hogy ő nyi..... ki azt ajtót. (MK)
Standard: *nyissa*.

V_417. (a) Látja be, nekem van igazam!
(b) Lássa be, nekem van igazam! (MV)
Standard: *lássa*.

Hiperkorrekt kijelentő módú igealak (szukszük):

V_107. Nem akarom, hogy Nándor elhalasztja a döntést! (MJ)

Standard: *elhalassza*.

V_205. Kis János azt kérte, hogy a bizottság tekintszen el attól, hogy őt megvála..... elnöknek. (MK)

Standard: *megválassza*.

V_414. (a) Nem akarom, hogy a lányom ezt a fiút választja!

(b) Nem akarom, hogy a lányom ezt a fiút válassza! (MV)

Standard: *válassza*.

Nákozás:

V_110. Én nem tudnák úgy viselkedni, mint te. (MJ)

Standard: *tudnék*.

V_207. Szívesen táncoln..... veled – mondta Péter Tamarának. (MK)

Standard: *táncolnék*.

V_402. (a) Ha lenne időm, várnák még egy kicsit.

(b) Ha lenne időm, várnék még egy kicsit. (MV)

Standard: *várnék*.

V_410. (a) Tudnék én jobban is tanulni, ha akarnék.

(b) Tudnák én jobban is tanulni, ha akarnák. (MV)

Standard: *tudnék, akarnék*.

-e kérdőszó szórendi helye:

V_304. Csak azt akarom kérdezni, hogy nem-e jössz te is moziba? (MJ)

Standard: *nem jössz-e*

V_415. (a) Nem-e akarsz te is enni egy fagyit?

(b) Nem akarsz-e te is enni egy fagyit? (MV)

Standard: *nem akarsz-e*.

Inessivusi [bV]:

V_303. Ott van a szék a sarokba. (MJ) Standard: *sarokban*.

Hiperkorrekt [bVn]:

V_305. A szerződő felek a megállapodást írásban foglalták. (MJ)

Standard: *írásba*.

V_413. (a) Dél lesz, mire beértünk az iskolában.

(b) Dél lesz, mire beértünk az iskolába. (MV)

Standard: *iskolába*.

A kell állítmány jövő ideje:

V_102. A jövő héten el kellesz utazni Budapestre. (MJ)

Standard: *el kell majd*.

V_403. (a) Kellesz nekem egy új cipő.

(b) Kelleni fog nekem egy új cipő. (MV)

Standard: *kelleni fog*.

A *hová?* kérdésre felelő -nál/-nél határozórag -hoz/-hez/-höz helyett (nálunk/hozzánk):

V_105. Mikor jössz már el nálunk? (MJ)

Standard: *hozzánk*.

V_406. (a) Tegnap voltam nálatok vagy tegnapelőtt?

(b) Tegnap voltam hozzátok vagy tegnapelőtt? (MV)

Standard: *hozzátok*.

A hasonlítás kifejezése:

V_111. Ez a fiú nagyobb Pétertől. (MJ)

Standard: *Péternél*.

V_201. Patrícia magasabb Klaudiá..... (MK)

Standard: *Klaudiánál*.

V_206. Éva idősebb János....., hiszen a nővére. (MK)

Standard: *Jánosnál*.

V_411. (a) Okosabb vagyok téled.

(b) Okosabb vagyok nálad. (MV)

Standard: *nálad*.

Az *operál/műt* ige -ra/-re, ill. -val/-vel vonzata:

V_103. Sándort tegnap vakbélre operálták a kórházban. (MJ)

Standard: *vakbéllel*.

V_404. (a) Bélát megoperálták a szívére.

(b) Bélát megoperálták a szívével. (MV)

Standard: *szívével*.

Lexikai kölcsönzések:

V_302. (a) Friss bulocskát hoztak a bufetbe. (MJ)

Standard: *zsemlet*.

V_302. (b) Friss bulocskát hoztak a bufetbe. (MJ)

Standard: *büfébe*.

V_113. Van egy gruzin barátom, akit nyáron ismertem meg. (MJ)

Standard: *grúz*.

V_306. Edit becsengetett a vasútra, hogy megkérdezze, késik-e a vonat. (MJ)

Standard: *telefonált*.

V_308. Sándor egész évre kiíratta a Kárpáti Igaz Szót. (MJ)

Standard: *előfizette*.

Eredmények

A kárpátaljai magyar középiskolások feladattól függően 1,5 és 40,5% közötti arányban hagyták javítatlanul/választották/produkálták a nem-standard, suksüklő változatot.

A suksüklők aránya még magasabb: a nem-standard válaszok feladatonként változó arányban 16,5 és 58,5% között fordultak elő.

A suksüklést elkerülni szándékozó hiperkorrekt változatok elfogadási/produkálási, ill. választási aránya 8,4 és 28,9% között mozog. A túlhelyesbített változatok aránya az MJ feladatnál 40,3%, az MK-nál 32,3%, a MV-nél pedig 14,7%.

A nákozó középiskolások aránya a minta egyötöde és kétharmada között ingadozik.

Az egyik feladatnál a minta 17,7%-a, a másiknál 46,8%-a választotta, illetve hagyta javítatlanul az *-e* kérdőszót nem-standard, a tagadószóhoz illesztett pozíciójában.⁹³

A minta több mint fele hagyta javítatlanul a nem-standard inessívusi [bV] határozóragot. Ez arra utal, hogy a ragvégi *-n* elhagyása kevésbé stigmatizált, még írásban is.

A mondatjavító feladattípusban a minta közel fele, a mondatválasztóban azonban már csak alig 6%-a volt hiperkorrekt, s hagyta javítatlanul, illetve választotta a [bVn] ragot a [bV] helyett.

A nyelvjárási *kell lesz* állítmány a minta nagyobb része számára teljesen standard: az adatközlők kétharmada hagyta javítatlanul, illetve 85%-a választotta.

A kárpátaljai magyar középiskolások túlnyomó többsége a helyi nyelvjárási normának megfelelően *valakinél*, nem pedig a standard norma szerint *valakihez* megy vendégségbe.

A hasonlító határozó nem standard (nyelvjárási) változata feladattípustól függően 22,1 és 80,3% között fordul elő.

Az *operál/műt* ige standard vonzata az adatközlők legnagyobb része számára olyannyira nem standard, hogy az egyik válaszadó a következő írásbeli megjegyzést írta a jelenséget vizsgáló feladat mellé a kérdőívre: „Nincsen szike, hogy a szívével operálták?”

A lexikai kölcsönzések különböző típusainak javítási aránya 7 és 53 százalékos között váltakozik. A legtöbbször a *bufet* és a *bulocska* szavakat javították, a többi kölcsönzést azonban a többség javítatlanul hagyta.

28. táblázat. A standard és nem-standard válaszok aránya típusváltozónként (N=626)

	Standard		Nem-standard	
	n	%	n	%
Suksüklés				
V_112.	369	59,3	251	40,3
V_202.	606	98,5	9	1,5
V_309.	377	61,2	239	38,8
V_412.	539	87,6	76	12,4
Szüksüklés				
V_101.	262	42,6	353	57,4
V_203.	510	83,5	101	16,5
V_310.	255	41,5	359	58,5
V_405.	485	79,1	128	20,9
Hiperkorrekt suksüklés				
V_104.	442	71,1	180	28,9
V_204.	513	83,8	99	16,2
V_417.	565	91,6	52	8,4
Hiperkorrekt szükséklés				
V_107.	368	59,7	248	40,3
V_205.	408	67,7	195	32,3
V_414.	524	85,3	90	14,7
Nákozás				
V_110.	214	34,7	402	65,3
V_207.	456	75,7	146	24,3
V_402.	481	78,3	133	21,7
V_410.	354	58,2	254	41,8
-e kérdőszó szörendi helye				
V_304.	329	53,2	289	46,8
V_415.	505	82,3	109	17,7
Inessívusi [bV]				
V_303.	289	46,9	327	53,1
Hiperkorrekt [bVn]				
V_413.	577	94,3	35	5,7
Kell lesz állítmány				
V_102.	222	35,7	400	64,3
V_403.	91	14,9	521	85,1
Nálunk/hozzánk				
V_105.	108	17,5	508	82,5
V_406.	177	28,7	439	71,3
Hasonlítás kifejezése				
V_111.	119	19,7	486	80,3
V_201.	479	77,9	136	22,1
V_206.	375	61,3	237	38,7
V_411.	276	44,9	339	55,1
Vonzat				
V_103.	67	10,9	550	89,1
V_404.	99	16,1	517	83,9
Lexikai kölcsönzések				
V_302. (a)	326	52,9	290	47,1
V_302. (b)	364	59,1	252	40,9
V_113.	46	7,4	577	92,6
V_306.	112	18,1	506	81,9
V_308.	135	22,0	480	78,0

⁹³ Erről a kérdésről részletesebben lásd Csomcskó-Márku (2001).

Ezek az eredmények azt mutatják, hogy a kárpátaljai magyar középiskolások reprezentatív mintájának jelentős része egy évvel az érettségi előtt, illetve egy évvel a grammatika-oktatás befejezését követően írásbeli tesztfeladatok megoldása közben erősen stigmatizált, nem-standard változatokat használ vagy fogad el helyesnek. A nem-standard válaszok előfordulási/produkálási/választási aránya 1,5% és 92,6% között ingadozik.

Megvizsgáltuk azt is, hogy mutat-e valamilyen összefüggést a nyelvi ítéletalkotás, illetve produkció azzal, hogy az adatközlő milyen iskolatípusban tanul. A 626 magyar tannyelvű középiskolában tanuló diák közül 362 (57,9%) falusi, 140 (22,4%) városi középiskolában tanult. 123 fő (19,7%) pedig olyan középiskolában, amelyek felvételi vizsgákkal válogatják meg, kiket iskoláznak be.

A 38 vizsgált változópéldány közül 28-nál statisztikailag szignifikáns különbség mutatkozott a falusi, városi, illetve felvételiztető középiskolában tanuló adatközlők között. A szignifikáns különbség rendszerint (két kivétellel) úgy jelentkezik, hogy a falusi iskolákban a legkisebb, a felvételiztető intézményekben pedig a legmagasabb a standard válaszok aránya.

Megvizsgáltuk azt is, hogy a magyar nyelvtanból szerzett iskolai érdemjegy hatással van-e a diákok nyelvi ítéleteire, ill. produkciójára.⁹⁴ A vizsgált 38 esetből 30-nál jelentős eltérés van azok között, akiknek hármas, négyes vagy ötös osztályzata van magyar nyelvből (egy esetben a statisztikai próba érvényessége kétséges lehet). A hatás a várt irányban jelentkezik: minél magasabb az osztályzat, annál alacsonyabb a nem-standard változatok aránya.

Mivel az összesített minta 4,4%-a (30 fő) ukrán tannyelvű iskolába/osztályba járt, lehetőségünk nyílik arra is, hogy összevessük a magyar iskolába járók körében nyert adatokat azokkal az eredményekkel, amelyeket azoktól a diákoktól gyűjtöttünk, akik nem részesültek anyanyelvi oktatásban, így értelemszerűen nem tanultak magyar grammatikát és nyelvhelyességet sem. A 38 esetből 19-ben találtunk szignifikáns eltérést a két csoport között, 11 feladatnál pedig kétséges a khi-négyzet-próba alkalmazása. A statisztikailag jelentős eltérés mindig a magyar

⁹⁴ Ukrajnában a 2000/2001. tanévig négy érdemjeggyel osztályozták az iskolákban: 2-es, 3-as, 4-es és 5-ös, ahol az 5-ös a legmagasabb osztályzat. A 2000/2001. tanévben átérték az 1-től 12-ig terjedő skálán való osztályozásra. Vizsgálatunk az 1999/2000. tanév végén zajlott, így még a négyes skálát tükrözi. A minta 21,1%-ának 3-as, 47,1%-ának 4-es, 31,7%-ának 5-ös osztályzata volt magyarból. Egy főnek (0,1%) volt kettese, öt a hárommal rendelkezők közé soroltuk be az elemzés során.

29. táblázat. A nyelvi és a független változók összefüggései (N=626)

Feladat száma	Iskolatípus	Osztályzat	Tannyelv
101	x	x	x
102	x	x	x
103	x	x	y
104	x	x	x
105	x	x	y
107	x	x	x
110	x	x	x
111	x	x	
112	x	x	x
113	x	x	
201			x
202	y	y	y
203	x	x	y
204	x	x	y
205	x		x
206			x
207	x	x	
302a		x	x
302b	x	x	x
303	x	x	x
304	x	x	
305	x	x	x
306	x	x	x
308	x	x	x
309	x	x	x
310	x	x	x
402	x	x	
403			y
404			y
405	x	x	x
406			
410	x	x	
411			
412	x	x	y
413	x	x	y
414	x	x	y
415		x	
417	x	x	x

x = 1 vagy 5%-os szinten szignifikáns

y = kétséges a khi-négyzet-próba alkalmazása

tannyelvű iskolában/osztályban tanulók javára jelentkeznek: körükben magasabb arányban fordulnak elő standard válaszok, ill. javítások.

S ha már az iskolatípus, az osztályzat és a tananyv hatásával foglalkoztunk, azt is célszerűnek tartottuk megvizsgálni, van-e eltérés az egyes iskolák között.

Járásonkénti bontásban a következő oktatási intézmények voltak kutatópontjaink:

Ungvári járás:

1. Csapi 2. sz. Középiskola
2. Eszényi Középiskola
3. Kisgejőci Középiskola
4. Konházai Középiskola
5. Nagydobronyi Középiskola
6. Nagydobronyi Református Líceum
7. Sislőci Dobó István Középiskola
8. Szürtei Középiskola
9. Ungvári 10. sz. Dayka Gábor Középiskola

Munkácsi járás:

10. Barkaszi Középiskola
11. Derceni Középiskola
12. Munkácsi 3. sz. II. Rákóczi Ferenc Középiskola
- Munkácsi Középiskola (katolikus osztály)
13. Munkácsi Tanfőképző

Beregszászi járás:

14. Bányai Középiskola
15. Beregszászi 3.sz. Zrínyi Ilona Középiskola
16. Beregszászi 4.sz. Kossuth Lajos Középiskola
17. Beregszászi 8.sz. Mikes Kelemen Középiskola
18. Beregszászi Bethlen Gábor Magyar Gimnázium
19. Csomai Középiskola
20. Gáti Középiskola
21. Kaszonyi Középiskola
22. Mezővári II. Rákóczi Ferenc Középiskola
23. Nagymuzsalyi Középiskola
24. Nagyberegai Középiskola
25. Nagyberegai Református Líceum

Nagyszőlősi járás:

26. Nagypaládi Mórész Zsigmond Középiskola
27. Nagyszőlősi 3. sz. Perényi Zsigmond Középiskola

28. Nevetlenfalui Középiskola
29. Salánki Középiskola
30. Tiszabökényi Középiskola
31. Tiszaújfalui 2. sz. Széchenyi István Középiskola
32. Tiszaújfalui 1. sz. Középiskola (ukrán)
33. Tivadari Református Líceum

Técsői járás:

34. Aknaszlatinai Bolyai János Középiskola
35. Técsői Magyar Líceum

Husztai járás:

36. Viski Kölcsey Ferenc Középiskola

Most azt vizsgáljuk meg, hogy a suksükölés, a szukszükölés és a nákozás terén hogyan alakul egy-egy oktatási intézmény megkérdezettjeinek nyelvhasználatát a többi iskola adatközlőjéhez viszonyítva. A statisztikai elemzésből kihagytuk a csomai, a muzsalyi, a tiszaujlaki magyar és a konházai középiskolát, mert ezekben az oktatási intézményekben csupán 2–9 adatközlőt sikerült megkérdeznünk, s ez az elemszám nem elegendő a statisztikai adatelemzéshez.

Mindhárom említett típusváltozónak csak egyik feladatát (az MJ feladat-típust) elemezzük, ahol az adatközlőnek el kellett döntenie a nem-standard változatot tartalmazó megadott mondatról, hogy jónak tartja-e, s ha nem, saját belátása szerint javíthatta azt.

Jónak tartod-e az alábbi mondatokat? Ha nem, javítsd őket úgy, ahogyan szerinted jók lennének!

V_101. *A plakátragasztó egész nap ragassza a plakátokat.*

V_110. *Én nem tudnák úgy viselkedni, mint te.*

V_112. *Ha Béla rosszul válogassa meg a barátait, pórul jár.*

Az eredmények szerint a 33 vizsgált oktatási intézmény közül 8-nál: a Sislőci, a Bányai, a Beregszászi 8. számú, a Beregszászi 3. számú, a Barkaszi és az Aknaszlatinai középiskoláknál, valamint a Nagydobronyi Református Líceumnál és a Munkácsi Tanfőképzőnél egyik feladatban sincs szignifikáns eltérés a többihez viszonyítva. Ez azt jelenti, hogy az említett oktatási intézményekben tanuló megkérdezett diákok nyelvhasználatát a suksükölés, a szukszükölés és a nákozás terén nem tér el lényegesen a mintába tartozó többi középiskolás nyelvhasználatától.

A vizsgált iskolák közül négy intézmény adatközlőinek nyelvhasználatát mindhárom feladatban jelentősen eltér a teljes minta nyelvhasználatától: a Beregszászi Magyar Gimnáziumban és a Nagyberegai

Református Líceumban tanulók szignifikánsan magasabb arányban javították mindhárom mondatot a standard normának megfelelően, míg a tiszaujlaki (ukrán iskola) és a dereceni mintában a suksükölő, szukszükölő és nákozó változatok aránya a jóval magasabb.

Ezeket a jelentős eltéréseket látva figyelembe kell vennünk, hogy a Beregszászi Magyar Gimnáziumba és a Nagyberegi Református Líceumba felvételi vizsga útján kerültek be az adatközlők, Tiszaujlakon pedig az ukrán tannyelvű középiskolában olyan tanulókat kérdeztünk meg, akik vállalták a kérdőív magyar nyelvű kitöltését, de magyar nyelvet nem tanulnak.

A három vizsgált változó közül csak az egyiknél mutatható ki szignifikáns eltérés 13 iskolánál. Az adott iskolák adatközlői és a többi megkérdezett között vagy a nákozást, vagy a suksükölést, vagy a szukszükölést vizsgáló feladatnál mutatkozott szignifikáns különbség.

A nagyberegi, gáti, munkácsi, nagypaládi és nevetleni középiskolások és a teljes minta közötti eltérés 1%-os szinten szignifikáns, vagyis ezekben az iskolákban jelentősen alacsonyabb a standard, nem suksükölő válaszok aránya. A munkácsi középiskola katolikus osztályának tanulói, illetve a kisgejőci középiskolások és a többi iskola között az eltérés szintén 1%-os szinten szignifikáns, de itt magasabb a standard válaszok aránya, mint a suksükölőké.

A nákozást vizsgáló mondatot a Tivadari Református Líceum és a Beregszászi 4. számú Középiskola adatközlői jelentősen magasabb arányban javították a standardnak megfelelően, mint az átlag.

Az ungvári és a tiszabökényi iskola adatközlői a szukszükölés vizsgálatakor a megadott nem-standard mondatot szignifikánsan magasabb arányban hagyták javítatlanul az átlaghoz képest, míg a csapi és nagyszőlősi diákok többsége azt a kodifikált standardnak megfelelően javította.

Nyolc iskola adatközlőinek válaszában 2 feladatnál volt szignifikáns eltérés a többi iskolához képest. A szürtei és a salánki középiskola diákjai jelentősen magasabb arányban suksükölnek és nákoznak, míg a viski és aknaszlatinai tanulók nagyobb arányban javítottak standardra, mint az átlag. Az eszenyi adatközlők szintén a nákozást és a suksükölést illetően térnek el a teljes mintától: szignifikánsan kevesebben suksükölnek a többihez képest, de magasabb arányban használják a stigmatizált, nákozó változatot. A nagydobronyi középiskolában és a vári középiskolában megkérdezettek egyaránt szigni-

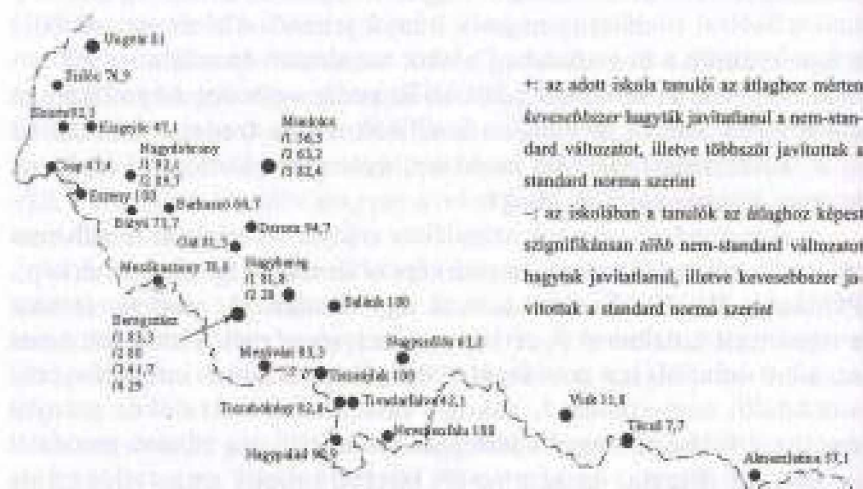
fikánsan magasabb arányban nákoznak az átlaghoz képest, a szukszükölést illetően azonban a vári középiskolások többsége a standardnak megfelelően javított, míg a nagydobronyiak és a többség között a szukszükölést illetően is negatív irányú jelentős eltérés mutatkozik: sokan közülük a nem-standard alakot tartalmazó mondatot is javítatlanul hagyták. A kaszonyi adatközlők pedig egyaránt szignifikánsan alacsonyabb szinten javították a kodifikált norma szerint a suksükölést és a szukszükölést vizsgáló mondatot, mint a megkérdezett kárpátaljai magyar középiskolások átlaga.

A nem-standard válaszok százalékos arányát iskolánként mindhárom típusváltozó esetében egy-egy térképen tüntettük fel (8–10. térkép). Például a V_110. *Én nem tudnák úgy viselkedni, mint te.* feladat eredményeit tartalmazó 8. térképen a helységnévnél feltüntetett szám az adott településen a vizsgálatba bevont oktatási intézmény(ek) adatközlői nem-standard, nákozó válaszainak százalékos arányát mutatja. Például az ungvári középiskolások 81%-a a nákozó mondatot javítatlanul hagyta, de az ungvári középiskolások és a teljes minta válasza között az eltérés nem szignifikáns. Ugyanakkor a viski iskola tanulóinak csak 11,8%-a hagyta javítatlanul a mondatot, s ez az eredmény jelentősen jobb, mint az átlag.

Az itt bemutatott empirikus, ellenőrizhető vizsgálatból származó adatok igazolják, hogy a vizsgált populáció jelentős része az érettségi előtt egy évvel nincs tisztában azzal, hogy iskolai tanórán, írásbeli nyelvi tesztfeladatok megoldása közben olyan nyelvi változatokat használ, illetve hagy javítatlanul (fogad el helyesnek), amelyek a magyar nyelv művelés (és a magyar nyelvközösség) szerint erősen stigmatizáltak, formális helyzetekben való használatuk rendszerint megbélyegzést von maga után.

Az iskolatípusok szerinti elemzés arra világít rá, hogy jelentős eltérés van a falusi, a városi és a felvételiztető (tehetséggondozó) intézmények között. Az iskolai osztályzatok szerinti bontás látszólag azt mutatja, hogy jó érdemjeggyel az rendelkezik, aki jobban elsajátította a standardot. A magyarból jelest kapott diákok körében is magas azonban a nem-standard változatok előfordulásának aránya, illetve az is elképzelhető: nem az kap jó jegyet, aki elsajátította, hanem aki otthonról hozta, alapnyelvéből használja a standard változatokat. Ebben az esetben a magyar iskola nem a nyelvi és társadalmi egyenlőtlenségek kiegyenlítőjeként, hanem konzerválójaként működik Kárpátalján.

8. térkép: A nem-standard válaszok (nem javítottak vagy mást javítottak) %-os aránya iskolánként (nákozás)

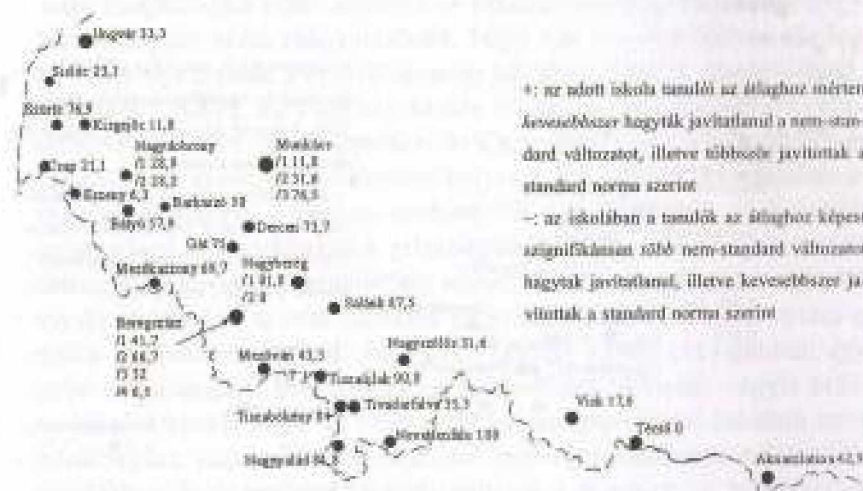
JÓNAK TARTOD-E AZ ALÁBBI MONDATOKAT? HA NEM, JAVÍTSD ŐKET ÚGY, AHOGYAN SZERINTED JÓK LENNÉNEK.
V_110. Én nem tudnék úgy viselkedni, mint te.

a) jónak tartom b) rossznak tartom, jobb így:.....

Standardra javított: 221 AK (33,3%)
Javítatlannal hagyta/mást javított: 443 AK (66,7%) } N=675 (100%)

Sislóc	nem szignifikáns	Nagyberek KI/1.	nem szignifikáns
Kisgyőr	nem szignifikáns	Nagyberek Ref.Lic./2.	+ p < 0,01
Sáre	- p < 0,05	Vár	- p < 0,05
Ungvár	nem szignifikáns	Sárlók	- p < 0,01
Csep	nem szignifikáns	Munkács KI/1.	nem szignifikáns
Eszék	- p < 0,01	Munkács TK/2.	nem szignifikáns
Nagyberek KI/1	- p < 0,01	Munkács nem kat./3.	nem szignifikáns
Nagyberek Ref. Lic./2.	nem szignifikáns	Tiszalök	- p < 0,05
Báty	nem szignifikáns	Tiszabökény	nem szignifikáns
Barkasó	nem szignifikáns	Tivadarfalva	+ p < 0,05
Derec	- p < 0,01	Nagypálád	nem szignifikáns
Gát	nem szignifikáns	Neveténfalva	nem szignifikáns
Kasany	nem szignifikáns	Nagysábas	nem szignifikáns
Beregszász 8.sz. KI/1.	nem szignifikáns	Visk	+ p < 0,01
Beregszász 3. sz. KI/2.	nem szignifikáns	Técső	+ p < 0,01
Beregszász 4.sz. KI/3.	+ p < 0,01	Aknaelátina	nem szignifikáns
BMG/4	+ p < 0,01		

9. térkép: A nem-standard válaszok (nem javítottak vagy mást javítottak) %-os aránya iskolánként (süksükölés)

JÓNAK TARTOD-E AZ ALÁBBI MONDATOKAT? HA NEM, JAVÍTSD ŐKET ÚGY, AHOGYAN SZERINTE JÓK LENNÉNEK.

V_112. Ha Béla rosszul viselkedne meg a barátait, például jár.

a) jónak tartom b) rossznak tartom, jobb így:.....

Standardra javított: 385 AK (57,7%)
Javítatlannal hagyta/mást javított: 282 AK (42,3%) } N=675 (100%)

Sislóc	nem szignifikáns	Nagyberek KI/1.	- p < 0,01
Kisgyőr	+ p < 0,01	Nagyberek Ref.Lic./2.	+ p < 0,01
Sáre	- p < 0,05	Vár	nem szignifikáns
Ungvár	nem szignifikáns	Sárlók	- p < 0,01
Csep	nem szignifikáns	Munkács KI/1.	+ p < 0,01
Eszék	+ p < 0,01	Munkács TK/2.	nem szignifikáns
Nagyberek KI/1	nem szignifikáns	Munkács nem kat./3.	- p < 0,01
Nagyberek Ref. Lic./2.	nem szignifikáns	Tiszalök	- p < 0,01
Báty	nem szignifikáns	Tiszabökény	nem szignifikáns
Barkasó	nem szignifikáns	Tivadarfalva	nem szignifikáns
Derec	- p < 0,01	Nagypálád	- p < 0,01
Gát	- p < 0,01	Neveténfalva	- p < 0,01
Kasany	- p < 0,01	Nagysábas	nem szignifikáns
Beregszász 8.sz. KI/1.	nem szignifikáns	Visk	+ p < 0,05
Beregszász 3. sz. KI/2.	nem szignifikáns	Técső	+ p < 0,01
Beregszász 4.sz. KI/3.	nem szignifikáns	Aknaelátina	nem szignifikáns
BMG/4	+ p < 0,01		

A kárpátaljai magyarnyelv-oktatásnak az kell legyen a célja, hogy az iskolából kikerülők nyelvhasználatát automatikusan igazodjék a beszédhelyezethez. S ezzel a céllal más kisebbségi közösségek nyelvészei is egyetértenek (lásd Lanstyák 1994). A nyelvi stigmatizáció ugyanis kisebbségi helyzetben súlyosabb, mint egynyelvű környezetben: a határon túli magyar kisebbségi polgárként és anyanyelvre használata közben is megbélyegzés, diszkrimináció áldozata. Az iskolának tehát azt kellene közvetítenie, hogy az egyes nyelvváltozatok nyelvészetiileg egyenértékűek, használatuk meghatározott helyzetekben helyénvaló, de társadalmi megítélésük és szerepük eltérő. Ehhez azonban az anyanyelvi oktatásnak és a pedagógusoknak szakítani kell az egynormájú szemlélettel. Iskoláinkban olyan tanterveket, tankönyveket kell alkalmazni, amelyek részletesen foglalkoznak a kárpátaljai magyar nyelvhasználat értékeivel, sajátosságaival, és segítenek használati körük meghatározásában, ám a választást a tanulóra, a nyelvhasználó kommunikatív kompetenciájára bízzák.

A kommunikatív kompetencia Dell Hymes amerikai antropológiai nyelvész terminusa (lásd Trudgill 1997: 38). Hymes arra hívta fel a figyelmet, hogy a beszélőnek a sikeres kommunikációhoz nem elég az adott nyelv grammatikáját, szókincsét és hangtanát ismerni: tudni kell azt is, mikor melyik nyelvváltozatot kell vagy lehet használni, kinek hogyan kell köszönni, miről illik és miről nem szabad beszélni, hogyan lehet átvenni vagy átadni a szót egy párbeszéd során stb. Vagyis a kommunikatív kompetencia (a nyelvi kompetenciával szemben) a nyelv használati szabályainak az ismerete, amely szabályoknak természetes része az, hogy bizonyos szituációkban nem-standard változatot lehet, illik használni.

A szociálpszichológia szerint az emberek éntudatának egyik legfontosabb összetevője a csoporthovatartozás (Smith–Mackie 2001: 321). Viselkedésünknek természetes része, hogy tartozni szeretnénk valahová. Sok mindent megteszünk azért, hogy az áhított szűkebb vagy tágabb csoport (legyen az egy család, egy klub, egy baráti társaság vagy éppen egy munkahelyi kollektíva) befogadjon bennünket, hogy megfeleljünk normáinak. Ha pedig megbecsült tagjai vagyunk egy csoportnak, büszkén fejezzük ki hovatarozásunkat olyan jegyekkel, amelyeket az adott közösség jellemzőinek tekintünk. Amennyiben nem így viselkedünk, fennáll a veszélye a kiközösítésnek.

Az emberek egyidejűleg több csoportnak, közösségnek is részei. Egyszerre lehet tagja valaki a férfiak közösségének (ki ne hallott volna a nemi identitásról, a női/férfi szolidaritásról), egy nemzetnek, egy vallási

közösségnek, a kárpátaljai magyarságnak, de tartozhat mondjuk ugyanakkor a Ferencváros szurkolói közé is. Az egyes konkrét szituációk határozzák meg, identitásunknak mikor melyik része kerül előtérbe, csoporttagságunknak mikor melyik része releváns. Amikor éppen a titkárnővel kávézó kollégánkat keresi telefonon a felesége, és mi azt mondjuk, fontos megbeszélésen van a főnöknél, épp nemi szolidaritásunknak megfelelően cselekszünk. Sok más nemzetiségű között magyar identitásunk válhat fontossá. Vallási hovatarozásunk határozza meg, melyik templomba járunk, milyen imákat mondunk, mely vallási ünnepeket tartunk. Magyarországon járva nem elsősorban magyarnak, hanem kárpátaljai magyarnak érezzük magunkat. Amikor kedvenc csapatunknak szurkolunk, természetes, hogy nem elsősorban férfinak, magyarnak vagy reformátusnak, hanem drukkernek érezzük magunkat.

Csoport-hovatarozásunkat nyelvhasználatunkkal is kifejezhetjük, és ki is fejezzük. A nyelv egyik legfontosabb funkciója ugyanis az identitásjelzés. „A társas szemléletű nyelvészet egyik alaptétele a rendszer-nyelvészetével szemben az, hogy gondolataink kifejezése mellett van a nyelvnek egy másik, szintén elsődleges feladata is: annak jelzése, hogy a közösséghez tartozunk, s hogy a közösségen belül milyen pozíciót töltünk be. (A kettő együtt jár, hiszen a közösséghez csak úgy tartozhatunk szervesen, ha meghatározott szerepünk van benne.) Másképpen fogalmazva: a nyelv kommunikatív funkciójának nemcsak a gondolatok, érzelmek közlését tekintí, hanem az identitásjelzést is” (Sándor 2001b: 19–20).

Nemcsak azzal fejezhetjük ki egyező vagy különböző identitásunkat, milyen nyelven szólalunk meg (ez esetben nemzeti identitásunkat mutatjuk ki), hanem azzal is, melyik nyelvváltozatot választjuk, milyen nyelvi jegyeket használunk. Ha például valaki olyan családban nő fel, olyan településen szocializálódik, ahol általános valamilyen nem-standard jegy használata (például a suksükölés és szukszükölés), természetes, hogy szeretteivel, barátaival, ismerőseivel beszélve ő is használja a nem-standard változatokat. Ezzel jelzi, hogy közéjük tartozik, hogy szolidáris velük. Amennyiben a standard változatokat részesíti előnyben szűk családi vagy baráti körben, könnyen előfordulhat, hogy affektálónak, kényeskedőnek tartják, kiközösítik, megszégyenítik. A csoportoknak ugyanis szokásuk, hogy büntetik azokat, akik megsértik a közösségi normákat. Gondoljunk arra, milyen következményei lennének annak, ha egyik napról a másikra senkinek sem köszönnénk az utcán, vagy esetleg sortban és pólóban mennénk el barátunk templomi esküvőjére! Joggal gondolnák rólunk,

hogy felrúgtuk azokat a szokásokat, amelyek a közösség szemében fontosak, és nem csodálkozhatnánk azon, ha kiközösítenének (esetleg még bolondnak is gondolnának) bennünket.

A nyelvhasználat a viselkedés része. Azzal, kihez hogyan szólunk, könnyen szerezhetünk barátokat és ellenségeket egyaránt. Az a pedagógusi szemlélet, amely a nyelvjárási és egyéb nem-standard jegyek kiirtását tűzi ki céljául, ahelyett, hogy azok mellé sajátíttatná el a standard elemeket, attól a jogától fosztja meg a tanulót, hogy nyelvhasználatával kifejezhesse identitását: szolidaritását azok iránt, akiktől beszélni tanult, az iránt a szűk közösség iránt, amelyhez tartozik.

De akkor vajon miért létezik az a szemlélet, amely a nyelvük, nyelvhasználatuk alapján tesz különbséget ember és ember között? Amióta van emberi nyelv, valószínűleg létezik a nyelvi jegyek alapján történő megkülönböztetés is, hiszen a közös nyelv (és a közös nyelvváltozat) használata összekapcsolódik az azonos csoportba tartozással. Általános iskolai tananyag, hogy a rómaiak mindazokat, akik nem latinul beszéltek, barbároknak nevezték, és természetesnek tartották leigázásukat, az ellenük való harcot.

Az Ótestamentum számol be arról, hogy amikor Gileád megszállta a Jordán folyó gázlóit Efraimmal szemben, a menekülő efraimbéliek végzetét jellegzetes kiejtésük okozta: „És elfoglalák a Gileádbéliek Efraim előtt a Jordán réveit, és lőn, hogy mikor az Efraim közül való menekülők azt mondják vala: Hadd menjek át! azt kérdezték tőlük a gileádbeli férfiak: Efraimbeli vagy-e? És ha az azt mondotta: Nem! Akkor azt mondták neki: Mond: Sibboleth! És ha Szibbolethet mondott, mert nem tudta úgy kimondani, akkor megfogták őt és megölték a Jordán réveinél, és elesett ott abban az időben az efraimbéliek közül negyvenkétezer” (Bírák könyve 12: 5–6. Vers)

Bár a megbélyegzés alapja mindkét említett esetben a nyelvi eltérés, a megkülönböztetés mégsem nyelvi, hanem a hatalmi szempontok alapján történt: a nagyobb hatalommal, erővel bíró csoport a nyelvi különbségeket (is) felhasználva szilárdította meg pozícióit.

A nyelvi alapon történő megkülönböztetés ma is ezen az alapon történik, akár arról van szó, hogy egy többségi nemzet diszkriminál egy kisebbséget, akár a standard beszélők különböztetik meg hátrányosan azokat, akik nem a standardot beszélik. A hivatkozás mindig a nyelv, ám a háttérben társadalmi, politikai és gazdasági érdekek húzódnak meg. Annak ellenére, hogy nyelvészeti közhely: egyetlen nyelv vagy nyelvváltozat sem jobb, szebb a másiktól, nap mint nap találkozhatunk

a nyelvi alapú hátrányos megkülönböztetéssel. James Milroy (1998: 64–65) egyenesen úgy véli, hogy „Abban a korban, amikor a faj, a bőrszín, a vallás vagy a nem alapján történő hátrányos megkülönböztetés nyilvánosan nem fogadható el, a nyílt társadalmi diszkrimináció utolsó bástyája az emberek nyelvhasználatára alapján történő diszkrimináció”.

Az iskola által preferált standard nyelvváltozat tehát semmivel sem értékesebb nyelvészeti szempontból, mint bármely másik változat. Presztízse, kitüntetett helyzete társadalmi tekintélyéből, nem pedig nyelvi, nyelvészeti tulajdonságaiból fakad: ez a hatalmat birtokló elit alapnyelvváltozata.

Ahhoz, hogy belássuk: a standard egyáltalában nem logikusabb, mint a nem-standard változatok, két példát hozunk fel. Az egyik az úgynevezett nákozás, a másik pedig a suksükölés, illetve a vele nyelvészeti analóg szuksükölés. Amint azt az előzőekben már említettük, mindkét változó nem-standard változata erősen stigmatizált.

A nákozó változatot azért ítélik el a nyelvművelők (és hatásukra az iskolai anyanyelvoktatás), mert ha a jelen idő, alanyi iktelen ragozás egyes szám első személyében a feltételes mód jele hangrendileg illeszkedik a mély hangrendű igetűhöz (pl. *én tudnák*), akkor a létrejövő forma egybeesik a feltételes mód, jelen idejű, tárgyas ragozás többes szám harmadik személyű alakokkal (*ők tudnák*). Azért nevezik tehát helytelennek, pongyolának az illeszkedő toldalék használatát és azért bélyegzik meg azokat, akik használják, mert az illeszkedés „elmosná a különbséget a feltételes módon belül az alanyi ragozás egyes szám 1. személye (*én várnék*) és a tárgyas ragozás többes szám 3. személye (*ők várnák*) között” (Grétsy szerk. 1976: 46). Most pedig (amellett, hogy leszögezzük: nincs az az épeszű magyar anyanyelvi beszélő, aki a szövegkörnyezet alapján ne tudná megállapítani, hogy egyes szám első vagy többes szám harmadik személyű igealakról van szó) ellenőrzésképpen ragozzuk el alanyi és tárgyas ragozásban a *tudna* igét:

	alanyi ragozás	tárgyas ragozás
én	<i>tudnék</i> vagy <i>tudnák</i>	<i>tudnám</i>
te	<i>tudnál</i>	<i>tudnád</i>
ő	<i>tudna</i>	<i>tudná</i>
mi	<i>tudnánk</i>	<i>tudnánk</i> ⁹³
ti	<i>tudnátok</i>	<i>tudnátok</i>
ők	<i>tudnának</i>	<i>tudnák</i>

⁹³ Itt most tekintsünk el NyKK. (I: 626) által is erősen választékosnak tartott *tudnák* alakról.

A nyelvművelés és az iskola által helytelenített egybeesés mellett további kettőt találhatunk, mégpedig olyanokat, amelyek személyben és számban is megegyeznek. Érdekes módon ez az egybeesés nem zavarja a nyelvművelőket.

A suksükölés és szukszükölés a NyKk. (I: 618) szerint káros és szegényíti a nyelvet, mert egybemossa a különbséget a -t végű igék kijelentő és felszólító módja között tárgyas ragozás, egyes szám 3. és többes szám 1., 2., 3. személyében. Ismét azt mondhatjuk: kevésbé valószínű, hogy egy magyar anyanyelvű beszélő nem tudja megkülönböztetni egymástól a kijelentő és felszólító módot a szórend és a szövegkörnyezet segítségével. Nézzük meg továbbá a *lát* és a *vár* igék kijelentő és felszólító módú alakjait tárgyas ragozásban!

	Kijelentő mód	Felszólító mód
én	<i>látom</i>	<i>lássam</i>
te	<i>látod</i>	<i>lássad vagy lásd</i>
ő	<i>látja vagy lássa</i>	<i>lássá</i>
mi	<i>látjuk vagy lássuk</i>	<i>lássuk</i>
ti	<i>látjátok vagy lássátok</i>	<i>lássátok</i>
ők	<i>látják vagy lássák</i>	<i>lássák</i>

	Kijelentő mód	Felszólító mód
én	<i>várom</i>	<i>várjam</i>
te	<i>várod</i>	<i>várjad vagy várd</i>
ő	<i>várja</i>	<i>várja</i>
mi	<i>várjuk</i>	<i>várjuk</i>
ti	<i>várjátok</i>	<i>várjátok</i>
ők	<i>várják</i>	<i>várják</i>

Láthatjuk, hogy ugyanazokat az egybeeséseket, amelyeket a -t végű igék esetében elítélnék a nyelvművelők, más igéknél teljesen természetesnek tartják, és nem tekintik nyelvrontásnak. Talán a példák segítségével sikerült bemutatnunk, hogy gyakran a nem-standard változatok a szabályos formák, és a standard alakok számítanak kivételnek.

Vagyis a standard változat nem nyelvi értékei, szabályossága, hanem szociális presztízse miatt élvez támogatottságot az iskolában. Mindazok a tanulók, akiket nyelvhasználatuk következtében hátrányok érnek az iskolában, tulajdonképpen a nyelvi alapú diszkrimináció áldozatai.

A nákozás és a suksükölés/sukszükölés tilalma tehát nem azért került be az iskolai tantervekbe, tankönyvekbe, mert nyelvészeti szempont-

ból a standard alakok értékesebbek vagy jobbak. Egyszerűen azért, mert a standard változat a társadalmi elit saját változata, amit otthonról hoz az iskolába, és ez az elit (többek között) a nyelvi különbségeket és az iskolai oktatást is felhasználva tartja fenn és termeli újra hatalmát. Ez pedig nem más, mint lingvicizmus. A lingvicizmus a mára szalonképtelenné vált rasszizmus helyett olyan ideológia, cselekvési mód, amelyet a hatalomnak és a (mind materiális, mind nem materiális) forrásoknak a nyelv vagy a nyelvváltozat alapján meghatározott csoportok közötti egyenlőtlen elosztásának kialakítására, legitimálására és újratermelésére használnak (Phillipson–Skutnabb–Kangas 1997: 24–25, Skutnabb–Kangas 1997: 19–20, Csernicskó 1998: 193–194).

Mindezek ismeretében logikusan merül fel a kérdés, hogy mit tehet adott körülmények között az a pedagógus, aki nem akar lingvicista lenni, és nem akar részt venni a nyelvi alapon történő hátrányos megkülönböztetésben? A standard társadalmi presztízsen nyilvánvalóan nem változtathat, de annyit megtehet, hogy értéként kezeli a többi, hatalmilag nem támogatott nyelvváltozatot is. Tudatosíthatja diákjaiban, hogy az otthonról hozott nyelvváltozat megőrzendő érték, és hogy nem feltétlenül szükséges az összes általunk ismert nyelvváltozatot feláldozni a standard elcsajátításának oltárán.

3. A kárpátaljai magyar nyelvhasználat társadalmi rétegződéséről

Nyelvészeti közhelynek számít, hogy minden természetes emberi nyelv rétegzett: különböző nyelvváltozatokból, vagyis területi és társadalmi dialektusokból áll. A területi alapon elkülönülő nyelvváltozatokról, vagy közismertebb nevükön a nyelvjárásokról viszonylag sokat tudunk (lásd pl. e kötet IV. fejezetének 1. részét). Jóval kevesebb ismerettel rendelkezünk a társadalmi alapú nyelvváltozatokról, különösen a kárpátaljai magyar nyelvhasználat szociális rétegzettségéről. Ennek részben az az oka, hogy egyáltalában nem rendelkezünk sok információval a helyi magyar nyelvváltozatokról, részben pedig az, hogy általában sem sokat tudunk a magyar nyelv osztályok, társadalmi rétegek szerinti tagolódásáról.

Az, hogy a különböző társadalmi rétegekbe tartozó emberek különbözőképpen beszélnek, illetve az, hogy nyelvhasználatuk alapján gyakran sorolunk embereket ebbe vagy abba a csoportba, közismert

dolog. Számtalanszor fordul elő velünk, hogy valakiről nyelvhasználatára alapján alkotunk kedvező, vagy éppen ellenkezőleg: negatív képet. Az is megtörténik, hogy még beszédpartnerünk lakóhelyére, foglalkozására is következtetünk pusztán abból, hogyan beszél az illető. Az effajta találgatás legnagyobb mestere kétségkívül G. B. Shaw Mr. Higginse a *Pygmalion*-ban, aki így nyilatkozik a műben képességéről: „Nos, én bárkiről meg tudom állapítani hat mérföld pontossággal, hová való, mihelyt kinyitja a száját. A londoniról két mérföld pontossággal megmondom, hol lakik. Néha még az utcát sem tévesztem el.”

David Crystal (1998: 56) azonban a következőkre figyelmeztet: „Nem kell szociolingvistának lenni, hogy megállapítsuk, vannak bizonyos összefüggések a beszédmód, valamint a társadalmi helyzet és az iskolázottság között. (...) Ahhoz viszont már szociolingvistának kell lenni, hogy pontosan meghatározható legyen, mely jegyek alapján állapítjuk meg valakinek a társadalmi hovatartozását”.

De mit is értünk a nyelvhasználat társadalmi rétegződésén? Peter Trudgill (1997: 79) Bevezetés a nyelv és társadalom tanulmányozásába című könyvében így határozza meg a fogalmat:

„A szociológiából vett kifejezés. Olyan társadalmi modellt jelöl, amelyben a társadalom horizontális szintekre, rétegekre tagolódik – például társadalmi osztályokra vagy státusz-csoportokra –, és a legfelül lévőknek több a hatalmuk és rangjuk, és nagyobb jólétben élnek, mint az alsó szintekhez tartozók. A szekuláris nyelvészetben a nyelvi változók akkor mutatnak társadalmi rétegződést, hogyha valamilyen módon összefüggenek (korrelációban állnak) ezzel a társadalmi hierarchiával”.

Eredetileg amerikai egyetemistáknak írott, de a magyarországi (és kárpátaljai magyar) felsőoktatásban is használt Szociolingvisztika című tankönyvében Ronald Wardhaugh a következőket írja a nyelvi rétegződésről:

„Társadalmi dialektusok éppúgy vannak, mint regionális dialektusok. (...) Míg a regionális dialektusok földrajzi alapúak, a társadalmi dialektusok a társadalmi csoportok létéből fakadnak, és számos tényezőtől függenek, amelyek közül a legfontosabbak a társadalmi osztály, a vallás és az etnikum” (Wardhaugh 1995: 45).

A nyelv társadalmi rétegződésével foglalkozó kutatók általában nyelvi változókat használnak, amelyekről ezt olvashatjuk a nevezett kötetben (1995: 134–135):

„A nyelvi változót alkalmazó vizsgálatok lényegében *korrelációs* vizsgálatok: azt próbálják meg kimutatni, hogy a nyelvi változó válto-

zatai hogyan függenek össze a társadalmi különbségekkel, nagyjából úgy, ahogy azt mutathatjuk ki, hogyan függ össze egymással a gyermekek kora, testsúlya és magassága. Általában megkülönböztetünk *függő* és *független változókat*. A nyelvi változó a függő változó, ez érdekelt bennünket. Azt akarjuk megtudni, hogy mi történik a nyelvvel, ha valamilyen általunk manipulálható tényezővel: a független változóval, például a társadalmi osztállyal, a korral, a nemmel, az etnikummal stb. való viszonyában vizsgáljuk. Mi történik a nyelvvel, ha változik e tényezők egyike?”

Azt is megjegyzi azonban a szerző, hogy „A nyelvi változókról szóló állításokat leginkább csoportnormákról vagy -átlagokról szóló állításoknak tekinthetjük, amelyek elég nagy lehetőségeket hagynak az egyénnek, hogy eltérjen tőlük, azaz hagynak bizonyos szabadságot az egyénnek nyelvi viselkedésében. Az egyének eltérhetnek a csoportnormáktól, de nem akárhogy” (1995: 138).

Chambers (2002: 349) azt írja a nyelvi változókról, hogy alapvető funkciójuk a csoport-hovatartozás megjelölése. Ez azt jelenti, hogy aki bizonyos változó egyik változatát gyakrabban használja, feltehetőleg nem abba a csoportba tartozik, mint aki a másik változatot használja elsősorban.

Ahhoz, hogy egy közösség nyelvi rétegződéséről pontos képet kaphassunk, *szociológiailag teljes* vagy *reprezentatív mintával* kell dolgoznunk. A teljes minta azt feltételezi, hogy a vizsgált csoportba tartozó valamennyi személyre kiterjed a kutatás. Az ilyen minta kialakítása rendkívül nehéz és költséges (gyakorlatilag lehetetlen), illetve elvileg is csak viszonylag kis számú, szociológiailag és földrajzilag könnyen behatárolható csoportok esetében használható.

A szociológiailag reprezentatív minta olyan, hogy abban azonos arányban találhatók meg a különböző társadalmi rétegekbe tartozó személyek, mint magában a vizsgált közösségben. Ha tehát például egy közösségben 60 százalék a nők aránya, s 40 százalék a férfiaké, s a nemeken belül egyenlő a közép- és felsőfokú végzettségűek aránya, akkor a minta, amelyet vizsgálunk, szintén ilyen összetételű kell legyen.

A Magyar Nemzeti Szociolingvisztikai Vizsgálat például ilyen, 850 fős reprezentatív mintát használt, amely pontosan tükrözte az 1980-as évek végének magyarországi felnőtt társadalmát (lásd Kontra 1992, Kontra szerk., megjelenőben).

A kárpátaljai magyar közösség vonatkozásában mindeddig nem végeztek reprezentatív mintán nyelvészeti, szociolingvisztikai (sőt sem-

milyen) kutatást. Ennek fő oka az, hogy egy ilyen minta kialakításához elengedhetetlenül szükségesek a közösség alapvető demográfiai adatai. Tudnunk kellene például, hogy milyen a régió magyar lakosságának összetétele korcsoportok, iskolázottság, foglalkozás, nem, településtípusok stb. szerint. Ám a népszámlálási adatok nemzetiségekre és településekre lebontott adatai sajnos hozzáférhetetlenek a kutatók számára.

Ennek ellenére valamilyen fogalmat mégis alkothatunk a helyi magyar nyelvhasználat társadalmi rétegződéséről. Ez úgy lehetséges, hogy a reprezentatív minta mellett ismert az úgynevezett *értelmezett* vagy *kvóta minta* is. Az ilyen mintába előre meghatározott szempontok (pl. kor, nem, iskolai végzettség, lakóhely típusa stb.) szerint válogatnak adatközlőket a kutatók (lásd Wardhaugh 1995: 133). Ha az ilyen szempontok alapján kialakított minta egyes csoportjainak nyelvhasználatára között szignifikáns eltérések mutathatók ki, akkor a minta nyelvhasználatára társadalmilag rétegzett. Ám nem szabad elfelejtenünk, hogy ez esetben következtetéseinket csak az adott mintára vonatkoztathatjuk, hiszen nem állíthatjuk, hogy a vizsgált csoport teljesen reprezentálja, képviseli az adott közösség egészét (Wardhaugh 1995: 133).

Bármilyen mintát alkalmazunk is azonban, a vizsgálat hitelessége megköveteli, hogy kutatásunk megismételhető, vagyis ellenőrizhető legyen. Ehhez pedig szükséges a vizsgálat körülményeinek (idejének, helyének, az adatközlők számának, kiválasztásuk szempontjainak, a kutatópontoknak stb.) a lehető legalaposabb leírása.

A kárpátaljai magyar nyelvhasználatot többen és különféle szempontok és minták alapján vizsgálták. Mi ebben a fejezetben két vizsgálat adatai alapján fogalmazunk meg állításokat a kárpátaljai magyar nyelvhasználat társadalmi rétegződéséről. Az egyik az RSS-vizsgálat, a másik pedig az Iskola-2000. Mindkét vizsgálat kérdőíves módszerrel, ám más mintavételi eljárással készült (leírásukat lásd a Bevezetésben). Az RSS-vizsgálatban értelmezett mintát használtunk, az Iskola-2000-ben pedig teljes mintát próbáltunk venni, ám ez objektív okokból nem sikerült, s így csak azt mondhatjuk, hogy a minta jól reprezentálja az adott célcsoportot (a kárpátaljai magyar középiskolásokat).

A fent említett két vizsgálat során a következő független változókat használtuk: nem, kor, iskolai végzettség, foglalkozás és településtípus.

A szociológiai (független) változók bemutatása

A nem

A nemi alapú nyelvhasználatbeli különbségekről számos vizsgálatban olvashatunk (lásd pl. Wardhaugh 1995: 282–293). A nemek közötti nyelvi eltérések az alkalmi megfigyelők számára természetesen nehezen észrevehetőek, mert mindkét nem ugyanazokat a változatokat használja, csak eltérő arányban. A vizsgálatok eredményei általában azt mutatják, hogy a fejlett nyugati társadalmakban egyébként azonos körülmények között a nők általában a férfiaknál több magas presztízsű (standard) változatot használnak (Chambers–Trudgill 1998: 61, Wardhaugh 1995: 291, Kiss 1995: 110–111). Más típusú társadalmakban azonban (például Kenyában, Iránban, Jordániában és Indiában) a helyzet fordított (Wardhaugh 1995: 180, Kiss 1995: 112). Peter Trudgill (1997: 21) terminológiai szótárában külön szócikkben foglalkozik a nemi alapú nyelvi különbségekkel, ahol definiálja, mi az a dzsenderlektus: „A sajátosan a férfiak, illetve a nők által beszélt, de legalábbis a férfiakra, illetve a nőkre jellemző nyelvváltozatok vagy lektusok neve. A terminus többnyire azért félrevezető, mert azt a képzetet kelti, hogy lehetnek esetleg olyan közösségek, amelyekben a nők és a férfiak egymástól gyökeresen eltérő nyelvváltozatot beszélnek. Noha sok – vagy talán a legtöbb – nyelvben van néhány nemhez kötődő nyelvhasználati sajátosság, ezek az eltérések valójában pár szó, kifejezés vagy társalgási fordulat alkalmazásától néhány magán- vagy mássalhangzó, esetleg nyelvtani végződés különbözőségéig terjednek. A nők és férfiak beszéde közötti leggyakoribb eltérések inkább az egyes formák gyakoriságát érintő tendenciák, mintsem abszolút különbségek.”

Az életkor

Az életkori különbségek közismerten nyelvhasználatbeli különbségekkel is együtt járnak. A nemzedékek közötti nyelvhasználatbeli eltérések gyakran utalnak nyelvi változásra: ha például az idősebb korosztály tagjai nem, a középkorúaknak csak egy része, a fiataloknak azonban döntő hányada használ egy nyelvi jegyet, akkor valószínűleg nyelvi változással állunk szemben. A szakirodalom azonban arra figyelmeztet, hogy „az egyéni nyelvhasználat általában meghatározott módon változik az életkorral” (Wardhaugh 1995: 182), ami azt jelenti, hogy a nyelvhasználat az életkorral együtt lépcsőzetesen alakul: „a beszélők fokozatosan módosítják beszédszokásaikat, ahogy haladnak előre a korban, s ez valamennyi nemzedék életében ismétlődik” (Kiss 1995: 95). Ezt nevezik a szakirodalomban *korletrának* vagy másképp

életkori változásnak. Nem minden generációk közötti nyelvhasználatbeli eltérés jelöl tehát nyelvi változást. Trudgill (1997: 22) így ír az életkori változásról:

„Azt a jelenséget nevezik így, hogy egy közösség beszélőinek beszéd-szokásai fokozatosan megváltoznak, ahogy a beszélők öregszenek, és ugyanez a változás minden generációban megismétlődik. Kimutatták például, hogy néhány beszélőközösségben a beszélők nyelve az akrolektus⁹⁶ irányába módosul, mikor középkorúvá válnak, majd újból kevésbé magas presztízsű mintákat követnek, miután elérték a nyugdíjkorhatárt.”

Az iskolázottság és a foglalkozás

Az iskolai végzettség és a társadalmi státus, osztály szorosan összekapcsolódik. Általános vélekedés szerint az emberek iskolázottsága és nyelvhasználata is összefügg, mégpedig oly módon, hogy a művelt, tanult emberek művelt változatot használnak (a standardot), a műveletlenek pedig műveletlen (nem-standard) változatot. A magyar vonatkozásában találkozhatunk olyan vélekedéssel, mely szerint aki suksüklő, az nem lehet művelt ember, illetve aki művelt ember, az biztosan nem suksüklő. Számos vizsgálat igazolta ugyanakkor, hogy bár mutatható ki összefüggés az iskolai végzettség és a nyelvhasználat között, a magasan képzett emberek jelentős része is használ nem-standard jegyeket. Ez az ellentmondás abból fakad, hogy meghatározhatatlan, mit is tekinthetünk művelt és műveletlen nyelvváltozatnak, illetve nem tudjuk, ki számít nyelviileg műveltnek. Ezzel a problémával a Nyelvművelő kézikönyv (II: 334) sem boldogul:

„Nyelvi normának az írott és beszélt nyelv használatának társadalmilag érvényes, helyesnek elismert szabályait, irányelveit, szokásait nevezzük.”

Ha ezt a definíciót fogadjuk el⁹⁷, akkor helyes az, amit a többség annak tart. Egyik korábbi fejezetünkben láthattuk, hogy a kárpátaljai magyar középiskolások túlnyomó többsége (65,3%-a) helyesnek tartotta (nem javította) például az *Én nem tudnák úgy viselkedni, mint te* mondatot. Vagyis úgy tűnik, hogy a Nyelvművelő kézikönyv szerint a többség dönt, ám a folytatás cáfolja ezt:

„Nem mindenkinek, nem is a többségnek a nyelvhasználat, a nyelvi ízlése, példája, hanem a nemzeti nyelv legfejlettebb formáját, a *művelt köz-* és az irodalmi nyelvet használók, a *nyelviileg iskolázottabbak*,

⁹⁶ Az akrolektus olyan nyelvváltozat, amely a legnagyobb presztízszel bír a nyelvváltozatok hierarchiájában (lásd Trudgill 1997: 7).

⁹⁷ Amely egyébként nyelvészeti szempontból tökéletesen helytálló, ha nyelvi normán nem a standard normát értjük, hanem úgy értelmezzük a nyelvi norma kérdését, mint például Gomboz Zoltán (1931: 11).

műveltebbek nyelvhasználata vált – a történelmi fejlődés során – követendő példává” (NyKk. II: 334; kiemelések a szerkesztőtől).

Vagyis a nyelviileg iskolázottabbak és műveltebbek nyelvhasználata a perdöntő. De kik is azok, akik nyelviileg példaadók? Erre a kérdésre az alábbi választ adja (pontosabban nem adja) a kézikönyv:

„Nem könnyű kérdés. Ki az, aki a helyesség alapjának tartott köznyelven beszél? Nyilván az, aki az igényes, művelt nyelvhasználat birtokában van. De ki van birtokában az igényes, művelt nyelvhasználatnak? Aki nem tájszólásban, nem argóval, nem magyartalanul, hanem – köznyelven beszél. Circulus vitiosus, amely látszólag megoldhatatlan” (NyKk. II: 378; lásd még Tolcsvai Nagy 1996).

A valóság a Nyelvművelő kézikönyvben olvasható, szerkesztői által megoldhatatlannak tűnő kérdés kapcsán az, hogy a nyelvi műveltségnek kevés köze van a művelt beszélőkhöz.

Még ennél is bonyolultabb kérdés az iskolázottság és a nyelvhasználat összefüggéseinek kérdése kétnyelvűségi helyzetben. Az előfeltételek szerint, aki magasan képzett, az a standardot használja. De vajon igaz-e ez arra a kisebbségi személyre is, aki mindvégig az államnyelven végezte tanulmányait, s a többségi nyelven szerzett egyetemi diplomát is? S vajon egészen bizonyos-e az, hogy az anyanyelvén általános iskolát végzett, mindvégig anyanyelvi környezetben élő és dolgozó személynél minden tekintetben standardabb lesz az ímént említett diplomás?

Az iskolázottság és a foglalkozás szorosan összefüggenek, ugyanakkor e két tényező együttesen meghatározó az egyén társadalmi státusában. Az iskolázottság kapcsán felvetett kérdések itt is fennállnak: vajon mindig a magasabb társadalmi státussal rendelkezők használják-e a magasabb presztízsű változatokat?

A településtípus

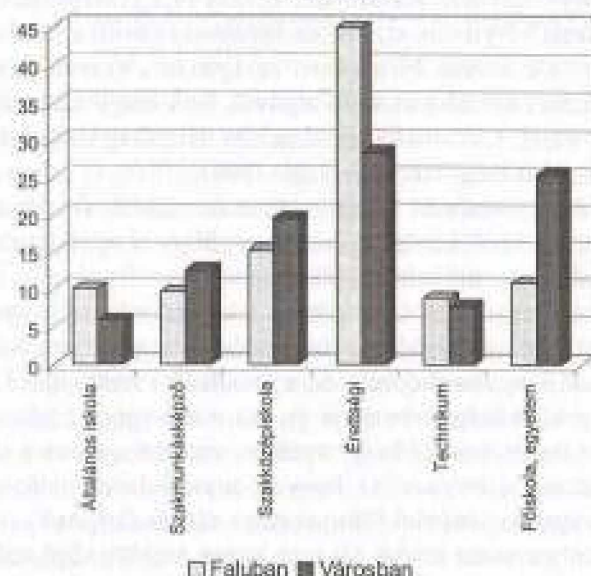
A különböző kategóriájú települések közötti társadalmi és infrastrukturális különbségek közismertek. Nézzünk két különbséget falu és város között Kárpátalján.

A Mozaik 2001 kutatás megmutatta, hogy a tanulmányaikat már befejezett 15 és 29 év közötti városi magyar fiatalok körében magasabb arányban találhatók felső végzettségűek, mint a faluban élők között (34. ábra).

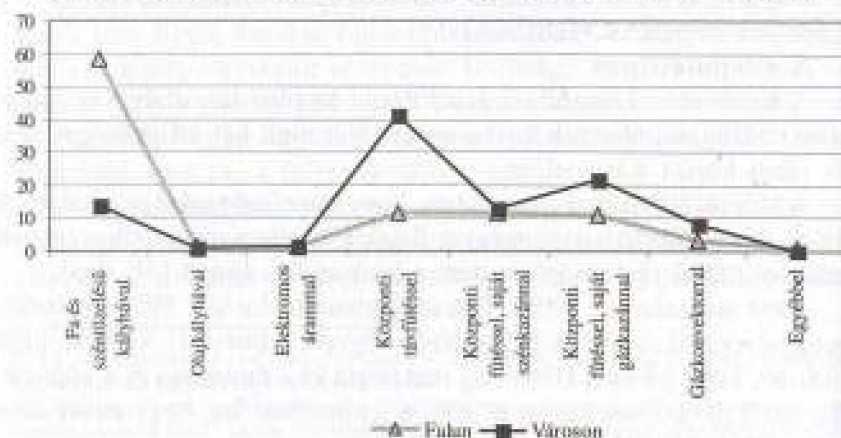
2000 tavaszán a LIMES Társadalomkutató Intézet 595 kárpátaljai magyar család szociális helyzetéről végzett felmérést. Az adatokból kiderült, hogy jelentős különbség mutatható ki a falvakban és a városokban levő háztartások között például a tekintetben (is), hogy mivel fűtik télen lakásaikat (35. ábra).

Ha falu és város között ily jelentős társadalmi és infrastrukturális különbségek vannak, érdemes megvizsgálnunk, vannak-e nyelvhasz-

34. ábra. A 15 és 29 éves kárpátaljai magyar fiatalok legmagasabb befejezett iskolai végzettsége faluban és városban

35. ábra. A lakások fűtési viszonyai falun és városban Kárpátalján (%-ban, 595 magyar család adatai alapján)

nálatti eltérések. Az MNSzV adatai szerint Magyarországon jelentős nyelvhasználatbeli különbségek vannak településtípusok között.

A nyelvi és szociológiai változók összefüggése a kárpátaljai magyar nyelvhasználatról szóló vizsgálatokban

Az RSS-vizsgálat során számos nyelvi változót vizsgáltunk (lásd Csermieskő 1998: 235–291). Közülük itt csak azokat tárgyaljuk, amelyeket a gyakorisági eltérésekről szóló fejezetben bemutatunk, vagyis összesen 23 változópéldány adatai alapján mutatjuk be a függő és független változók statisztikai szempontból legalább 5 százalékos szinten szignifikáns összefüggéseit.

30. táblázat. A nyelvi és szociológiai változók összefüggése az RSS-vizsgálatban

	Nem	Kor	Település típusa	Arányok	Iskola	Foglalkozás	Összesen
504			x	x	x		3
505			x	x	x	x	4
506	x		x	x	x	x	5
507		x			x	x	3
510							0
514						x	1
515				x	x	x	3
532			x		x	x	3
536					x	x	2
538				x	x		2
601	x		x	x			3
602							0
603			x	x	x	x	4
604		x	x	x	x	x	5
612				x	x	x	3
613				x	x		2
614		x		x	x	x	4
626			x	x	x		3
631					x	x	2
632				x			1
633	x						1
701		x			x	x	3
702			x		x	x	3
Összesen	3	4	9	13	17	14	60

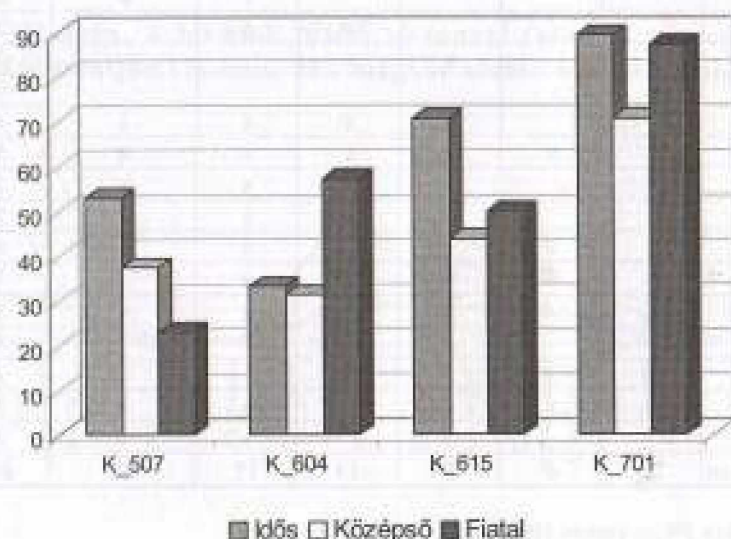
x = 1 vagy 5%-os szinten szignifikáns kapcsolat

23 nyelvi változópéldányt vizsgáltunk tehát, amelyeket összesen hat szociológiai változóval (nem, kor, a település típusa, a település nemzetiségi összetétele, iskolai végzettség és foglalkozás) hoztunk összefüggésbe. A lehetséges korrelációk száma (a nyelvi változópéldányok száma szorozva a szociológiai változókkal, azaz 23-szor 6) 138 volt. Ebből összesen 60 esetben (43,5%) találtunk legalább 5%-os szinten szignifikáns kapcsolatot a függő és független változó között (30. táblázat).

Az adatközlő neme (férfi és nő) mindössze 3 esetben volt hatással a nyelvhasználatra. Ebből két esetben a nők, egyben (K_633) pedig a férfiak voltak standardabbak.

A kor (fiatal, középső és idős korcsoport) 4 változópéldánnyal mutatott összefüggést. Amint az a 36. ábrán is látszik, az egyes korcsoportok közötti különbség iránya változó. Mivel ebben a kötetben az RSS-vizsgálatnak csak azon változóival foglalkozunk, amelyek nem-standard változata valamilyen szinten kontaktushatás (is), figyelemre méltó, hogy négyből három esetben a legidősebbek körében a legmagasabb a nem-standard változatok aránya. Ez az eredmény megcáfolni látszik azt a korábban soha nem ellenőrzött állítást (vö. Horváth 1998), amely szerint a legidősebb korosztályra hat Kárpátalján a legkevésbé a kétnyelvűség, és a legfiatalabb

36. ábra. A nem-standard változatok előfordulási aránya korcsoportonként az RSS-vizsgálatban (N=144, csak az 1 vagy 5%-os szinten szignifikáns eltéréseket figyelembe véve)

generáció nyelvhasználatában mutathatók ki leginkább a kontaktushatások. Említettük azonban, hogy mivel mintánk korántsem reprezentatív, ezt további vizsgálatokkal kell ellenőrizni.

Az adatközlő lakóhelyének típusa (falv vagy város) 9 feladatnál volt nyelvhasználatot befolyásoló tényező. Mindegyik esetben a városban volt magasabb a standard változatok aránya.

A település nemzetiségi összetétele (magyar többségű település szemben a magyar kisebbségűvel) 13 esetben volt hatással a nyelvhasználatra. Valamennyiszer a magyar többségű településen élők mutatkoztak standardabbnak.

Az iskolázottság (alap- és középfokú végzettségűek szemben a felsőfokú végzettséggel rendelkezőkkel) 17 változópéldánnyal mutatott korrelációt. Mindannyiszor a magasabb iskolai végzettséggel rendelkezők körében volt magasabb a standard változatok aránya. Ne feledjük el azonban itt sem, hogy mintánk nem reprezentálja az egész kárpátaljai magyar közösséget.

A foglalkozás (fizikai munkások és szellemi munkát végzők) 14 esetben mutatott valamilyen kapcsolatot a nyelvi változók változataival, s mindegyiknél a fizikai munkát végzők körében volt alacsonyabb a standard változatok aránya.

Úgy tűnik tehát az RSS-vizsgálat adatai alapján, hogy a vizsgált tényezők közül az iskolázottság és (az iskolai végzettséggel szorosan összefüggő) foglalkozás van a legnagyobb hatással a nyelvhasználatra. A lakóhely típusának, illetve a település nemzetiségi összetételének jelentősége ennél kisebb, a legkevésbé pedig az adatközlő kora és neme befolyásolja a minta adatközlőinek nyelvhasználatát.

Az Iskola-2000 vizsgálat során a nem, az apa és az anya iskolai végzettsége, valamint a település típusa szerepelt független változóként. Összesen 38 nyelvi változópéldányt vizsgáltunk. A lehetséges korrelációk száma (38 nyelvi változó szorozva a 4 szociológiai változóval) 152 volt, a megvalósult összefüggések száma pedig 71 (46,7%). A nyelvi és szociológiai változók közötti összefüggéseket a 31. táblázatban foglaltuk össze.

Az, hogy a kérdőívet kitöltő személy férfi vagy nő, 23 esetben befolyásolta (legalább 5%-os szinten) szignifikánsan az eredményt. Ebből mindössze egyszer (V_113) fordult elő, hogy a férfiak körében volt magasabb a standard változatok aránya.

Mivel ebben a vizsgálatban valamennyi adatközlőnk azonos iskolai végzettséggel rendelkezett (mindegyik középiskolás volt), a szülők

31. táblázat. A nyelvi és szociológiai változók összefüggése az Iskola-2000 vizsgálatban

Feladat száma	Nem	Település típusa	Anya iskolázottsága	Apa iskolázottsága	Összesen
101	x			x	2
102	x		x	x	3
103		x	x	x	3
104	x	x		x	3
105		x	x	x	3
107	x	x	x	x	4
110	x	x	x	x	4
111			x	x	2
112	x	x	x	x	4
113	x	x	x	x	4
201					0
202					0
203	x				1
204	x	x		x	3
205					0
206					0
207	x				1
302a	x	x	x	x	4
302b		x	x	x	3
303	x		x	x	3
304	x				1
305					0
306	x	x	x	x	4
308		x		x	2
309	x	x	x	x	4
310	x				1
402					0
403					0
404		x			1
405	x				1
406					0
410		x			1
411	x				1
412	x				1
413	x				1
414	x	x		x	3
415	x				1
417	x	x			2
Összesen	23	17	13	18	71

x = 1 vagy 5%-os szinten szignifikáns kapcsolat

végzettségét hoztuk összefüggésbe a diákok nyelvhasználatával. Az apa iskolai végzettsége, foglalkozása és/vagy jövedelme alapján gyakran sorolják a szociológusok a családokat társadalmi osztályokba, az anya ilyen jellemzői rendszerint kevésbé foglalkoztatják a kutatókat. Az anya nyelvi hatása, mintája azonban elvitathatatlanul jelentős szerepet játszik a gyermek nyelvi fejlődésében. Ezért úgy véltük, mindkét szülő iskolázottságát megpróbáljuk összefüggésbe hozni az adatokkal. A szülőket iskolai végzettségük alapján három csoportba soroltuk: alacsony végzettségűek, érettségizettek és felsőfokú végzettséggel rendelkezők.

Az apa iskolázottsága 18 esetben mutatott összefüggést az adatközlő nyelvhasználatával. 16 feladatnál ez úgy mutatkozott meg, hogy minél magasabb volt az apa iskolázottsága, annál magasabb volt a standard változatok aránya. Két esetben viszont (V_101, 102) az érettségivel rendelkezők mutatkoztak a leginkább normakövetőnek, utánuk az egyetemet vagy főiskolát végzettek következtek, végül pedig az általános iskolai végzettségűek.

Az édesanya iskolai végzettsége 13 változóval mutatott szignifikáns összefüggést, s mindannyiszor alacsony végzettségűek, érettségizettek és felsőfokú végzettséggel rendelkezők volt a standard változatok előfordulási gyakorisági arányának emelkedő rendje.

Az, hogy faluban vagy városban él-e adatközlőnk, 17-szer volt szignifikáns hatással az eredményekre, és mindössze egyszer fordult elő (V_404), hogy a faluban volt magasabb a standard változatok aránya.

Az Iskola-2000 vizsgálatban tehát (az RSS-kutatással szemben) a nemnek jelentős szerepe volt. Az iskolázottság (bár nem az adatközlőké, hanem a szülőké) és a település típusa kisebb hatást mutatott.

Vajon milyen következtetéseket fogalmazhatunk meg a fentiekből? A legfőbb tanulsága ennek a fejezetnek az, hogy a kárpátaljai magyar nyelvhasználat társadalmilag rétegzett. A különböző szociológiai tényezők hatással vannak az emberek nyelvhasználatára, s ezt ellenőrizhető vizsgálatokból származó adatok statisztikai elemzésével igazoltuk. Ez az ismeret pedig azért lényeges, mert arra figyelmeztet bennünket: amikor a kárpátaljai magyar közösség nyelvéről, az anyanyelvi oktatásról vagy a nyelvi tervezésről beszélünk, fogalmazunk meg állításokat vagy ajánlásokat, ezt mindenképpen figyelembe kell vennünk. Nem lehet tovább általánosságokban beszélni. Ahhoz pedig, hogy felderítsük, pontosan milyen társadalmi rétegek nyelvhasználata

különbözik egymástól és miben, további, lehetőleg reprezentatív mintán végzett, a szociolingvisztika módszertana szerint készült vizsgálatok szükségesek.⁹⁶

IX. A magyar nyelv Kárpátalján – ahogyan a „valódi beszélők” látják

A nyelvi attitűdök általában valamely nyelvvel, nyelvváltozattal vagy nyelvi elemmel szemben kialakult értékelő véleményre utalnak (Göncz 1999: 54). Trudgill (1997: 58) definíciója szerint a *nyelvi attitűd*:

„Az embereknek a különböző nyelvekhez, dialektusokhoz, kiejtés-változatokhoz és ezek beszélőihöz való viszonyulása. Ezek az attitűdök a nagyon kedvezőtől a teljes elutasításig terjedhetnek, és a nyelvváltozatok 'helyességéről', értékességéről és esztétikai minőségéről, valamint beszélőik személyes tulajdonságairól hozott ítéletekben nyilvánulhatnak meg. A nyelvészeti kutatások kimutatták, hogy az ilyen attitűdöknek semmilyen nyelvi megalapozottságuk sincs. A szociolingvisták szerint ezek az attitűdök társadalmi eredetűek, de ugyanakkor erős hatással lehetnek a nyelvi változásra és a viselkedésre is, merthogy kapcsolatban állnak az identitásjelzéssel.”

A szociolingvisztikában tehát nagy jelentőséget tulajdonítanak a nyelvi attitűdök, sztereotípiák vizsgálatának (vö. Kiss 1995: 134–149, Kontra 1997a). A nyelvi attitűdök kutatója azt vizsgálja, hogy a beszélőközösség nem-nyelvész tagjai, az úgynevezett „valódi beszélők” miként vélekednek egy-egy nyelvváltozatról, milyen fogalmaik vannak a nyelvi rendszerről, milyen előítéleteik vannak a maguk és mások nyelvhasználatáról (vö. Sándor 2001c). Egy-egy kétnyelvű közösség nyelvi jövője, a nyelvmegtartás szempontjából különösen lényeges szempont, hogyan viszonyul az adott közösség saját nyelvváltozataihoz. Éppen ezért tartottuk fontosnak megvizsgálni, látnak-e a kárpátaljai magyarok eltéréseket a magyarországi és a kárpátaljai magyar nyelvhasználat között.

A vizsgálatot 1996 nyarán végeztük az RSS-kutatás keretein belül kérdőíves módszerrel. A kérdőív segítségével arra kerestük a választ, hogy volt-e az adatközlőknek olyan élményük, amely által szembekerültek azzal, hogy különbség van a Kárpátalján és Magyarországon beszélt nyelvváltozatok között, illetve direkt módon olyan nyelvi jelenségekre is rákérdeztünk, amelyekben az adatközlők szerint eltérés van a helyi és a magyarországi nyelvhasználat között.

Statisztikai szempontból érdekes, hogy a megkérdezett kárpátaljaiak 36%-ának (52 fő) voltak Magyarországon valamilyen nyelvi nehézsé-

⁹⁶ A kárpátaljai magyar nyelvhasználat társadalmi rétegződéséről lásd még Csencsikó (2000), Göncz (2001).

gei, tehát volt olyan eset, amikor félreértették, amit mondott, vagy nem értette, amit neki mondtak.

A válaszadók kétharmada (67%-a) szerint van olyan nyelvi jelenség, amit másképp mondanak Kárpátalján, mint Magyarországon, illetve 59%-a szerint olyan, amit Magyarországon használnak, de Kárpátalján nem. A különbséget érzékelő adatközlőknek megközelítőleg fele példát is tudott mondani véleménye alátámasztására.

A statisztikai elemzés egy érdekes és természetesnek látszó, a khinégyszet-próba alapján 1%-os szinten szignifikáns összefüggést mutatott ki. Azon adatközlők, akiknek volt nyelvi nehézsége Magyarországon, szinte kivétel nélkül úgy vélték, hogy van különbség a magyarországi és a kárpátaljai magyar nyelvhasználat között, sőt, példákat is említettek. Ellenben azok közül, akiknek nem volt nyelvi nehézsége az anyaországban, szignifikánsan kevesebben látnak eltérést a saját és a magyarországi nyelvváltozatok között. A magyarázat kézenfekvő: akinek volt nyelvi nehézsége Magyarországon, aki nem értett valamit vagy nem értették, annak szembesülnie kellett azzal, hogy kisebb-nagyobb eltérések vannak a kárpátaljai és a magyarországi nyelvhasználat között.

Vizsgáljuk meg közelebbről, milyen jellegű nyelvi nehézségeik támadtak adatközlőinknek Magyarországon!

A legtöbb adatközlő (19 fő) valamilyen kétnyelvűségi hatást (pl. kölcsön- vagy tükröző) használt Magyarországon, és ezt nem értették. Nyolc adatközlő a magyarországi hivatali terminológiával nem boldogult. „Hivatalos űrlap kitöltésénél nagyon oda kell figyelni, mit akarnak, jobban, mintha itthon kell kitölteni oroszul vagy ukránul.”

Érdekes, hogy mindössze két adatközlő említett nyelvjárási eltérésekből eredő kudarcot. Több (nyolc) adatközlő számolt be arról, hogy nyelvhasználatáért kinevették, kicsúfolták Magyarországon, például: „Nevetett rajtam, szégyen rájuk ez, hogy kinevetik a szegény kárpátaljai.” Vagy: „Kinevettek valamiért a boltban, mert nem úgy mondtam, ahogy ők szokták”.⁹⁹ Jellemző válasznak tekinthető az alábbi: „Konkrét kudarcom még nem volt, de néha elbizonytalanodom, és nem tudom, hogyan kell mondani ezt vagy azt, de pillanatnyi rövidzárlat után megoldom a helyzetet”. Ám ezzel ellentétes véleménnyel is találkozunk: „Büszke vagyok rá, hogy sose mondok orosz szót Magyarba, mer tudok én magyarul”.

⁹⁹ Meg kell jegyeznünk, hogy ezeknek a negatív élményeknek legalább olyan káros hatásuk lehet a beszélőkre, mint a többségiak részéről megnyilvánuló stigmatizálásnak, az ún. megfélemlített anyanyelvhasználatnak (vö. Beregszászi 1998, Csernicskó 1998: 199–200).

Érdekes azoknak a szavaknak a listája, amelyek az adatközlők szerint Magyarországon használatosak, de Kárpátalján nem, vagy csak az utóbbi néhány évben, a magyarországi utazások, kapcsolatok megélénkülése óta terjednek. Adatközlőink szerint például néhány évvel ezelőtt (a határok átjárhatóvá válásáig) kifejezetten jelöltek, magyarországinak számított Kárpátalján az *ábécé(áruház)*, *diszkont*, *helyjegy*, *közért*, *matiné*, *szörp*, *trafik* szó, használójukat magyarországinak vagy affektálónak tartották. Olyan szavakat is említettek, amelyek helyett más, „kárpátaljai” megfelelőt használtak korábban, az utóbbi években azonban (az anyaországgal való élénkülő kapcsolattartás hatására) a helyi kifejezés helyett egyre inkább a magyarországi szó terjed, s ma már nem számít jelöltek. Ilyen, „kárpátaljai megfelelővel” rendelkező magyarországi szónak tekintették adatközlőink az *edzőcipő* ‘kraszovki’, *gázolaj* ‘szoljarka’, *göngyöleg* ‘tára’, *leckeönyv* ‘zacsoika’, *zsömle* ‘bulocska’ szavakat. Ezen szavak kárpátaljai megfelelői közvetlen kölcsönzések, azaz az orosz/ukrán nyelvből átvett szavak. Ám olyan szavakat is említettek az adatközlők, amelyeknek nem kölcsönzó (volt) a kárpátaljai szinonimája, pl. a *matrica* helyett a *levonó*, a *szalámi* helyett a *kolbász*, a *szotyola* helyett a *mag*, az *üdítő* helyett a *limi*, *limonádé* szót használták korábban a kárpátaljai magyarok. A *kóla* is csak a Coca Cola és Pepsi Cola megnevezésére volt használatos korábban Kárpátalján, ma viszont – ahogyan egyik adatközlőnk fogalmazott – „már a narancslére vagy más üdítőre is azt mondják, hogy kóla”.

Összességében elmondhatjuk, hogy a kárpátaljai magyarok tudatában vannak annak, hogy nyelvhasználatuk némileg eltér a magyarországitól, ám ennek ellenére pozitívan, büszkeséggel viszonyulnak saját nyelvváltozataikhoz. Ugyanakkor első nyelvükön belül is élnek a kódválasztás lehetőségével.

Kódválasztásnak a beszélőnek azt a stratégiáját nevezzük, amely során a körülményeknek megfelelően választ a rendelkezésére álló kódok (nyelvek, nyelvváltozatok, stílusváltozatok) közül saját verbális repertoárjából. Tudatában lévén a kárpátaljai és magyarországi magyar nyelvváltozatok közötti eltéréseknek, Magyarországon járva a kárpátaljai magyarok megpróbálnak alkalmazkodni beszédpartnerük nyelvhasználatához. Ezt igazolja az alábbi idézet is.

TM: Most mondtad, hogy elég gyakran jársz Magyarországra. Szerinted (...) különbözik-e valamiben a magyarországi magyar nyelv a kárpátaljai magyar nyelvtől?

AK: A magyarországi?

TM: Persze, a Magyarországon beszélt magyar nyelv és a nálunk használt.

AK: Hát igen, az, hogy a magyarországi magyar nyelvben hm... német szavak meg angol szavak ékelődnek be, ilyenek, hogy mondjuk ez a hót ziher, vagy a team-munka. Nálunk meg orosz meg ukrán. Ilyenek az obsi.

TM: És még például?

AK: Hm. Hát mit tudom én, hát bulocska, meg... Nem is tudom hirtelen.

TM: Tehát van különbség.

AK: Óó!

TM: Tehát ha van különbség, ebből következik, hogy ha te Magyarországon vagy, akkor igyekszel másképp beszélni, mint itthol, vagy ugyanúgy?

AK: Te, másképp beszél az ember, ezt megfigyeltem, ez társaságtól függ. Mer otthol mondjuk, ha nagymamával beszélgetek, akkor másképp beszélek. De hogyha ott vagyok, meg mit tudom én, hogyha valami értelmiségi körbe van az ember, akkor...

TM: Tehát mondjuk észreveszi-e egy magyarországi a te beszédeden, hogy te nem vagy magyarországi magyar, ha ezt nem tudja előre?

AK: Nem. Nem.

TM: És olyan nem volt még veled, hogy...

AK: Ha nem akarom, akkor nem veszi észre.

TM: Tehát ügyelsz arra, hogy hogy beszélsz.

AK: Így van.

TM: Tehát és mi az oka annak, hogy ügyelsz?

AK: Hm. Nem tudom, miért, mert ha ez olyan természetes emberi vonás, hogy ha valami másságot fedeznek fel valamibe, akkor azt rögtön kivetik maguk közül, és a magyar, az elég furcsa nép ilyen téren. Hát szerintem legalábbis. Nem, nem lenne kifogásuk semmi, hogy ha én angol szavakat használnék, meg... sőt, attól nagyobb ember lennék, de hogyha ezek a szavak orosz szavak, vagy akár-milyen szláv, akkor az már nagy nulla az én javamra.

Az alkalmazkodás mint kódválasztási, nyelvhasználati stratégia a kétnyelvű beszéd variabilitásának egyik formája, s rokonítható a Kontra és Gósy (1992: 246) által a standard megközelítése terminussal megnevezett fogalommal. „A sztenderd megközelítése egyfajta variabilitást jelent, amelyben a nemsztenderd (kontaktusváltozati) formák használatát a

sztenderd formák megjelenése követi a beszélő nyelvhasználatának a sztenderd anyanyelvi beszélők beszédéhez való alkalmazkodása következtében” (Kontra-Gósy 1992: 246). Az ilyen variabilitás, amint azt Kontra és Gósy kimutatták, a nyelv minden szintjén jelentkezik (Kontra-Gósy 1992: 256; vö. még Grosjean 1982: 293, 299, Kontra 1990: 30–33). Bartha Csilla (1991) pedig erdélyi menekültek magyarországi nyelvhasználatában mutatott ki hasonló közeledést a magyarországi nyelvváltozatokhoz.

X. A kétnyelvűség mint a nyelvcsere egyik állomása, avagy: van-e jövője a magyar nyelvnek Kárpátalján?

1. Nyelvcsere és nyelvmegtartás

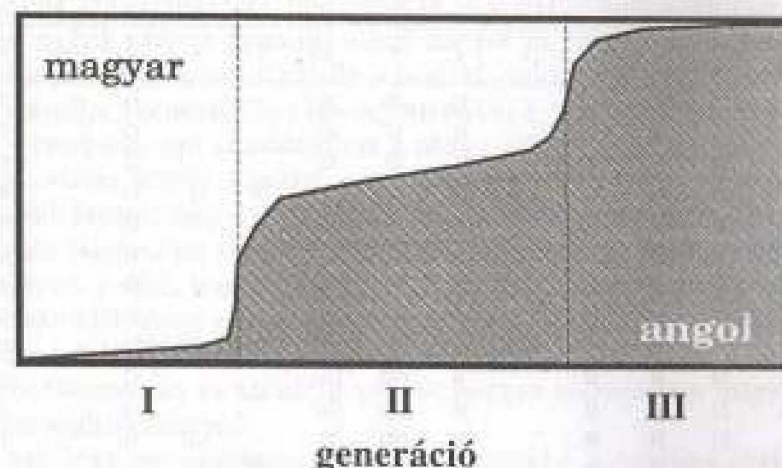
A kétnyelvűségre gyakran mint a nyelvcsere egyik állomására tekintenek, amely valahol félúton van az eredeti egynyelvűség és a többségi egynyelvűség, vagyis a nyelvi asszimiláció között. Kiss Jenő egyetemi tankönyve a következőképpen ábrázolja ezt a kontinuumot (37. ábra). Bartha Csilla (1993: 79) egy amerikai magyar közösségben három generáció alatt végbemenő nyelvcsere folyamatot ábrázolt a 38. ábrával.

37. ábra. A nyelvcsere folyamata Kiss Jenő egyetemi tankönyvében (1995: 196)

Tény, hogy kétnyelvűség nélkül nincs nyelvcsere. Ám azt is tudjuk, hogy vannak stabil kétnyelvűségi szituációk is, ahol a bilingvizmus hosszú ideje fennáll. „Köztudott, hogy a nyelvcsere világjelenség: minden kontinensen és sok történelmi korszakból van példa arra, hogy egy nép vagy kisebb népcsoport elhagyja mindennapi nyelvét és átáll egy másik nyelv használatára. Ebben a folyamatban a kétnyelvűség sokszor mint átmeneti állapot szerepel – bár a kétnyelvűség lehet állandó, stabil állapot is. Az általánosabb helyzet azonban, különösen a XX. században, az, hogy az

38. ábra. A magyar és az angol nyelv használata amerikai magyarok három generációjánál (Bartha 1993: 79)

államnyelv kiszorítja a kisebbség nyelvét, amikor a két nyelv használói egységes gazdasági és politikai rendszerbe kerülnek” – írja egyik tanulmányában a nyelvcsere világhírű kutatója, a magyar származású Susan Gal (1991b: 66).

De mi is a nyelvcsere?¹⁰⁰

Peter Trudgill (1997: 55) terminológiai szótára szerint „A nyelvmegtartás ellentéte. Az a folyamat, amelyben egy közösség (gyakran nyelvi kisebbség) fokozatosan elhagyja saját eredeti nyelvét, és a kétnyelvűség (néha hosszantartó) állapotán keresztül egy másik nyelvre tér át. (...) A csere a leggyakrabban fokozatosan és nyelvi tartományról tartományra haladva játszódik le, úgy, hogy az eredeti nyelv az informális, családi használatban marad meg a legtovább.”

A nyelvcsere előrehaladottságát jól mutatja például az alábbi, Susan Gal burgenlandi (felsőőri) kutatásaiból készült 32. táblázat is.

A szerző így magyarázza adatait (Gal 1991b: 69):

„A táblázat egy implikációs skálát mutat, amit megfigyelések és azokat követő szisztematikus rákérdezés alapján állítottam össze.

¹⁰⁰ A nyelvcsere és a nyelvváltás terminust laikusok gyakran alkalmazzák szinonimaként. A témával foglalkozó nyelvészeti szakirodalomban azonban a két műszó eltérő jelentésben él. A nyelvcsere szóval nevezzük meg azt a társadalmi folyamatot, amelyben egy közösség az egyik nyelvről fokozatosan átér a másikra. A nyelvváltás szó pedig a kódváltás szinonimája: azt jelöli, amikor egy személy egyazon beszélgetésen (gyakran mondaton) belül átvált az egyik nyelvről a másikra. A terminusokról lásd Trudgill (1997: 37, 55).

32. táblázat. Felsőöri férfiak és nők nyelvválasztása
(Gal 1991b: 70)

Beszé- lők	Élet- kor	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
A	14	H	GH		G	G	G			G		G
B	15	H	GH		G	G	G			G		G
C	17	H	GH		G	G	G			G		G
D	25	H	GH	GH	GH	G	G	G	G	G		G
E	27	H	H		GH	G	G			G		G
F	25	H	H		GH	G	G			G		G
G	42		H		GH	G	G	G	G	G		G
H	17	H	H		H	GH	G			G		G
I	20	H	H	H	H	GH	G	G	G	G		G
J	39	H	H		H	GH	GH			G		G
K	22	H	H		H	GH	GH			G		G
L	23	H	H		H	GH	H		GH	G		G
M	40	H	H		H	GH		GH	G	G		G
N	52	H	H	H	GH	H		GH	G	G	G	G
O	62	H	H	H	H	H	H	GH	GH	GH	G	G
P	40	H	H	H	H	H	H	GH	GH	GH		G
Q	63	H	H		H	H	H	H		GH		G
R	64	H	H	H	H	H	H	H	GH	GH		G
S	43	H	H		H	H	H	H	G	H		G
T	35	H	H	H	H	H	H	H	GH	H		G
U	41	H	H	H	H	H	H	H	GH	H		H
V	61	H	HH		H	H	H	H	GH	H		G
W	54	H	H		H	H	H	H	H	H		G
X	50	H	H	H	H	H	H	H	H	H		G
Y	63	H	H	H	H	H	H	H	H	H	GH	G
Z	61	H	H		H	H	H	H	H	G	GH	G
A1	74	H	H		H	H	H	H	H	H	GH	H
B1	54	H	H		H	H	H	H	H	H	GH	H
C1	63	H	H	H	H	H	H	H	H	H	GH	H
D1	58	G	H		H	H	H	H	H	H		H
E1	64	H	H		H	H	H	H	H	H	H	H
F1	59	H	H	H	H	H	H	H	H	H	H	H

Az adatok interjúkból származnak. Az üres helyek hiányzó adatokat jelölnek ott, ahol a kérdés irreleváns (pl. egy 14 éves adatközlőnek még nincs házastársa).

Beszédpartner: 1. Isten, 2. nagyszülők és a velük egyidősek, 3. feketeipiaci kapcsolatok, 4. szülők és a velük egyidősek, 5. barátok (*kolégák*), azonos korú szomszédok, 6. testvérek, 7. házastárs, 8. gyerekek és a velük azonos korúak, 9. állami tisztviselők, 10. unokák és a velük azonos korúak, 11. orvos.

Scalability = 97%, Beszélők száma = 32 (férfiak és nők). G = német, H = magyar.

Függőlegesen a beszélők vannak feltüntetve, nagyjából életkor szerint, vízszintesen pedig a beszédpartnerek, kategóriák szerint, például: a beszélők szülei, gyerekei, hivatalnokok. Így leolvasható a táblázatról, hogy melyik nyelvet használja valaki melyik beszédpartnerrel. Megfigyelhetjük, hogy minél fiatalabb a beszélő, annál több beszédpartnerrel használja a németet. De a beszédpartnereket is sorrendbe lehet állítani. Az a kategória, ami szimbolikusan a német világhoz kötődik, inkább a jobb oldalon látható. Ezekkel a beszédpartnerekkel többen beszélnek németül. Fontos, hogy a református istentisztelet áll legmesszebb a német világtól. Ha most ezt a képet nem csak életkor szerinti leírásnak tekintjük, hanem elfogadjuk, hogy az öregek nyelvhasználata régebbi mintát követ a fiatalokénál, ahogy ezt a nyelvre vonatkozó történelmi adatok sugallják, akkor a táblázat világosan bemutatja, hogyan jött használatba a német nyelv fokozatosan és szituáció szerint; hogyan szorítja ki a magyart, szinte szabályszerűen."

Azt, hogy egy kisebbségi közösség megmarad-e, megtartja-e nyelvét, vagy asszimilálódik, beolvad a többségi népességbe, számos társadalmi, politikai, gazdasági és természetesen nyelvi tényező befolyásolja, határozza meg. Ezeket a faktorokat Haugen (1972: 325) nyomán összefoglaló néven *nyelvökológiai* vagy *nyelvkörnyezeti* tényezőknek nevezzük. A társadalmi, gazdasági, politikai és nyelvi tényezők együttesen határozzák meg, hogy bekövetkezik-e a nyelvcsere, vagy pedig a nyelvmegtartás jellemzi majd a közösség és nyelve jövőjét.

A nyelvcsere és a nyelvmegtartás ugyanannak a kontinuumnak a két végpontja (Bartha 1999: 123). A nyelvcsere definícióját már idéztük. Mint láthattuk, a nyelvcsere mellett együtt említik a nyelvmegtartással, ami Trudgill (1997: 61) szerint „A nyelvcsere és a nyelvhalál az ellentét: azt jelöli, hogy a beszélőközösség továbbra is saját, eredeti nyelvét beszéli, nem tér át más nyelv használatára. A kifejezést leginkább a nyelvi kisebbségekre vonatkoztatva alkalmazzák, mert ezek esetében a legnagyobb a nyelvcsere lehetősége."

Abban, hogy a közösség nyelvi jövője a nyelvmegtartás vagy a nyelvcsere felé mozdul-e el, meghatározó jelentősége van az attitűdöknek és sztereotípiáknak. Nagy a szerepe annak, hogy a kisebbség hogyan tekint a többségre, annak nyelvére és kultúrájára: mint követendő eszményre, értékre, vagy ellenkezőleg: mint a sajátjától különböző, attól idegen valamire. Ha a többség gazdasági és kulturális szempontból vonzó a kisebbségi közösség tagjainak többsége számára, akkor az asszimiláció természetes módon bekövetkezik. Ha azonban a saját nyelvet és kultúrát

tekinti átörököstendő értéknek a kisebbség, s a többség gazdasági ereje sem elegendő vonzerő, akkor a kisebbség körében elenyésző az asszimilációs veszteség.

Az alábbi fejezetben a kárpátaljai magyarság Ukrajnával, az ukránokkal, az ukrán nyelvvel, illetve Magyarországgal, a magyarsággal, a magyar nyelvvel, valamint a saját közösségével, annak nyelvváltozataival szembeni attitűdjeiről, sztereotípiáiról lesz szó, empirikus adatok alapján.

Ebben a részben tehát a következő kérdésekre térünk ki:

- ✓ mi jellemzi a közösség identitás-, nemzet- és hazatudatát;
- ✓ milyen attitűdök érvényesülnek a közösségben a magyar és az ukrán nyelv iránt;
- ✓ mennyire van értéke a közösségben a magyar és az ukrán nyelvnek, illetve mennyire hasznosíthatók az egyes nyelvek;
- ✓ milyen a presztízse a kárpátaljai magyar nyelvváltozatoknak.

2. A kárpátaljai magyarok identitás-, nemzet- és hazatudata

A kárpátaljai magyarság identitás-, nemzet- és hazatudata számos kutatás tárgya volt. Csernicskó kötetében (1998: 133–138) a kérdést három empirikus vizsgálat és egy mélyinterjúkat tartalmazó kötet adatai alapján foglalja össze, s megállapítja, hogy a kárpátaljai magyarság hazaképe elsősorban nem államokhoz, hanem a szűkebb szülőföldhöz kötődik. Sajátos helyet foglal el benne Magyarország, amely mint állam szintén kevésbé értékelt, inkább mint a magyar nemzet szimbóluma kapott magasabb kötődési arányt. Következtetése szerint a szülőföld iránti kötődés egyre erősödő, s ennek az alátámasztására idézi egy fiatal tanító vallomását:

„Én az iskolában még azt tanultam, hogy a mi hazánk a nagy Szovjetunió, ahol az emberek a népek soknemzetiségű családjában boldogan és barátságban élnek. De a család számomra ennél sokkal megfoghatóbb, meghittebb közösséget jelentett. Nem gondolkodtam én azon, igazak-e ezek a jelszavak, vagy sem, csak éppen nem értettem, mivégre ez a „nagy család” (...), ez sem családnak, sem hazának nem volt igazi. Tőlem, ha megkérdezték: hová való vagyok – sohasem mondtam azt, hogy a Szovjetunióba. A természetes válasz mindig az volt: Beregújfalu. S hol van Beregújfalu? Kárpátalján. Valahogy

így vagyok Ukrajnával is. Beregújfalu Kárpátalján van” (Balla szerk. 1993: 67).¹⁰¹

A kötet 1998-as megjelenése óta más vizsgálatok is foglalkoztak a kárpátaljai magyarok azonosságtudatával. Ezek egyike a Mozaik 2001 című kutatás, amelyet a Nemzeti Ifjúságkutató Intézet koordinálásával a LIMES Társadalomkutató Intézet végzett ötszáz 15 és 29 év közötti kárpátaljai magyar fiatal megkérdezésével Kárpátalja 32 településén (a minta leírását és a vizsgálat részleteit lásd Csernicskó–Soós 2002).

A megkérdezett 500 kárpátaljai magyar fiatal 97%-a magyarnak vallotta magát, s mindössze 3% tartotta magát ukrán nemzetiségűnek. A magyar anyanyelvűek aránya szintén 97%, az ukrán anyanyelvűeké 2%. Ezek az adatok azt mutatják, hogy a 15 és 29 év közötti kárpátaljai magyar fiatalok nemzeti identitása határozott.

Magyarországnak a határokon túli magyarokért való felelősségvállalásának törvényerejű megnyilvánulása a státus- vagy kedvezménytörvény, amely szintén hozzájárulhat a kisebbségi közösség identitásának megőrzéséhez, a magyar nemzethez tartozás tudatának megerősítéséhez.¹⁰² A Mozaik 2001 vizsgálat adatai szerint a kárpátaljai magyar fiatalok 85%-a hallott már a törvényről.

A vizsgálatban a törvény megítéléséről is kérdeztük azon adatközlőinket, akik hallottak már róla. Arra kértük őket, hogy 1-től 5-ig

33. táblázat. A státustörvény megítélése a kárpátaljai magyar fiatalok körében

Állítás	Átlag
a) hatására olyanok is magyarnak vallják majd magukat, akik nem is magyarok	4,3
b) elősegíti a magyarországi munkavállalást	4,2
c) erősíti a különböző államokban élő magyarok összetartozását	4,1
d) elősegíti a kárpátaljai magyarok kulturális gyarapodását	3,9
e) elősegíti a kárpátaljai magyarok szülőföldjükön maradását	3,7
f) elősegíti a kárpátaljai magyarok anyagi gyarapodását	3,6
g) felerősíti a kivándorlást Magyarországra	2,9
h) rontja a kárpátaljai magyarok viszonyát az ukrán többséggel	2,8
i) rontja Magyarország és a szomszédos államok viszonyát	2,4
j) nincsen tényleges hatással a kárpátaljai magyarok helyzetére	2,1
k) hátráltatja Magyarország európai integrációját	2,0

¹⁰¹ A kárpátaljai magyarság hazaképéről lásd még: Csernicskó (1997a) és Gereben (1999).

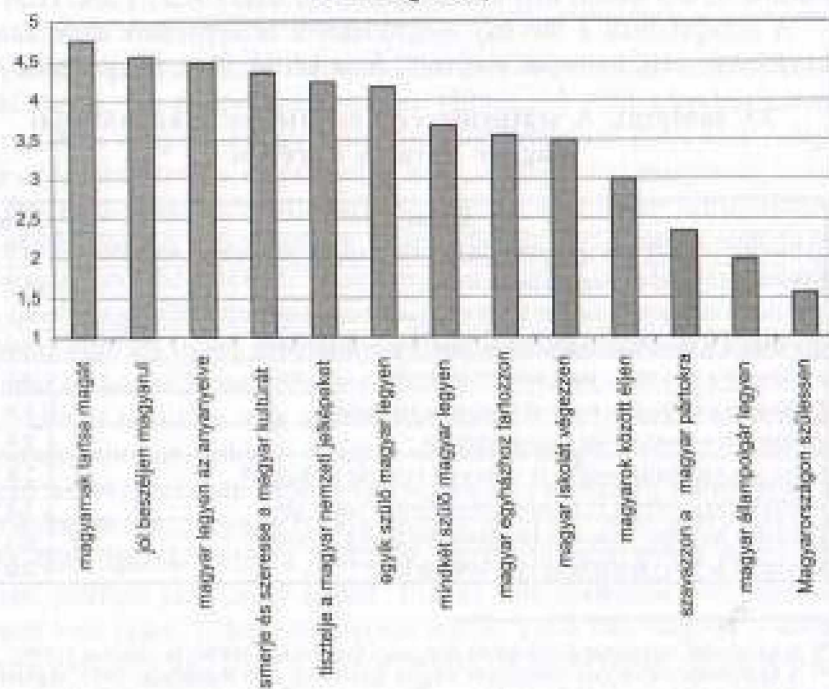
¹⁰² A kedvezménytörvényhez kapcsolódó magyar igazolvány iránt Kárpátalján 2002. augusztusi adatok szerint 86 ezren nyújtották be igényüket.

terjedő skálán (1=egyáltalán nem értek egyet, 5=teljesen egyetértek) határozzák meg, mennyire értenek egyet az alábbi, a státustörvényre vonatkozó állításokkal (33. táblázat).

Az eredmények azt mutatják, hogy az állításokat három csoportba sorolhatjuk aszerint, hogy mi a véleményük róluk a kárpátaljai magyar fiataloknak. Az első csoportba az a), b), c), d), e) és f) betűvel jelölt állítás sorolható. Az ide sorolt állításokkal átlagban *inkább egyetértenek*. A másik csoportba a g) és a h) állítás tartozik: ezekkel átlagban *egyet is értenek, meg nem is* adatközlőink. Végül a harmadik típust az i), a j) és a k) állítás alkotja, amelyekkel *inkább nem értenek egyet* a megkérdezettek. Az eredmények azt mutatják, hogy a kárpátaljai magyar fiatalok körében egyértelműen pozitív a kedvezménytörvény megítélése.

Abban a kérdésben, hogy kit tekintünk magyarnak, a kárpátaljai magyar fiatalok szerint az *önbesorolás*, a *nyelvi közösség* és a *kultúra*

39. ábra. Mennyire fontosak az alábbi szempontok abban, hogy valaki magyarnak számít-e (1 = egyáltalán nem, 5 = teljesen)

ismerete a legmeghatározóbb, s sokkal kisebb a jelentősége a *politikai meggyőződésnek*, a *vallásnak*. A legkevésbé az számít, hogy valaki *Magyarországon született-e*, vagy hogy *rendelkezik-e magyar állampolgársággal* (39. ábra). Így teljességgel érthető, hogy a fiatalok 95%-a szerint a kárpátaljai magyarság része a magyar nemzetnek.

A regionális tudat erőssége derül ki abból, mit tekintenek fiataljaink szülőföldjüknek, illetve hazájuknak. Miközben Ukrainát csak 11%, Magyarországot (beleértve a történelmit is) csak 3% tekinti szülőföldjének, Kárpátalját 54%, s erős a saját településhez való kötődés is. 43% Kárpátalját tekinti hazájának is, s mindössze 27% érzi hazájának Ukrainát, illetve 21% Magyarországot.

3. Attitűdök és sztereotípiák: milyennek látjuk magunkat és az ukránokat?

A nyelvcsere, illetve a nyelvmegtartás összefüggése az attitűdökkel evidenciának számít a szakirodalomban. „Noha a nyelvcsere nyilván nagyon fontos külső társadalmi és gazdaságpolitikai tényezőktől függ, fontos vizsgálni a belső feltételeket is. Ezek közé tartozik az emberek belső mentalitása, a nyelvhez tapadó értékrendszer és attitűdök. Ezek határozzák meg, hogy melyik irányban és hogyan folyik a nyelvcsere: hogy lesz-e nyelvcsere egyáltalán” – olvashatjuk Susan Gal (1991a: 75) *Mi a nyelvcsere és hogyan történik?* című tanulmányában. Vagyis abban, hogy milyen lesz egy közösség jövője, meghatározó szerepe van annak, hogyan tekint a csoport saját magára és a szomszédos népekre. Nyilvánvaló, hogy a negatív önkép inkább kedvez az önfeladásnak, az identitásváltásnak, mint a pozitív, amellyel könnyű azonosulni. Egy másik, például a többségi nyelv elsajátításában is meghatározó az, milyennek látják a kisebbségiak a többség nyelvét és azt a közösséget, amely a nyelvet beszéli. Vagyis a nyelvi attitűdöknek meghatározó szerepük lehet abban, megtanulja-e, illetve milyen szinten tanulja meg a többség nyelvét a kisebbség. A nyelvi attitűdök és sztereotípiák összefüggését a nyelvsajátítással jól példázza az alábbi idézet, amely az *Ellenpróbák* című kötet hátsó borítóján olvasható.

„Úgy tűnik, az erőszakos nyelvoktatás és nyelvhasználat körül a problémák mindig kiéleződnek. Allport számol be idevágó esetről, amely egy volt angol gyarmaton történt Afrikában. A tanfelügyelőnek feltűnt, hogy egy bennszülött tanulókat oktató iskolában a diákok milyen gyenge eredményt érnek el angol nyelvből. A tanfelü-

gyelő bement az órára és kérte a pedagógust, mutassa be módszerét, hogyan oktatja az angolt. A tanár szót fogadott, és az óra kezdetén saját nyelvükön szólt a gyerekekhez, nem tudva, hogy a tanfelügyelő érti a nyelvüket. Ezt mondta: 'Rajta, srácok, tegyetek félre minden egyebet és birkózzunk most egy órára az ellenség nyelvvel.' Az ilyen árnyalatnyi attitűdök nagy hatást tudnak kiváltani a gyermeknél a dolgokhoz való hozzáállásban."

A többségi nyelvhez való hasonló viszonyulásra Kárpátalján is akad példa. Márku Anita (2001) számolt be arról, hogy 2001 tavaszán az egyik beregszászi iskolában a következőképpen kezdte el a tanár az ukrán nyelv-órát:

„Gyerekek, mondtam már nektek, hogy az ukránt kötelességünk megtanulni, mert ez az államnyelv. Azért is meg kell tanulni, még ha ellenséges nyelv is, mert ha az ellenséggel háborúba kerülnél, és azt mondaná neked, hogy most megöllek, te pedig nem értenéd, s ahelyett, hogy vennéd te is a puskádat és lelőnéd, csak mosolyognál és bólogatnál."

A kárpátaljai magyarság nyelvi és nemzetiségi attitűdjeiről és sztereotípiáiról két vizsgálat (az *Ügynök 2000* és a *Mozaik 2001*) adatai alapján szólunk (leírásukat lásd a Bevezetésben).

Az *Ügynök 2000* vizsgálatot az angolul *matched-guise technique*-nek nevezett, magyar fordításban *szerepeket összemérő technika*-ként vagy *ügynökmódszer*-ként emlegetett eljárás segítségével végeztük.

A módszert Lambert és munkatársai (1960)-ban használták először. Arra fejlesztették ki, hogy megítélhessék a beszélőknek a különböző nyelvekhez, nyelvváltozatokhoz fűződő viszonyát, attitűdjeit. A módszer jó eszköznek bizonyult arra is, hogy megállapítsuk, egy nyelvközösségen belül milyen sztereotípiák élnek a különböző nyelvváltozatok beszélőiről: „A nyelvvel szemben tanúsított magatartás implicit értéket a nyelv által fémjelzett csoportról, tevékenységéről, és az összetartás vagy az erő társadalmi kapcsolatairól” (Gal 1991b: 128).

A módszer lényege, hogy az adatközlőknek látszólag különböző beszélőket kell megítélniük. A legelterjedtebb változatban a beszélők eltérő nyelveken mondanak el egy szöveget, amelyet magnetofonra rögzítenek. Az egyébként minden szempontból azonos, de különböző nyelveken elhangzó szövegeket kísérleti alanyok előtt játsszák le, arra kérve őket, hogy magát a beszélőt minősítsék megadott szempontoknak megfelelően: próbálják megbecsülni végzettségét, műveltségét; kitalálni, hogy milyen külső és belső tulajdonságai lehetnek, stb., majd

véleményüket rögzítsék a kiosztott kérdőíven. A beszélők közül azonban kettő valójában azonos: ugyanaz a beszélő, az ügynök többször is szerepel a megítélendők sorában, de eltérő nyelvet (nyelvváltozatot) használ. Így amikor az adatközlők eltérő ítéletet hoznak az ügynök által alakított beszélőkről, akkor nagy a valószínűsége, hogy az ügynök által beszélt nyelveket/nyelvváltozatokat ítélik meg különbözőképpen, hiszen a hang gazdája azonos. Így kiderül, hogy milyen attitűdöket táplálnak az adatközlők azzal a csoporttal kapcsolatban, amelyet az adott nyelvvel/nyelvváltozattal azonosítanak. A kísérletben a nyelv az egyetlen változó tényező, vagyis nem nyelvi, hanem társadalmi sztereotípiákat mutatnak az eredmények, amelyek szorosan összefüggenek a nyelvi valósággal.

A módszert magyar anyagon elsőként Göncz Lajos használta a Vajdaságban (Göncz 1985). Különböző nyelvváltozatok vonatkozásában Sándor Klára, Pléh Csaba és Juliet Langman (1998) alkalmazta Magyarországon. Később Czibere Mária (2000) is egy nyelven belüli eltérő nyelvváltozatok presztízsének mérésére használta.

A mi vizsgálatunkban ugyanazt a szöveget háromszor magyar, egyszer pedig ukrán nyelven mondta el egy-egy személy. Az ukrán nyelvű változatot a magyar nyelven már korábban egyszer megszólalt egyik személy mondta el.

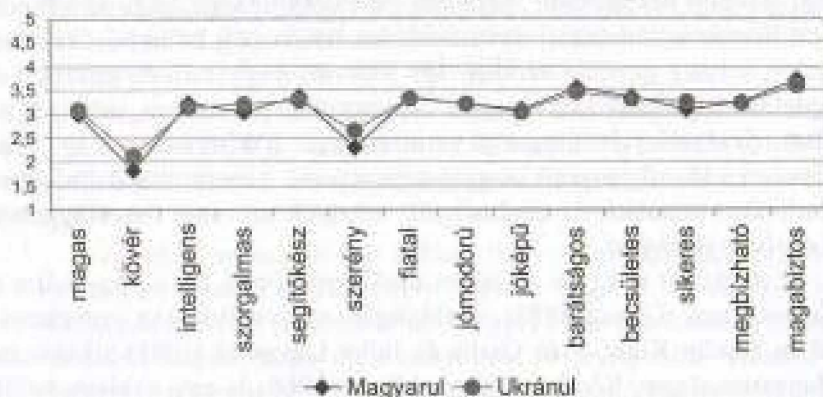
Középiskolás adatközlőinket arra kértük, vegyenek részt egy pszichológiai kísérletben, melynek során arra vagyunk kíváncsiak, hogy lehet-e egy beszélő tulajdonságaira következtetni csupán a beszédhangja alapján. Azért, hogy a hallott szöveg tartalma ne befolyásolja őket a döntésben, mindenki azonos szöveget mond el, de lehet, hogy nem azonos nyelven.

Az adatközlők ezt követően meghallgatták a magnetofon-felvételről az első személyt, és a kiosztott kérdőíven 1-től 5-ig terjedő skálán értékelték külső és belső tulajdonságait. Néhány perc múlva, amikor végeztek, a második, majd a harmadik, végül pedig a negyedik személy következett. Az első és a harmadik személy azonos volt, csupán annyi eltérés volt a két eset között, hogy másodszor ukrán nyelven mondta el a szöveget.

Hipotézisünk az volt a vizsgálat kezdetekor, hogy az ügynökök másképp ítélik majd meg, amikor magyarul, illetve amikor ukránul beszél, s ebből következtethetünk többek között a magyar és az ukrán nyelv presztízsére, az adatközlőknek a két csoporthoz fűződő viszonyára stb. Ám az eredmények feldolgozása során hipotézisünk gyakor-

latilag nem igazolódott be. Nem mutatkozott ugyanis számottevő különbség az ügynök megítélésben (lásd 40. ábra.).

40. ábra. Az „ügynök” megítélése magyar és ukrán beszédhangja alapján (N=595)

Érdekes módon akkor sem találtunk jelentős eltérést az ügynök „magyar és ukrán hangjának” megítélése között, amikor különböző független változók szerint vizsgáltuk az eredményeket. Nem mutatkozott szignifikáns különbség a férfiak és nők, a falusiak és a városiak, a magyar és a nem magyar többségű településen élők, valamint a hagyományos, a felvételiztető és az egyházi középiskolában tanulók között.

Ebből azonban még nem következik az, hogy a kárpátaljai magyar középiskolások nem látnak különbséget a magyarok és az ukránok, illetve a magyar és az ukrán nyelv között.

Csepeli György (1997: 479–480) számol be arról, hogy Le Vine és Campbell (1972) elkülönítette azokat az általános autosztereotípiákat, amelyeket a közösségek rendszerint saját magukról alkotnak, és az úgynevezett általános heterosztereotípiákat, amelyeket a szomszédos közösségekről alkotnak. Mi vizsgálatunkban felhasználtuk ezeket a sztereotípiákat, ám vegyesen adtuk meg az auto- és heterosztereotípiákat, és a következőkre kértük adatközlőinket.

Az alábbi tulajdonságokat külföldiek mondták a magyarokra és az ukránokra, de sajnos összekeveredett, hogy mely tulajdonságokat tartották a magyarokra jellemzőnek, s melyeket az ukránokra jellemzőnek. Arra kérünk, hogy a tulajdonságok közül jelöld meg 1-gyel azokat, amelyeket jellemzőnek tartasz a magyarokra, 2-vel azokat, amelyeket szerinted az ukránokra jellemzők, s tégy 3-ast

azokhoz a tulajdonságokhoz, amelyek szerinted sem a magyarokra, sem az ukránokra nem jellemzőek, vagy pedig egyszerre jellemzőek az ukránokra és a magyarokra is! Tehát: 1 = a magyarokra jellemző, 2 = az ukránokra jellemző, 3 = egyikre sem vagy mindkettőre jellemző.

- Önzők, a saját fajtájukat mindennél előbbre tartják.*
- Büszkéek magukra, megbecsülik önmagukat és őseik hagyományait.*
- Erőszakosak és terjeszkedők, a mások kárára akarnak előrehaladni.*
- Hűségeselek.*
- Becsületesek, amint lehetőségük nyílik rá, nem becsületesek, nincs bennük erkölcsi határ, amikor másokról van szó.*
- Becsületesek és megbízhatóak egymás között, de nem dőlnek be az idegenek mindenféle aljas trükkjeinek.*
- Bátrak és haladó felfogásúak, felkelnek saját dolgaik védelmében, megvédik azt, ami az övék, és nem lehet őket kiforgatni abból, amit jogosan megszereztek.*
- Összetartanak, másokat kirekesztenek maguk közül.*
- Békeszeretőek, szeretik az embereket, csak az ellenségeikkel szemben él a szívükben gyűlölet.*
- Erkölcstelenek és becsületesek.*
- Tisztességesek és becsületesek.*
- Gyűlölködnek, különösen rosszindulatúak a nem hozzájuk tartozókkal szemben.*

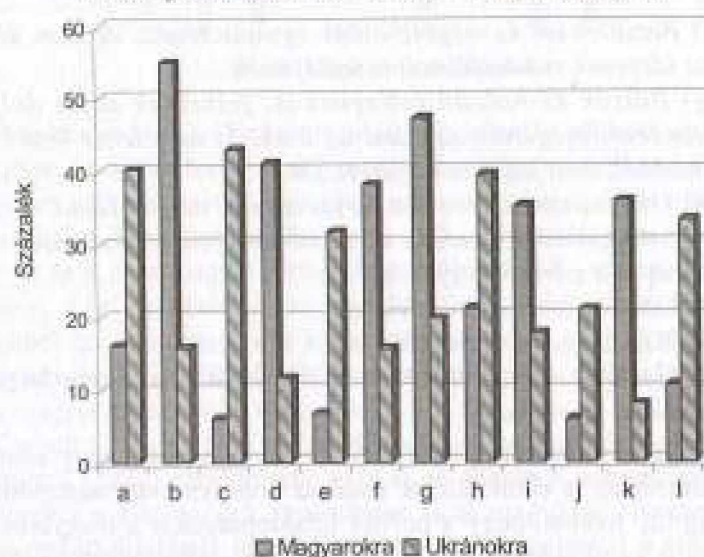
A vizsgálat megtervezésekor hipotézisünk az volt, hogy adatközlőink válaszaiban is elkülönülnek majd az auto- és heterosztereotípiák, mégpedig oly módon, hogy a pozitív tulajdonságokat a magyarokra, a negatívokat az ukránokra tartják majd többen jellemzőnek. Előfeltevésünket arra a szociálpszichológusok által sokszor bizonyított tényre alapoztuk, hogy azt a csoportot, amelyhez tartozunk, rendszerint kedvezőbb színben látjuk, illetve a külső csoportokat ezzel szemben kevésbé pozitívan szemléljük (Smith–Mackie 2001: 322). Ezért van az, hogy például az Újpest szurkolói vandáloknak tartják a Fradi szimpatizánsait, azok meg őket látják ellenszenvesnek; illetve ezzel magyarázható, hogy nemzettársainkat hajlamosak vagyunk magunkhoz hasonlónak, rokonszenvesnek látni, a kívülállók iránt pedig a legjobb esetben is csak közömbösek vagyunk. „Az iskolai rivalizálástól kezdve

az etnikai előítéleteken át a nacionalizmusig a saját csoport túlértékelése és a külső csoport lekicsinylése az emberek pozitív társas identitás iránti szükségleteit tükrözi” – olvashatjuk az egyik szociálpszichológia egyetemi tankönyvben (Smith–Mackie 2001: 322).

Amint az a 41. ábrából kitűnik, hipotézisünk beigazolódni látszik. A *b*, *d*, *f*, *g*, *i* és *k* betűvel jelölt tulajdonságok sorolhatók a pozitívak (az autosztereotípiák) közé, a többi a negatívak (a heterosztereotípiák) közé. A 41. ábrán látható, hogy az előbbieket sokkal többen tartották a magyarokra (vagyis a saját csoportra) jellemzőnek, ellenben az utóbbiakat inkább az ukránok (a külső csoport) sajátjának.

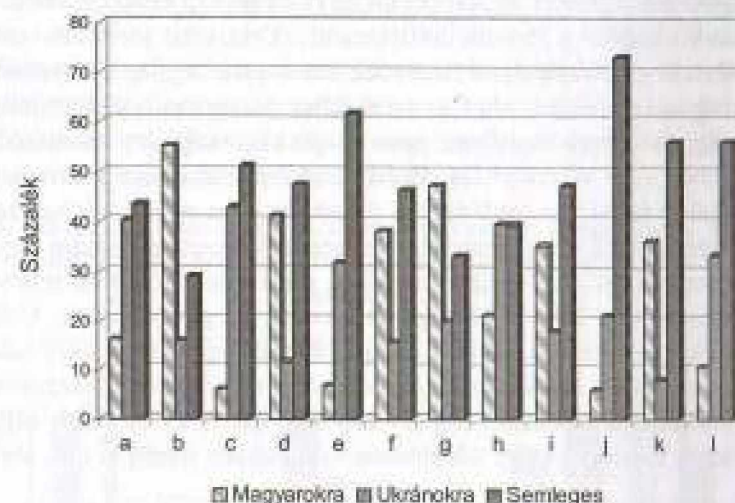
41. ábra. Kárpátaljai magyar középiskolások auto- és heterosztereotípiái (N=595)

Kikre jellemzők az alábbi tulajdonságok?

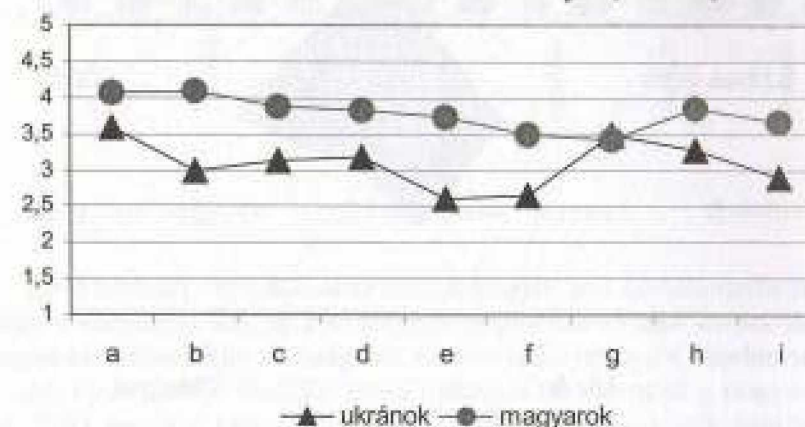
Ha azonban megvizsgáljuk a 42. ábrát is, ahol nemcsak azt tüntettük fel, hogy az adatközlők hány százaléka tartotta a magyarokra vagy az ukránokra jellemzőnek az adott sztereotípiát, hanem azt is, milyen arányban vélték semlegesnek (mindkét népcsoportra vagy egyikre sem jellemzőnek), kiderül, hogy feltevésünket csak részben támasztják alá az adatok. A legtöbb állításról ugyanis adatközlőink legnagyobb része úgy gondolta, hogy semleges: egyik nemzetiségre sem illik jobban vagy kevésbé, mint a másikra.

42. ábra. Kárpátaljai magyar középiskolások auto- és heterosztereotípiái részletesebb bontásban (N=595)

Megkértük arra is adatközlőinket, hogy egy ötfokú skálán értékeljék előbb azt, mennyire jellemzők bizonyos tulajdonságok az ukránokra, majd azt, ugyanezek mennyire illenek a magyarokra. Az eredményekből átlagot számítottunk (43. ábra). Az átlagok azt mutatják, hogy a kárpátaljai magyarok a magyarságot (a) társasabbnak, (b) műveltebbnek,

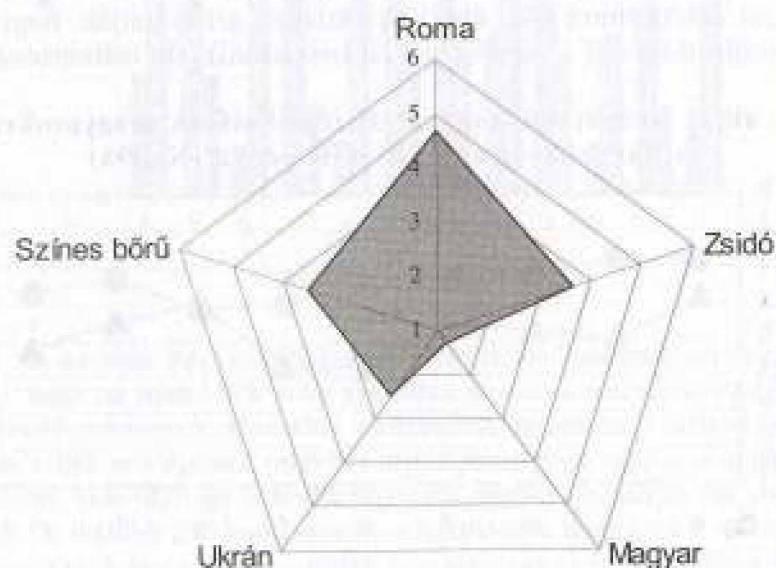
43. ábra. Kárpátaljai magyar középiskolások magyarokról és ukránokról alkotott véleménye (N=595)

(c) érdeklődőbbnek, (d) barátságosabbnak, (e) békésebbnek, (f) megbecsültöbbsnek, (h) vonzóbbnak és (i) gazdagabbnak tartják, mint az ukránságot, ám mindkét népcsoportot egyformán (g) erősnek vélik.

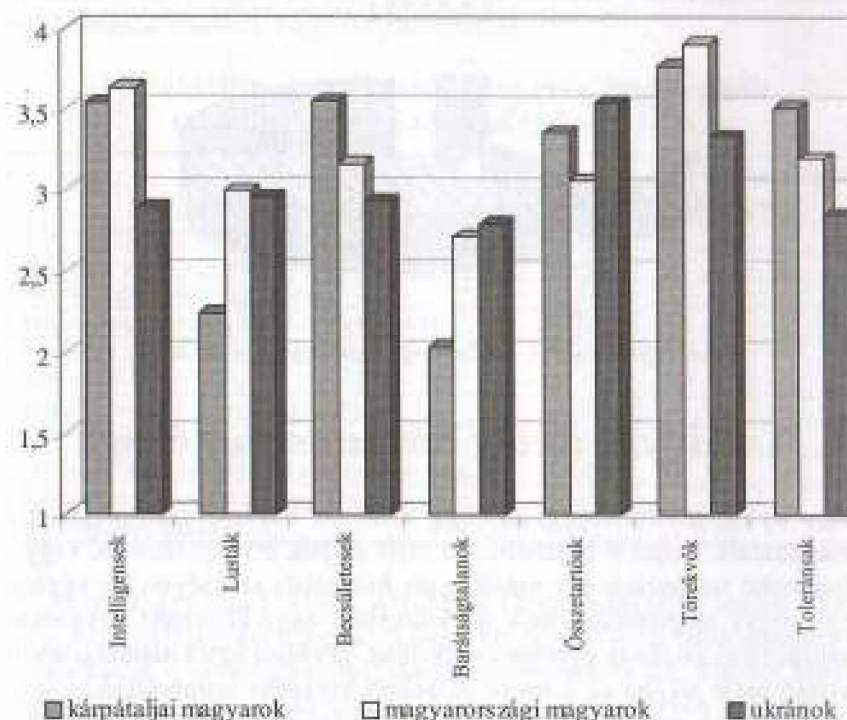
A másik vizsgálat a Mozaik 2001 kutatás. A vizsgálat során azt vettük figyelembe, hogy Kárpátalja évszázadok óta nemzetiségileg és nyelvileg vegyes lakosságú terület, ahol az értékekhez szervesen hozzátartozik a nemzetiségi önkép relatív jellege, azaz a saját közösségnek a szomszédos csoportokhoz való viszonyítása. Ezért megkértük adatgyűjtőinket, hogy 6 fokú skálán (ahol 1 = családomba fogadnám, 6 = egy országban sem laknék vele) ítélik meg, mennyire lennének képesek elfogadni egyes etnikai csoportokat. A 44. ábra tanúsága szerint adatgyűjtőink teljesen természetes módon saját közösségüket tekintik a legközelebbinek. Utána az ukránok következnek, akiket a legtöbb esetben elfogadnának akár lakótársnak is. A színes bőrűek enyhén kedvezőbb megítélésben részesültek, mint a zsidók, s a leginkább negatív kép a romákról él. A velük vállalt legközelebbi viszony az egy településen való élésben merül ki (44. ábra).

44. ábra. Etnikai csoportokhoz fűződő legközelebbi viszony (átlagok, N=500)
Mozaik 2001

Érdekes az a kép is, amit adatgyűjtőink saját közösségükről, a magyarországi magyarokról és az ukránokról alkottak jellemző tulajdonságaik alapján (45. ábra). A kérdőívben arra kértük a fiatalokat, hogy ítélik meg, mennyire jellemzők (1 = egyáltalán nem jellemző, 5 = teljesen jellemző) bizonyos tulajdonságok az adott közösségre. Az adatok azt mutatják, hogy a megkérdezettek többsége itt is saját közösségét szemléli a leginkább pozitívan, s mind a magyarországi magyarok, mind pedig az ukránok megítélésében kritikusabbak.

45. ábra. Kárpátaljai és magyarországi magyarok, valamint ukránok jellemző tulajdonságai (átlagok, N=500)
Mozaik 2001

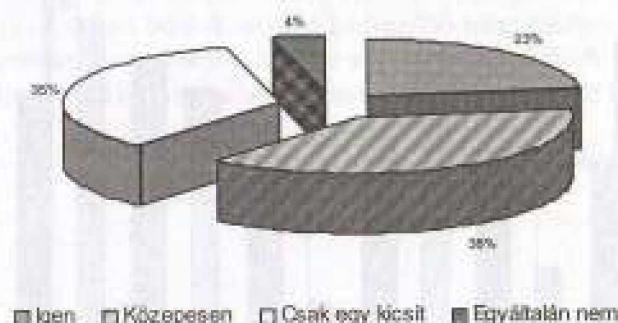

Az ismertetett vizsgálati eredmények alapján arra következtethetünk, hogy a kárpátaljai magyar közösségben pozitív kép él saját csoportjáról, ugyanakkor nem tekint ellenségesen a szomszédságában élő népekre sem.

Az *Ügynök 2000* vizsgálat során nyíltan is rákérdeztünk a magyar és az ukrán nyelvvel kapcsolatos vélekedésekre. Megkérdeztük például a

középiskolásokat arról, szerintük melyik nyelv szebb: a minta 69%-a a magyart, 2%-a az ukránt választotta, 28% szerint pedig egyformán szép mindkettő. A megkérdezettek 88%-a saját bevallása szerint szeretne megtanulni ukránul, 11% nem különösebben tartja ezt fontosnak, és mindössze 1% azok aránya, akik egyáltalán nem akarják elsajátítani az ukrán nyelvet. Az adatközlők 93%-a úgy vélte, szükség van az államnyelv oktatására a magyar tannyelvű iskolákban, ám mindössze 23% szerint lehet az iskolában megtanulni ukránul, 4% szerint pedig egyáltalán nem (46. ábra).

46. ábra. Kárpátaljai magyar középiskolások válasza a *Meg lehet-e tanulni az iskolában ukránul?* kérdésre (N=595)

4. A magyar nyelv hasznosíthatósága

Egy nyelv jövője nagyban függ attól is, hasznosnak tartják-e a megtartását, tudják-e használni azt saját céljaik érvényesítésére, vagy a fontosabb területeken egy másik nyelv használata szükséges. Ha ugyanis egy nyelv megtanulása nem jár közvetlen vagy közvetett haszonnal, szimbolikus értéke is gyorsan csökkenhet. „Például egy kisebbségi nyelv vonzó ereje nő, ha ez a nyelv összeköti beszélőit szimbolikus vagy gyakorlatilag egy gazdaságilag és politikailag fejlettebb világrésszel” – írja Susan Gal (1991a: 75).

Amint azt már a korábbi fejezetekben bemutattuk, a magyar nyelv elsősorban az informálisabb színterekhez kötődik Kárpátalján. Itt most azt vizsgáljuk meg, hogy milyen szerepe van a közösség gazdasági életében, a jövőre vonatkozó elképzelésekben a magyar és az ukrán nyelvnek.

1995-ben a Spektrum Társadalomkutató Műhely 22 kárpátaljai településen 300 magyart kérdezett meg arról, hogy a munkahelyi jövedelmek mekkora hányadát teszik ki a család bevételeinek. Az alábbi eredményeket kapták:

0–25%-át: 50,8%
 26–50%-át: 21,1%
 51–75%-át: 14,7%
 76–100%-át: 13,4%¹⁰³

Ez az adatsor azért érdekes a mi szempontunkból, mert rávilágít arra: a kárpátaljai magyar családok jelentős része számára nem a munkahelyi bér a fő jövedelemforrás, tehát valamelyest függetleníteni tudják magukat az állami struktúráktól, ahol az államnyelv ismerete szükséges a munkahely megszerzéséhez vagy megtartásához.

34. táblázat. A kárpátaljai magyar érettségizők továbbtanulási szempontjai (N=595)

Szempontok	Átlag	Az átlag szerinti rangsor
Azt tanulhassam, amire mindig vágytam.	2,504	1.
Magyar nyelven tanulhassak.	3,646	2.
Elismert diplomát szeretnék.	4,354	3.
Magas szakmai színvonalon oktassanak.	4,560	4.
Fontosak a körülmények és a jó felszereltség.	5,215	5.
Minél kevesebb pénzbe kerüljön.	5,364	6.
Minél közelebb legyen a lakóhelyemhez.	5,992	7.
Mindegy, mit tanulok, a diploma a lényeg.	7,025	8.
Külföldön tanulhassak, nem lényeges, mit.	7,119	9.
Ne vigyenek katonának.	8,131	10.

Nézzünk egy másik adatot. A LIMES Társadalomkutató Intézet 2000-ben 595 érettségiző magyar diákot kérdezett meg továbbtanulási szándékairól, a továbbtanulásnál döntő szempontokról stb. Többek között érdekesnek találtuk annak megvizsgálását is, hogy milyen szempontok szerint választanak a középiskolások a továbbtanulási lehetőségek közül. A kérdőívben 10 szempontot foglalmaztunk meg, amelyek véleményünk szerint hatással lehetnek az érettségizők választására, és arra kértük az

¹⁰³Lásd Szociológiai kutatás a kárpátaljai magyarság értékrendjéről és a kisebbségi lét alapproblémáiról (Dokumentáció). Beregszász–Budapest: Spektrum Társadalomkutató Műhely – Balázs Ferenc Intézet, 1995. I. kötet, 126. old.

adatközlőket, hogy 1-től 10-ig (ahol az 1 a legfontosabb) rangsorolják a felkínált szempontokat. A 34. táblázatban az átlagokat foglaltuk össze (minél kisebb egy átlag, annál többen vélték úgy, hogy lényeges ez a szempont, amikor a jövőjükről döntenek).

A 34. táblázatból kitűnik, hogy adatközlőink tudatosan, vágyaik szerint választanak a továbbtanulási lehetőségek közül, hiszen az *Azt tanulhassam, amire mindig vágytam* szempontot tekintették a legtöbben meghatározónak, amikor arról döntöttek, hol folytatják tanulmányaikat. Az anyanyelven való tanulás szintén lényeges szempontnak bizonyult középiskolásaink körében, hiszen a második helyre rangsorolták.

Arra is megkértük adatközlőinket, hogy 1-től 5-ig terjedő skálán (ahol 1 a legfontosabb) állítsanak fel fontossági sorrendet aszerint, hol kívánják folytatni tanulmányaikat. A 35. táblázat az eredményeket mutatja.

35. táblázat. A továbbtanulás helyét meghatározó kérdés összesítése (N=595)

Hol szeretné folytatni tanulmányait leginkább? Rangsorolja 1-től 5-ig!	1		2		3		4		5		Átlag
	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	
Magyarországon	211	43,9	123	25,6	98	20,4	26	5,4	23	4,8	2,017
Kárpátalján	204	43,2	101	21,4	50	10,6	76	16,1	41	8,7	2,236
Ukrajnában	58	12,9	100	22,2	104	23,1	84	18,7	104	23,1	3,169
Más országban, de magyarul	42	9,6	66	15,1	97	22,1	117	26,7	116	26,5	3,454
Más országban	25	5,8	47	10,8	83	19,1	131	30,2	148	34,1	3,760

Amint az a 35. táblázat adataiból látható, a leginkább preferált hely Magyarország, utána Kárpátalja következik, majd Ukrajna belső területei. Arra kevesen vállalkoznának (mindössze a minta 5,8%-a), hogy külföldön, idegen nyelven folytassák tanulmányaikat.

A kérdőív egyik kérdésével azt kívántuk felmérni, hogy a kárpátaljai magyar érettségizők véleménye szerint mi a meghatározó Ukrajnában a felvételinél. A kérdés megfogalmazása a fentihez hasonló volt (tehát minél kisebb az átlag, annál fontosabb az adott szempont). Azt kértük adatközlőinktől, hogy 1-től 5-ig rangsorolják az előre megadott szempontokat. A válaszokat a 36. táblázat tartalmazza.

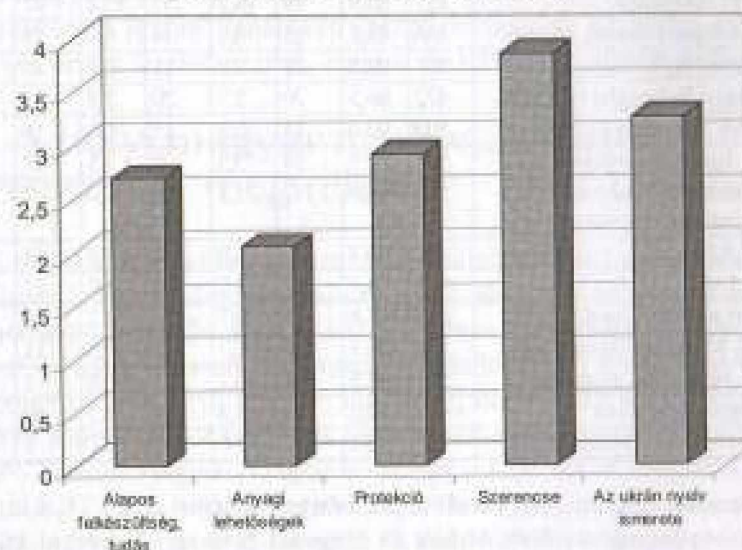
Az adatok szerint (lásd 47. ábra) a 2000-ben Kárpátalján érettségizett magyar diákok úgy vélik, hogy az ukrainai felvételinél az anyagi lehetőségek számítanak a leginkább, és az alapos felkészültség és tudás csak a második helyen áll. Jól jellemzi az ukrainai viszonyokat, hogy a protekció került a harmadik helyre. S amiért ez az adat idekerült: az államnyelv ismerete a diákok szerint nem annyira lényeges a felvételizésnél. Ennek minden bizonnyal az a magyarázata, hogy bár

36. táblázat. A sikeres felvételi szempontjait meghatározó válaszok összesítése (N=595)

Mi a meghatározó véleménye szerint a sikeres felvételinél Ukrajnában?	1		2		3		4		5		Átlag
	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	
Anyagi lehetőségek	235	45,3	129	24,9	76	14,6	48	9,2	31	6,0	2,058
Alapos felkészültség, tudás	155	30,5	89	17,5	96	18,9	94	18,5	75	14,7	2,695
Protekció	78	15,8	146	29,6	96	19,5	84	17,0	89	18,1	2,919
Az ukrán nyelv ismerete	56	11,3	81	16,4	135	27,3	118	23,9	104	21,1	3,269
Szerencse	27	5,4	48	9,7	86	17,3	144	29,0	192	38,6	3,897

máig sincs törvényi garancia a kisebbségek anyanyelvi felvételizésére, a helyi magyar érdekvédelmi szervezetek (elsősorban a KMPSZ és a KMKSZ) határozott fellépésének köszönhetően eddig minden évben lehetőség nyílt arra, hogy a magyar iskolában végzett jelentkezők anyanyelvükön tegyék le a felvételi vizsgákat (erről lásd Csernicskó 1998: 175–194), illetve az, hogy többségük magyar nyelven szeretne továbbtanulni. A diákok realitásérzékére utal, hogy nem nagyon bíznak a szerencsében a felvételinél, hiszen csak az ötödik, azaz utolsó helyre rangsorolták.

47. ábra. A sikeres felvételt meghatározó szempontok válaszainak átlaga (N=595)¹⁰⁴

¹⁰⁴ Minél alacsonyabb az oszlop az ábrán, annál kisebb az átlag, tehát annál többen tekintik az adott szempontot meghatározónak.

Vizsgálatunk egyik célja volt az is, hogy felmérje: mely felsőoktatási intézmények azok, amelyek a leginkább vonzóak a kárpátaljai magyar fiatalok számára. A kérdőívben 17 intézményt soroltunk fel (amelyek közül 5 magyarországi, 5 kárpátaljai, 4 ukrainai és 1–1 oroszországi, szlovákiai, illetve romániai volt), és arra kértük az adatközlőket, hogy válasszák ki a listából azt a három intézményt, ahol a legszívesebben tanulnának. Választásukat a magyarországi felvételi jelentkezési laphoz hasonlóan rangsorolták is, 1-essel jelölve azt az intézményt, amely a legvonzóbb, 2-essel a második legvonzóbbat, 3-assal pedig azt, amelybe csak akkor mennének, ha az előző kettőbe nem sikerült bekerülni. Az eredményeket a 37. táblázatban foglaltuk össze.

37. táblázat. Felsőoktatási intézmények közötti választások összességére (N=595)

Hol szeretne továbbtanulni?	Nem választotta		1. helyen jelölte		2. helyen jelölte		3. helyen jelölte	
	n	%	n	%	n	%	n	%
Debreceni Tudományegyetem	324	58,9	91	16,5	81	14,7	54	9,8
ELTE, Budapest	275	49,7	127	23,0	82	14,8	69	12,5
UNE, Ungvár	324	59,0	95	17,3	58	10,6	72	13,1
KMTF, Beregszász	357	64,9	89	16,2	57	10,4	47	8,5
Technológiai Főiskola, Munkács	456	83,2	25	4,6	44	8,0	23	4,2
Közgazdasági Collège, Dolha	507	92,5	11	2,0	15	2,7	15	2,7
Munkácsi Pedagógiai Főiskola	472	86,3	20	3,7	20	3,7	35	6,4
Szegedi Tudományegyetem	503	92,0	13	2,4	15	2,7	16	2,9
Pécsi Tudományegyetem	505	92,7	19	3,5	8	1,5	13	2,4
Közgazdasági Főiskola, Királyhelmec, Szlovákia	528	96,5	7	1,3	5	0,9	7	1,3
KAE, Kijev	496	90,7	27	4,9	10	1,8	14	2,6
LAE, Lviv	512	94,1	12	2,2	9	1,7	11	2,0
LAE, Ivano-Frankivszk	535	97,8	4	0,7	1	0,2	7	1,3
MGU, Moszkva, Oroszország	529	96,7	4	0,7	3	0,5	11	2,0
SIRE, Nagyvárad, Románia	537	98,5	4	0,7	3	0,6	1	0,2
Nyíregyházi Főiskola	433	79,2	40	7,3	34	6,2	40	7,3
Színvészeti Főiskola, Kijev	525	96,2	9	1,6	4	0,7	8	1,5

Az első helyen rangsorolt intézmények között az ELTE kiemelkedően a legnépszerűbb. Utána az Ungvári Nemzeti Egyetem következik, majd nem sokkal lemaradva a Debreceni Tudományegyetem, s rögtön ezután (mindössze 3 tized százaléknyi különbséggel) a Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola (KMTF). Hasonló a sorrend

a második és harmadik helyre rangsoroltaknál is: az első négy helyen a fent említett négy intézmény osztozik. Ez arra mutat rá, hogy a hazai továbbtanulási lehetőségekkel szemben a magyar érettségizők inkább a magyarországi intézményeket preferálják, ami pedig egyrészt arra utal, hogy az anyaországi egyetemek magasabb presztízsek, másrészt arra, hogy a kárpátaljai magyarság széles rétegeiben megfigyelhető tendencia (a magyarországi áttelepülés, munkavállalás szándéka) a közösség jövőjét meghatározó ifjúságnál is kimutatható. A KMTF magas presztízseben valószínűleg az is közrejátszik, hogy az intézmény oktatási nyelve a magyar.

A *Mozaik 2001* vizsgálatban sok egyéb mellett azt is megkérdeztük a kárpátaljai magyar fiataloktól, hogy hol szeretnének továbbtanulni. Az adatközlők 44 százaléka válaszolta azt, hogy Magyarországon, s további 27 százalék szeretne magyar nyelven továbbtanulni a szülőföldjén.

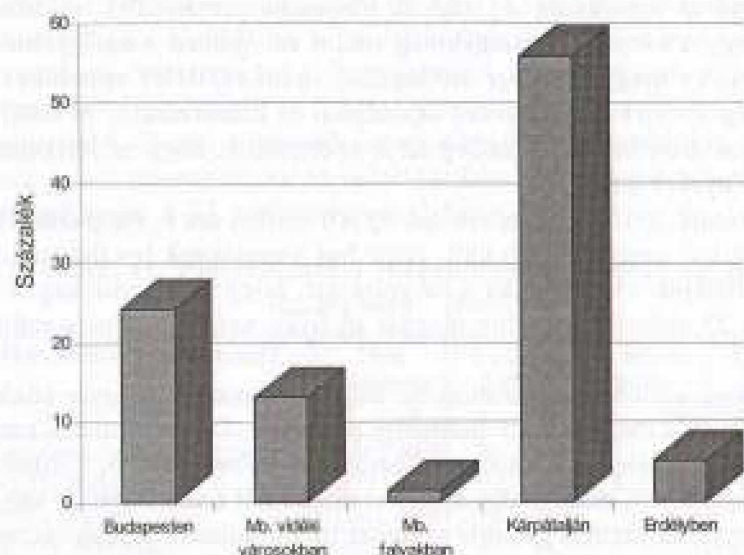
Ezek az adatok arra mutatnak rá, hogy a kárpátaljai magyar közösségben nagy a magyar nyelv gazdasági presztízse. Olyan nyelvnek tartja a közösség a magyart, amely erőforrásként konvertálható, s mind a továbbtanulásnál, mind pedig a munkavállalásnál hasznosítható, vagyis a magyar nyelvnek jelentős szerepet tulajdonítanak túlélési stratégiájukban, a jövőre vonatkozó elképzeléseikben. Ez pedig nyilvánvalóan nem a nyelvcserének, hanem a nyelvmegtartásnak kedvez.

5. A helyi magyar nyelvváltozatok presztízse, megítélése

Az *RSS-kutatás* adatai szerint a kárpátaljai magyarság pozitívan viszonyul saját nyelvváltozataihoz. A 48. ábra 144 kárpátaljai magyar adatközlőnek az *Ön szerint hol beszélnek a legszebben magyarul?* kérdésre adott válaszait tartalmazza. A kérdésre 136 értékelhető választ kaptunk. Ebből 76 fő (55,9%) úgy vélte, hogy a felkínált lehetőségek közül Kárpátalján beszélnek a legszebben nyelvünket. 53 adatközlő (39%) szerint Magyarországon beszélnek a legszebben magyarul, ebből 33 fő úgy vélte, hogy Magyarországon belül Budapesten; ez a válaszadók 24,3%-a. 7 adatközlő szerint (5,1%) Erdélyben beszélnek a legszebben a magyar nyelvet.

Az adatközlők többsége tehát pozitívan viszonyul saját nyelvváltozataihoz, amennyiben a megkérdezettek több mint fele szerint Kárpátalján

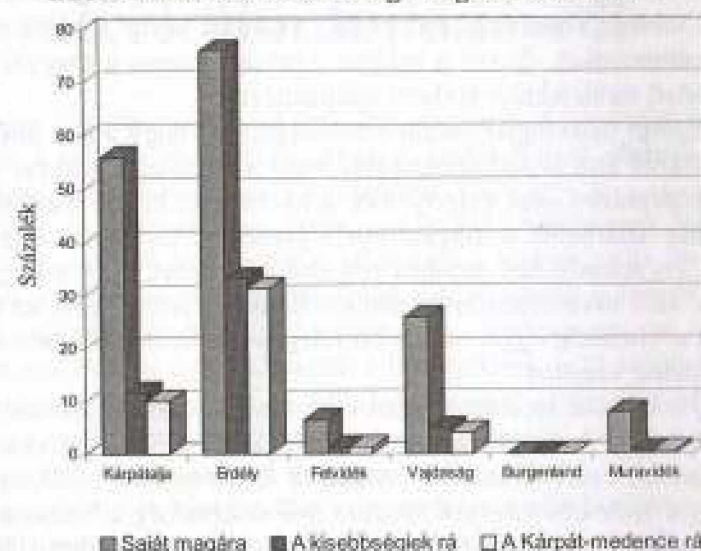
48. ábra. A *Hol beszélnek a legszebben magyarul?* kérdésre adott válaszok az RSS-kutatásban (N=144)

beszélnek a legszebben magyarul.¹⁰⁵ Ez az eredmény a nyelvmegtartás, a közösség nyelvi jövője szempontjából kedvező, hiszen a saját nyelvváltozatokhoz való negatív hozzáállás a nyelvcseré egyik kiváltó oka is lehet (lásd Susan Gal burgenlandi kutatásait, pl. 1979, 1991a, b). Budapest magas presztízse valószínűleg a televízió, rádió és általában a tömegkommunikáció hatásának tudható be. A Budapesthez társított kiejtészváltozat magas presztízse Magyarországon is tetten érhető (vö. Terestyéni 1987: 44–45). A többi határon túli magyar régió közül csak Erdély kapott „szavazatot”. Ez feltételezhetően Magyarországról „importált” sztereotípiák, miszerint az igazán romlatlan, szép és archaikus magyar nyelvet Erdélyben beszélik (vö. Bartha 1991: 79–80).

¹⁰⁵ Ez a viszonyulás nem kizárólag a mi mintánkra jellemző. Beregszászi magyar főiskolások körében folytatott vizsgálatokban Károlyi Margit és Szabó Géza (1999: 245) így fogalmaz: „A kárpátaljai magyar beszédet mindenki szépeknek tartja. (...) A kárpátaljai magyar nyelvhez és a helyi nyelvjáráshoz való érzelmi viszonyt tudókélok kérdésekre csupán elenyésző számban találunk távolító, elutasító válaszokat. Többségük vállalja, hogy használja is, szépeknek tartja, az idegenítés attribútumának, természetes dolognak tekinti.”

49. ábra. A *Hol beszélnek a legszebben magyarul?* kérdésre adott válaszok kisebbségi régiók szerint¹⁰⁶

A 49. sz. ábra azt mutatja meg, hogy az egyes régiókban hogyan értékelték saját nyelvváltozataikat, amikor a fenti (*Hol beszélnek a legszebben magyarul?*) kérdésre válaszoltak. Láthatjuk, hogy valamennyi kisebbségi közösség közül az erdélyiek vélik a legmagasabb arányban úgy, hogy ők beszélnek a legszebben magyarul. Ám a kárpátaljaiaknak sem kell szégyenkezniük, hiszen rögtön az erdélyiek után ők értékelték legmagasabbra saját nyelvváltozataikat. A vajdaságiak, felvidékiek, muravidékiek és főként a burgenlandiak csak kevésbé vagy egyáltalán nem tartják szépeknek azt a magyar nyelvet, amit azon a területen beszélnek, ahol ők élnek.

A népi nyelvészeti kutatások általában azt mutatják, hogy a beszélők rendszerint magasra értékeli saját nyelvváltozatukat (vö. Sándor 2001c). Ezt véve alapul természetesnek tűnik, hogy a kárpátaljai magyarok magasra értékeli saját változataikat. A szociálpszichológiai vizsgálatok jelentős része szerint azonban a kisebbségek hajlamosak arra, hogy a többségi nyelvvel szemben negatívan értékeljék saját kisebbségi nyelvü-

¹⁰⁶ *Saját magára* = az adott régióban saját nyelvváltozataikat legszebbnek tartók. *A kisebbségek rá* = az összes kisebbségi adatközlő (N=739) közül úgy vélel, hogy abban a régióban beszélnek a legszebben magyarul. *A Kárpát-medence rá* = az egész RSS-minta (N=846) ezen aránya szerint beszélik ott a legszebben a magyart.

ket (vö. pl. Lambert és mtsai, 1960). Ennek az eredménynek nem mondanak ellent a mi adataink, de meg sem erősítik azokat, hiszen mi nem a többségi nyelvvel, nyelvekkel vetettük egybe a helyi magyar nyelvváltozatokat, illetve a magyar nyelvet, hanem a magyar nyelv különböző területekhez köthető változataival.

A fejezet összefoglalásaként azt mondhatjuk, hogy a fent áttekintett tényezőkből arra következtethetünk, hogy a kárpátaljai magyar közösséget középtávon nem veszélyezteti a nyelvcseré, hiszen magyar nemzettudata határozott, a magyar nyelv presztízse és hasznosíthatósága magas. Figyelembe kell azonban vennünk azt a tényt, hogy a Magyarországon való továbbtanulás és munkavállalás szándéka (ami az adatok szerint a közösség egyre szélesebb rétegeire jellemző) a közösség felbomlásához vezethet.

Álljon előttünk az erdélyi szászok példája! A romániai szászok hosszú évszázadokon át megőrizték anyanyelvüket és nemzettudatukat, saját identitásukat, nyelvváltozatukat értékesnek és hasznosnak vélték, ám amikor egyre szélesebb tömegek számára nyílt lehetőség a Németországba való áttelepülésre, a közösség fokozatosan felmorzsolódott (lásd Gál 1991a: 146).

XI. A nyelvi egységről és a nyelvi különfejlődésről

Egy olyan kötetben, amely a kárpátaljai magyar nyelvhasználat sajátosságairól, a helyi magyar nyelvváltozatok jövőjéről szól, elkerülhetetlenül szólni kell a magyar nyelv egységének kérdéséről is.

Amikor az 1980-as évek végén a politikai körülmények lehetővé tették, egyre többen nyilvánítottak véleményt a magyar nyelv jövőjéről. Ezekben a vélekedésekben többen annak a félelmüknek is hangot adtak, hogy a trianoni békedöntés előtt viszonylag egységes magyar nyelv a határon túli magyar nyelvváltozatok különfejlődése miatt széttöredezik, s hamarosan nem egy, hanem több magyar nyelv lesz, és a Magyarországgal szomszédos országokban már nem magyarul, hanem a magyar legközelebbi rokon nyelvein beszélnek majd utódaink.¹⁰⁷

A magyar nyelv egysége körül rég nem látott vita bontakozott ki a magyar nyelvésztaadalomban. Egyesek mellett érveltek, hogy a határon túli magyar nyelvváltozatok olyannyira eltávolodtak a magyar-(országi) standardtól, hogy az már nyelvünk egységét veszélyezteti, s a kisebbségi magyaroknak mielőbb vissza kell térniük arra az útra, amelyen a magyarországi magyarok haladnak. Mások ezzel szemben úgy vélték, hogy a nyelvi különbségek természetes következményei a társadalmi változásoknak, és a különfejlődés mértéke korántsem veszélyezteti a magyar nyelv egységét (a vita összefoglalását lásd Kontra-Saly szerk 1998).

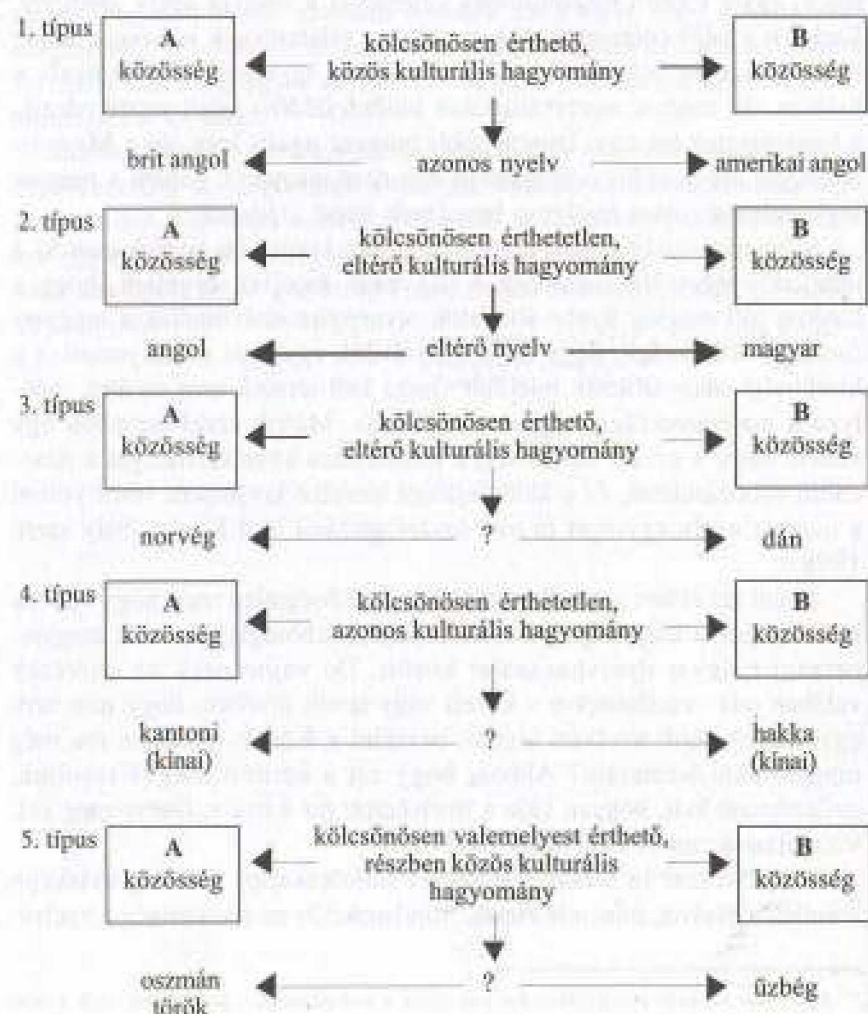
Amint azt ebben a kötetben is láthattuk, kétségtelen tény, hogy vannak különbségek a kárpátaljai (és valamennyi kisebbségi), illetve a magyarországi magyar nyelvhasználat között. De vajon ezek az eltérések valóban oda vezethetnek-e a közeli vagy távoli jövőben, hogy már nem egy, hanem több nyelven fognak beszélni a Kárpát-medence ma még magyarul lakta területein? Ahhoz, hogy ezt a kérdést megválaszoljuk, definiálnunk kell, hogyan látja a nyelvészet: mi a nyelv, illetve meg kell vizsgálnunk: mitől nyelv egy nyelv.

A nyelvészet (a társas nyelvészet mindenképp) némileg másképp szemléli a nyelvet, mint a laikusok. Mindenekelőtt az a különbség a nyelv-

¹⁰⁷ Egy nyelv hasonló széttöredezésére van példa a történelemben; gondoljunk csak a latin nyelvre, amely számos külön nyelvvé vált.

szek és nem nyelvészek nyelvfogalma között, hogy előbbiek nem tekintik könnyen definiálható, jól körülírható egységnek a nyelvet. Az, amit hétköznapi emberként egységnek érzékelünk és nyelvnek nevezünk, valójában egymással szoros kapcsolatban lévő, ugyanakkor folyton változó és változatos egységek bonyolult összessége. Akár azt is mondhatjuk: „A NYELV” nem létezik, csak nyelvváltozatok vannak.

**50. ábra. Nyelv és dialektus öt lehetséges kapcsolata
(Crystal 1998: 363)**

amelyek maguk is változatosak és változnak, és amelyek összességét valamilyen kategorizáció alapján nyelvnek fogjuk fel. Ahhoz hasonlatos módon, ahogyan például valamely közös tulajdonságuk alapján a különböző méretű, formájú, anyagú és funkciójú tárgyakat azonos kategóriába soroljuk. Így lehet példának okáért *asztal* a neve számos olyan tárgynak, amelyek szemre kevésbé hasonlítanak egymásra.

De vajon milyen szempontok, milyen közös tulajdonság alapján osztályozzuk úgy az egyes nyelvváltozatokat, hogy egyesek A, mások pedig B nyelvhez tartoznak? A józan ész és a mindennapi tapasztalat alapján azt gondolhatnánk, hogy ez a közös tulajdonság a kölcsönös érthetőség: ha X és Y is a saját nyelvváltozatát használja, amikor egymással érintkeznek, s megértik egymást, akkor egy nyelven beszélnek. Ha viszont nem értik egymást, az X és Y által használt nyelvváltozatok nem egyazon nyelv részei, hanem különböző nyelvekhez tartoznak. A valóság azonban ennél sokkal bonyolultabb. A 50. ábrát David Crystal *A nyelv enciklopédiája* című könyvéből kölcsönöztük, ahol a szerző nyelv és dialektus öt lehetséges kapcsolatát ábrázolja (Crystal 1998: 363). Az ábra szerkesztésekor Crystal nemcsak a kölcsönös érthetőséget, hanem a beszélők kulturális gyökereit is felvette mint esetleges osztályozó szempontot.

Az ábrán látható első típusban olyan nyelvváltozatokról van szó, amelyek beszélői kölcsönösen megértik egymást, s a közösségek kulturális gyökerei is közősek. Ebből az következik, hogy a brit és az amerikai angol az angol nyelv két változata, vagyis egy nyelvhez tartoznak. Mielőtt azonban feltétel nélkül teljes mértékben egyetérténénk ezzel a következtetéssel, gondoljunk arra, hogy mint nemzetet senkinek sem jut eszébe összemosni a briteket az amerikaiakkal. Azt is vegyük figyelembe: annak ellenére így van ez, hogy történelmi távlatokban nem telt el sok idő a két közösség elkülönülése óta. S arról se feledkezzünk meg, hogy ha angolul írunk, bármely jobb számítógépes szövegszerkesztő program legalább három angol helyesírás normáit ajánlja fel szolgálatainkra: az amerikai, a brit és az ausztrál angolét.¹⁰⁸ Az idegennyelv-tanárok azzal is tisztában vannak: az amerikai és a brit nyelvviskolák komoly harcot vívnaak azért, hogy a nem angol nyelvű országokban ne a konkurens változatot oktassák az iskolákban (Kontra 1999: 96–98).

¹⁰⁸ A kötet szerkesztőjének otthoni számítógépe a következő angol helyesírás-ellenőrzőket ismeri: amerikai, ausztrál, brit, dél-afrikai, írországi, jamaikai, kanadai, karibi és új-zélandi.

Nézzük a második típust. Ez sokkal egyszerűbb: az angol és a magyar kölcsönösen nem érthetők, a két népnek nincsenek közös kulturális hagyományai, tehát az angol és a magyar két külön nyelv.

Korántsem ennyire egyértelmű viszont a harmadik típus: ha egy norvég találkozik egy dánnal, s mindketten anyanyelvükön beszélnek, gondok nélkül megértik egymást. A két népnek nincsenek közös tradíciói. A kölcsönös érthetőség ellenére senkinek sem jut eszébe megkérdőjelezni, hogy a norvég és a dán két különböző nyelv. De vajon miért nem?

A negyedik típus talán még ennél is bonyolultabb. Kína hatalmas kiterjedésű ország, ahol sok nyelvjárás található. Ezek közül kettőt említ Crystal: a kantoni és a hakka változatot. Tegyük fel, hogy találkozik két kínai, és mindkettő csak a saját nyelvjárását beszéli. Ebben az esetben a kantont beszélő nem érti meg a hakkát beszélőt. Vagyis a két nyelvváltozat között nem áll fenn kölcsönös érthetőség. Ennek ellenére mindketten mély meggyőződéssel állítják: bár nem értik egymást, egy nyelven: kínaiul beszélnek.

Végül az ötödik esetben egy (oszmán) török és egy (izbég) találkozását képzeljük el. A részben közös kulturális hagyományokkal rendelkező két nép fiai, ha mindketten saját nyelvüket használják, több-kevesebb sikerrel megértik egymást. Ha az egymást megértő norvégot és dánt különböző, az egymást nem értő kínaiakat pedig azonos nyelveket beszélőnek tekintettük, akkor vajon ez esetben hogyan járunk el?

A fenti esetek kapcsán talán nyilvánvalóvá vált: nyelv és nyelvjárás elkülönítésének nincsenek egyértelmű tudományos szempontjai. A kölcsönös érthetőség és a kulturális hagyományok együtt sem igazítanak el ebben a kérdésben. Láttunk példát arra is, hogy vannak, akik értik egymást, s mégis különböző nyelvek beszélőinek tartják magukat, és arra is, hogy vannak olyanok, akik annak ellenére is ragaszkodnak ahhoz, hogy egyazon nyelven beszélnek, hogy nem értik, amit a másik mond. Vannak tehát olyan nyelvváltozatok, amelyeknél könnyű eldönteni, hogy egyazon nyelvhez tartoznak-e vagy sem, míg mások esetében ez a kérdés objektív kritériumok alapján eldönthetetlen. Ennek megfelelően a nyelvészet két típusba sorolja a nyelveket: vannak *különálló nyelvek* és *beépült nyelvek*.

A különálló nyelv (vagy más néven *Abstand-nyelv*) Trudgill (1997: 46) meghatározása szerint:

„Olyan nyelvváltozat, amely önmagában is inkább nyelvnek, mint dialektusnak számít, mivel nyelvi jellegzetességeit tekintve minden

más nyelvtől jelentősen különbözik. A nyelvi távolság (német *Abstand* /*apštant*/) e változat és más nyelvek között olyan mértékű, hogy – a beépült nyelvektől eltérően – nyelv mivolta nem vitatható. Ilyen különálló nyelv például az Észak-Spanyolországban és Délnyugat-Franciaországban beszélt baszk nyelv. A baszk egyértelműen egyetlen nyelv, mert nyelvjárásai hasonlóak egymáshoz, és egyértelműen nyelv, nem pedig dialektus, mert nyelvtanát, szókincsét és hangtanát tekintve teljesen különbözik a szomszédos spanyoltól és franciától, s történetileg egyetlen európai nyelvvel sem rokonítható.”

Szintén Trudgillt (1997: 12) idézve a beépült nyelv (*Ausbau-nyelv*): „Olyan nyelvváltozat, amely – az ún. különálló nyelvektől eltérően – nem annyira nyelvi jellegzetességei, mint inkább társadalmi, kulturális és politikai jellemzői miatt számít nyelvnek és nem dialektusnak. E jegyek között általában megtalálható az autonómia¹⁰⁹ és a sztenderdizáltság (...). A norvégot és a svédet nem azért tekintik két külön nyelvnek, mert nyelvi szempontból jelentősen különböznek egymástól – egyértelmű, hogy kölcsönösen érthetők (...) –, hanem azért, mert két különböző, független államhoz tartoznak, és mert saját hagyományaik vannak, beleértve azt is, hogy különbözik a helyesírásuk, és hogy eltérő nyelvtanuk és szótárak van.”

Ennek megfelelően Trudgill (1997: 55) a nyelv fogalmát így definiálja sokat idézett könyvében:

„Nemcsak nyelvészeti, hanem politikai, kulturális, társadalmi és történeti kifejezés. A beépült nyelv a nyelvi változatok együttese: egy autonóm változat és a hozzá tartozó (tőle függő) heteronóm nyelvváltozatok összességét jelenti. Ha a nyelvváltozatok egyike sem autonóm, kétséges vagy lehetetlen meghatározni, hogy az adott nyelvváltozatok összessége beépült nyelvet alkot-e. Ugyanígy nehéz ezt a kérdést eldönteni akkor is, amikor a heteronómia jellege vagy irányultsága politikai vagy kulturális viták tárgya. (...) A különálló nyelvek pusztán nyelvészeti megfontolások alapján is önálló nyelveknek tekinthetők.”

Vagyis a nyelv fogalma nem határozható meg társadalmi, politikai és gazdasági tényezők figyelembe vétele nélkül. Ha egy közösség úgy véli, hogy amit beszél, az önálló nyelv, akkor kifejezésre juttatja másoktól különböző identitását is. Illetve: ha A közösség azt állítja a

¹⁰⁹ Az autonómia függetlenséget jelent. A nyelvészetben egy nyelv olyan nyelvváltozatának tulajdonsága, amelyet önállóan tekintenek, mert sztenderdizált és kodifikált. A standard magyar autonóm változat, szemben például a palóccal (lásd Trudgill 1997: 11).

B közösség által használt nyelvváltozatokról, hogy azok nem egy önálló nyelv változatai, hanem *A* nyelvhez tartoznak dialektusként, nem csupán *B* nyelv létezését vitatja, hanem *B* közösség azon jogát is, hogy saját, az *A* közösségtől eltérő identitását kifejezhesse. „A nyelvek 'dialektusnak', 'népnyelvnek', 'tájszólásnak' minősítése arra szolgál, hogy a hatalmat nem birtokló nemzetek önrendelkezésre irányuló követeléseit kizárják, arra hivatkozva, hogy esetükben hiányzik a nemzeti lét egyik feltétele, a teljesen kifejlődött nyelv. Így az állammal nem rendelkező nemzeteket vagy népeket társadalmilag fogyatékosnak, a nemzetközi színen pedig láthatatlan nemszereplőknek tekintik” – írja a nyelvi emberi jogok két nemzetközileg ismert szakértője, Robert Phillipson és Tove Skutnabb-Kangas (1997: 25).

Nyelv és identitás kérdése tehát szorosan összefügg. Ha ezt a társas nyelvészeti alaptételt szem előtt tartjuk, könnyen megválaszolhatjuk a fejezet elején felvetett kérdést: fennáll-e a veszélye annak, hogy a Kárpát-medence nyolc államában beszélt magyar nyelvből több önálló rokon nyelv lesz?

Az előző fejezet empirikus adatai alapján a kérdésre ezt a választ adhatjuk: amíg a határon túli magyar közösségek a magyar nemzethez tartozónak tekintik magukat, amíg magyar identitásuk egyik legmarkánsabb jegye az általuk használt nyelv lesz, a kisebb-nagyobb nyelvi, nyelvhasználatbeli különbségek ellenére sem szakad több rokon nyelvre a magyar. Amíg a nyelv beszélői fenn akarják tartani a nyelvi egységet, a változatok közötti különbségek mértéke nem lehet akadály ennek.

De az egység semmiképpen sem jelenti azt, hogy nem lesznek eltérések az egyes területek változatai között. Mint azt már többször említettük, a nyelvi változatosság alapvető nyelvi tulajdonság. Hogyan lehetne a magyar nyelv kivétel ez alól? Az egyes államokban beszélt magyar nyelvváltozatok között a különbségek törvényszerűek, és nem csak a kisebbségbe szakadt magyarok miatt. A különfejlődés ugyanis „kettőn áll”: természetes, hogy a határon túli magyar nemzetrészek nyelve kicsit másképpen, másfelé változott az elmúlt évtizedekben, mint a magyarországi, de hát a trianoni Magyarországon belül sem maradt meg máig a magyar nyelv 1918 előtti állapotában. Ezt a fajta különfejlődést azonban nem szabad tragikusan megítélnünk. Szilágyi N. Sándor, a kolozsvári egyetem nyelvész tanára a Magyar Tudományos Akadémián 2002. május 2-án *A magyar nyelv a Magyarországgal szomszédos országokban* címmel tartott előadásában így fogalmazott:

„A nyelvet gyakran szoktuk egy élő szervezethez hasonlítani. Ebben persze sok minden sántít, az viszont helytálló benne, hogy bizonyos megkötésekkel rá is érvényesek az evolúció általános törvényszerűségei. Azok pedig azt mutatják, hogy ha egy élő szervezetnek megváltozik a környezete, akkor csak úgy tud fennmaradni, ha alkalmazkodik hozzá, ha olyan tulajdonságokat fejleszt ki, amelyek az új helyzetben lehetővé teszik a túlélést. Így egyazon fajon belül is több változat jöhet létre, és ez a változatosság nemhogy veszélyeztetné a faj egységét, hanem ellenkezőleg: az új körülmények között éppen ez teszi lehetővé a fennmaradását. Ha tehát a magyar nyelvnek 1918 után országokként egymástól némileg eltérő, a megváltozott körülményekhez is alkalmazkodó változatai alakulnak ki, abban én semmiképpen sem pusztulása előjelét, hanem éppen életképességének bizonyosságát látom.”

A magyarországi és a határon túli magyar nyelvváltozatok közötti eltérések tehát teljesen természetesek, és megszüntetésük mindaddig lehetetlen, amíg a magyar nyelvet beszélők eltérő politikai, gazdasági, társadalmi rendszerben élnek (az már más kérdés, hogy ha ezen változtatnánk, akkor sem tűnnének el egy csapásra ezek az eltérések, és minden bizonnyal újabbak is kialakulnának). A magyar nyelv különböző államokban beszélt és írott változatai közötti eltérések jelentős része éppen a politikai, gazdasági és társadalmi rendszerhez szervesen kapcsolódó szókészletben van.

A Magyarországgal szomszédos államok közül Romániában, Szlovákiában, Jugoszláviában és Ukrajnában a magyar nyelv standard változata is használatos formális helyzetekben, például az írott és elektronikus sajtóban, az iskolai és felsőoktatásban, a tudományos kutatásban, a szépirodalomban, a színházi életben stb. Az is teljesen nyilvánvaló, hogy ezen a téren is találhatunk eltéréseket az egyes régiók és Magyarország között a nyelvhasználat terén. Gondoljunk csak arra, hogy amit Záhonytól nyugatra *ÁFA*-nak (általános forgalmi adónak) neveznek, azt Csaptól kezdve *hozzáadott-értéktöbblet-adó*-ként emlegetik. Vagy nézzünk egy más jellegű példát: teljesen azonos fogalmat jelöl a magyarországi *általános iskola* és a szlovákiai *alapiskola* kifejezés. Lanstyák István (1995a) szlovákiai magyar nyelvész szerint a fenti eltéréseket figyelembe véve célszerű a magyarra mint többközpontú (pluricentrikus) nyelvre tekinteni.

A nemzetközi szakirodalom szerint (összefoglalását lásd Lanstyák 1995a-ban) a többközpontú (pluricentrikus) nyelvek jellemzője, hogy standard változatukat több államban használják, és köztük kisebb-

- Bartha Csilla 1992. A nyelvek közötti érintkezés univerzáléi (Néhány adalék a kódváltás kérdésköréhez). In: *Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára*, 19–28. Budapest: ELTE BTK.
- Bartha Csilla 1993. *Egy amerikai magyar közösség nyelvhasználatának szociolingvisztikai megközelítései*. Kandidátusi értekezés. Budapest: kézirat.
- Bartha Csilla 1995. Nyelvcseré, nyelvvesztés: szempontok az emigráns kétnyelvűség vizsgálatához. In: Kassai Iona szerk., *Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat*, 37–47. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete.
- Bartha Csilla 1995/1996. Social and linguistic characteristics of immigrant language shift: The case of Hungarian in Detroit. *Acta Linguistica Hungarica* Vol. 43, No. 3–4: 405–431.
- Bartha Csilla 1996. A társadalmi kétnyelvűség típusai és főbb vizsgálati kérdései. *Magyar Nyelvőr* 120: 263–282.
- Bartha Csilla 1999. *A kétnyelvűség alapkérdései. Beszélők és közösségek*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Benkő Loránd 1962. Hogy nevezzük a nőt? *Magyar Nyelvőr* 86: 169–171.
- Benkő Loránd 1996. Több központú-e a magyar nyelv? *Magyar Tudomány* 1996/3: 310–318.
- Benkő Loránd szerk., 1987. *A magyar nyelv története*. Budapest: Tankönyvkiadó (5. kiadás).
- Beregszászi Anikó 1997. Kárpátaljai szavak a Magyar Értelmező Kéziszótárban? *Pánsíp* VI/2: 24–27.
- Beregszászi Anikó 1998. Megfélemlített anyanyelvhasználat. *Pánsíp* VII/2: 28–31.
- Beregszászi Anikó – Csernicskó István 1995. Kárpátaljai „Minek nevezzelek?” *Kétnyelvűség* III/3: 71–74.
- Beregszászi Anikó – Csernicskó István 1996. A magyar nyelv változatai és stílusrétegei a kárpátaljai magyarnyelv-tankönyvekben. In: Csernicskó István – Váradi Tamás szerk., *Kisebbségi magyar iskolai nyelvhasználat*, 29–38. Budapest: Tinta Könyvkiadó és Kiadványszerkesztő Bt.
- Beregszászi Anikó – Csernicskó István 1998. A megszólítás változatai az Ungvári Állami Egyetem magyar szakos hallgatóinak körében. In: Sándor Klára szerk., *Nyelvi változó – nyelvi változás*, 171–178. Szeged: JGYF Kiadó.

- Beregszászi Anikó – Csernicskó István – Orosz Ildikó 2001. *Nyelv, oktatás, politika*. Beregszász: Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola.
- Bloomfield, L. 1933. *Language*. London: Allen and Unwin.
- Bonkáló Sándor 1940/1996. *A rutének*. Második, bővített kiadás. Basel–Budapest: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem.
- Borbély Anna 1996. *A magyarországi románok nyelvcseréjének szociolingvisztikai vizsgálata*. Kandidátusi értekezés. Budapest: kézirat.
- Borbély Anna 2001. *Nyelvcseré. Szociolingvisztikai kutatások a magyarországi románok közösségében*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete Élőnyelvi Osztálya.
- Borbély Edit 2000. Adalék a lexikai kölcsönzés kutatásához. In: Fábrián Mirosláva – Horváth Katalin szerk., *Ювілейний збірник на честь 70 річчя від дня народження професора Петра Лизанця*, 113–119 Ungvár: Ungvári Állami Egyetem Magyar Filológiai Tanszék Hungarológiai Központ.
- Botlik József 1997. *Hármas kereszt alatt. Görög katolikusok Kárpátalján az ungvári uniótól napjainkig (1646–1997)*. Budapest: Hatodik Síp Alapítvány – Új Mandátum Könyvkiadó.
- Botlik József – Dupka György 1991. *Ez hát a hon... Tények, adatok, dokumentumok a kárpátaljai magyarság életéből 1918–1991*. Budapest–Szeged: Mandátum – Universum.
- Chambers, J. K. 2002. Patterns of Variation including Change. In: J. K. Chambers, Peter Trudgill and Natalie Schilling-Estes eds., *The Handbook of Language Variation and Change*, 349–372. Blackwell Publishers.
- Chambers, J. K. – Trudgill, Peter 1998. *Dialectology*. (Second Edition) Cambridge: University Press.
- Chomsky, Noam 1965. *Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Crystal, David 1998. *A nyelv enciklopédiája*. Budapest: Osiris.
- Czibere Mária 2000. A nyelvi attitűd vizsgálata középiskolások körében. In: Borbély Anna szerk., *Nyelvek és kultúrák érintkezése a Kárpát medencében*, 55–64. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete Élőnyelvi Osztálya.
- Csatáry György 1994. A Kárpátaljai Tudományos Társaság (1941–1944). *A Hatodik Síp* 1994. tavaszi számának melléklete.

- Csepeli György 1997. *Szociálpszichológia*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Csernicskó István 1995. A kárpátaljai magyarság és a kétnyelvűség (1945–1993). In: Kassai Ilona szerk., *Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat*, 129–145. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete.
- Csernicskó István 1996. A nyelvi eszmény és a valóság (Gondolatok a kárpátaljai magyarság kétnyelvűsége kapcsán). *Hatodik Síp* 1996/Ősz: 26–35.
- Csernicskó István 1997a. A kárpátaljai magyarság hazaképe (Három szociológiai felmérés és egy interjúkötet tükrében). *Pánsíp* V/3: 4–9.
- Csernicskó István 1997b. „Imja otcseszto” (Az apai név használatáról a kárpátaljai magyarok körében) In: B. Gergely Piroska – Hajdú Mihály szerk., *Az V. Magyar Névtudományi Konferencia Előadásai (Miskolc, 1995. augusztus 28–30.)* (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 209. szám.) I. kötet, 162–167. Budapest–Miskolc: Magyar Nyelvtudományi Társaság – Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Intézete.
- Csernicskó István 1997c. Kárpátaljai szójegyzék. *Pánsíp* V/2: 28–29.
- Csernicskó István 1998. *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján)*. Budapest: Osiris Kiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely.
- Csernicskó István 2000. A kárpátaljai magyar nyelvhasználat társadalmi rétegződéséről egy szociolingvisztikai vizsgálat adatai alapján. *Acta Beregsasiensis. A Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola évkönyve*, 23–37. Beregszász: Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola.
- Csernicskó István 2001. A nyelvek helyzetére vonatkozó dokumentumok Ukrajnában. *Nyelvünk és Kultúránk* 2001/4: 65–73.
- Csernicskó, István – Fenyvesi, Anna 2000. The sociolinguistic stratification of Hungarian in Subcarpathia. *Multilingua* 19–1/2 (2000): 95–122.
- Csernicskó István – Márku Anita 2001. Hatékonyság a nyelvhelyességi kérdések oktatásában. In: *II. Élőnyelvi Konferencia*, 97–103. Újvidék: Újvidéki Egyetem.
- Csernicskó István – Soós Kálmán 2002. Mozaik 2001. Gyorsjelentés – Kárpátalja. In: *Mozaik 2001. Magyar fiatalok a Kárpát-medencében*, 91–135. Budapest: Nemzeti Ifjúságkutató Intézet.
- P. Csige Katalin 1993. Lexikai és grammatikai russzicizmusok a kárpátaljai magyar nyelvhasználatban. In: Klaudy Kinga szerk., *Harmadik Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia*, 379–382.

- Miskolc: Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Intézet Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék.
- Csucska, P. P. (Чучка П. П.) 2000. Им'я по батькові. In: *Енциклопедія Українська мова*, 204. Київ: Видавництво „Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана.
- Debreceni Anikó – Balogh Lajos 1995. Magyar asszonynevek a Kárpátalján. *Magyar Nyelv* XCI: 340–345.
- Deme László 1970. *Nyelvi és nyelvhasználati gondjainkról*. Pozsony: Madách.
- Deme László 1974. Köznyelv és nyelvjárások viszonya nemzeti és nemzetiségi körülmények között. *Zborník FF UK* 25, 191–198. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo.
- Deme László 1995. Nyelvünk többközpontúságának kérdéséhez (tekintettel a mai történelmi helyzetre). *Magyar Nyelvőr* 119: 357–365.
- Deserijev, Ju. D. (Демерица Ю. Д.) 1966. *Закономерности развития и взаимодействия языков в советском обществе*. Москва: Наука.
- Drávai Gizella 1969. Nyelvrosta. Így mondjuk, de mondjuk így. *Kárpát Kalendárium* 1969. 65., 91., 135. old.
- ÉkSz. Juhász József, Szőke István, O. Nagy Gábor és Kovalovszky Miklós szerk. *Magyar Értelmező Kéziszótár I-II*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1989. (8. változatlan kiadás)
- Ellenpróba. *A szlovák-magyar viszony vizsgálata szociológiai és etnopszichológiai módszerekkel Szlovákiában*. Pozsony: NAP Kiadó, 1995.
- Ervin, Susan – Osgood, Charles E. 1954. Second language learning and bilingualism. *Journal of Abnormal and Social Psychology Supplement* 49: 139–146.
- Ervin-Tripp, Susan 1979. A szociolingvisztikai szabályokról: változtatás és együttes előfordulás. In: Pléh Csaba – Terestyéni Tamás szerk., *Beszédaktus, kommunikáció, interakció*, 320–364. Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont.
- Fedynyšynec', Volodymyr 1996. Végigmenni a megkezdett úton. A kárpát-ruszin irodalmi nyelv megteremtésének gondolata. *Pánsíp* VI/1: 18–19.
- Ferenczy Géza 1972. Asszonyneveinkről. In: Lőrincze Lajos szerk., *Édes anyanyelvünk*, 161–162. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Fishman, Joshua A. 1965. Who speaks what language to whom and when. *La Linguistique* 2: 67–88.

- Fodó Sándor 1973. Szláv jövevényszók a kárpátaljai magyar nyelv járásokban. *Magyar Nyelvjárások* XIX: 41–52.
- Fülei-Szántó Endre 1994. *A verbális érintés*. Budapest: MTA Nyelv-tudományi Intézet.
- Gal, Susan 1979. *Language Shift. Social Determinants of Linguistic Change in Bilingual Austria*. New York: Academic Press.
- Gal, Susan 1987. Linguistic Repertoire. In: Ammon, U. – Dittmar, N. – K. J. Mattheier eds., *Sociolinguistics. An International Handbook of the Science of Language and Society*. Vol. 1: 286–292. Berlin: Walter de Gruyter.
- Gal, Susan 1988. The Political Economy of Code Choice. In: Monica Heller ed., *Codeswitching*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Gal, Susan 1991a. Kódváltás és öntudat az európai periférián. In: Kontra Miklós szerk., *Tanulmányok a határainkon túli kétnyelvűségről*, 123–157. Budapest: Magyarországtudományi Intézet.
- Gal, Susan 1991b. Mi a nyelvcsere és hogyan történik? *Regio* 1991/1: 66–76.
- Gereben Ferenc 1999. *Identitás, kultúra, kisebbség*. Budapest: Osiris.
- Gombocz Zoltán 1931. Nyelvhelyesség és nyelvtudomány. *Magyar Nyelv* XXVII:1–11.
- Göncz Lajos 1985. *A kétnyelvűség pszichológiája. A magyar–szerb–horvát kétnyelvűség lélektani vizsgálata*. Újvidék: Forum Könyvkiadó.
- Göncz Lajos 1995. A tannyelv hatása a tanulók személyiség fejlődésére többnyelvű környezetben. In: Kassai Iona szerk., *Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat*, 65–81. Budapest: MTA Nyelv-tudományi Intézet.
- Göncz Lajos 1999. *A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban)*. Budapest–Újvidék: Osiris Kiadó–Forum Könyvkiadó–MTA Kisebbségkutató Műhely.
- Göncz Lajos 2000. Analitizáló és szintetizáló nyelvi megoldások Kárpátmedencei magyar beszélőközösségek körében. *Forum. Társadalomtudományi Szemle* 2000/3: 3–18.
- Göncz Lajos 2001. Nyelvi és szociológiai változók összefüggése a Kárpát-medencei magyar beszélőközösségeknél kisebbségi és többségi helyzetben. *MNy.* XCVII: 152–171.
- Grétsy László szerk. 1976. *Mai magyar nyelv*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Grosjean, François 1982. *Life with Two Languages: An Introduction to Bilingualism*. Cambridge: Harvard University Press.

- Grosjean, François 1992. Another View of Bilingualism. In: R. J. Harris eds., *Cognitive Processing in Bilinguals*, 51–62. Amsterdam: Elsevier Science Publications.
- Gulácsy Géza 2000. Egy újabb lépés Európa felé. *Kárpát Igaz Szó* 2000. január 6., 2.
- Gumperz, John G. 1975. A nyelvi közösségek típusai. In: Pap Mária – Szépe György szerk., *Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai írások*, 151–168. Budapest: Gondolat.
- Gumperz, John G. 1982. *Discourse Strategies*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gustavsson, Sven 1998. Sociolinguistic Typology of Slavic Minority Languages. *Slovo. Tidskrift av Slaviska institutionen vid Uppsala universitet*, 1998/46: 75–98.
- Györffy György 1987. *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I.* Budapest: Akadémiai Kiadó (3. kiadás).
- Györke Magdolna 1991. A kárpátaljai magyar szaknyelvek. In: Györi Nagy Sándor – Kelemen Janka szerk., *Kétnyelvűség a Kárpátmedencében I.*, 70–71. Budapest: Széchenyi Társaság – Pszicholingva Nyelviskola.
- Harding, Edith – Riley, Philip 1986. *The Bilingual Family: A Handbook for Parents*. Cambridge: Cambridge UP.
- Haugen, Einar 1950. The analysis of linguistic borrowing. *Language* 26: 210–231.
- Haugen, Einar 1953. *The Norwegian language in America: A study in bilingual behaviour*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Haugen, Einar 1972. *The Ecology of Language*. Stanford: Stanford University Press.
- Hazanarov, K. H. (Хазанаров, К. Х.) 1982. *Решение национально-языковой проблемы в СССР*. Москва: Издательство политической литературы.
- Herman József – Imre Samu 1987. Nyelvi változás – nyelvi tervezés Magyarországon. *Magyar Tudomány* 1987/7: 513–531.
- Hexendorf Edit 1963. Hogy nevezzük a nőket? *Magyar Nyelvőr* 87: 422–435.
- Hodinka Antal 1900. A rutének. In: *Az Osztrák-Magyar Monarchia irás-ban és képekben. Magyarország VI. kötete*, 401–417. Budapest: Magyar Allami és Királyi Nyomda.
- Hoffmann, Charlotte 1991. *An Introduction to Bilingualism*. London and New York: Longman.

- Horváth Katalin 1976. *A kárpátontúli magyar nyelvjárások magánhangzórendszere*. Uzshorod: Ungvári Állami Egyetem.
- Horváth Katalin 1991. Szebben beszélünk, mint Magyarországon? *Kárpáti Igaz Szó* 1991. november 13., 8.
- Horváth Katalin (Горват, Е. Н.) 1992. Венгерские говоры Закарпатья. *Acta Hungarica* I: 20–21.
- Horváth Katalin 1997. A nyelvi kontaktusok tükröződése a nyelvjárási szókincsben. *Acta Hungarica* VI: 18–19.
- Horváth Katalin 1998. Újabb keletű szláv átvételeink. *Kárpáti Igaz Szó* 1998. február 14., 13.
- Horváth Katalin – Lizanec Péter 1993. A kárpátaljai magyar nyelvjárások főbb sajátosságairól. In: *Az Ungvári Hungarológiai Intézet tudományos gyűjteménye*, 57–74. Ungvár–Budapest: Intermix Kiadó.
- Horváth Sándor – Lajos Mihály 1996. Nyelvében és feliratában is él... *Kárpáti Igaz Szó* 1996. október 24., 4.
- Hymes, Dell H. 1975. A beszélés néprajza. In: Pap Mária és Szépe György szerk., *Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai írások*, 91–146. Budapest: Gondolat.
- Ifjúság 2000. *Gyorsjelentés*. Budapest: Nemzeti Ifjúságkutató Intézet, 2001.
- Imre Éva 1987. *Tanterv az USZSZK magyar tanítási nyelvű iskolái számára. Magyar nyelv 4–8. osztály*. Kijev–Uzsgorod: Ragyanszka Skola Kiadó.
- Imre Samu 1971. *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Jarovinskij Alekszandr 1994. Gyermekkorú kétnyelvűség: hátrány vagy előny? *Regio* 5: 66–76.
- A. Jászó Anna szerk. 1997. *A magyar nyelv könyve*. Budapest: Trezor Kiadó.
- Jernudd, Björn 1994. Personal names and human rights. In: Tove Skutnabb-Kangas – Rober Phillipson eds., *Linguistic human rights: Overcoming linguistic discrimination*, 121–132. Berlin–NewYork: Mouton de Gruyter.
- Kálmán Béla 1966. *Nyelvjárásaink*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Kálmán Béla 1989. *A nevek világa*. Debrecen: Csokonai Kiadó.
- Kálmán László szerk. 2001. *Magyar leíró nyelvtan. Mondattan I*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Kantorovics, V. (Канторович В.) 1966. *Ты и Вы*. Москва: Политиздат.

- Karmacs Zoltán 2001a. A tiszai lakosság interetnikus kapcsolatai és lokális identitástudata egy állomásozó terepmunka nyomán. *Regio* 2001/3: 141–162.
- Karmacs Zoltán 2001b. Tiszai lakosságának nyelvválasztási szokásai és identitástudata. In: *II. Élnyelvi Konferencia*, 141–154. Újvidék: Újvidéki Egyetem.
- Dr. Károlyi Margit – Dr. Szabó Géza 1999. Adalékok a beregszászi főiskolások identitástudatához. In: Dr. Boros László szerk., *Kárpátalja. A Nyírségi Földrajzi Napok előadásai*, 239–246. Nyíregyháza: BGYTF Földrajz Tanszék.
- Kárpátalja településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) adatai (1880–1941)*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, 1996.
- Kassai Ilona 1998. *Fonetika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kenesei István 1996. Képző vagy nem képző? In: Terts István szerk., *Nyelv, nyelvész, társadalom: Emlékkönyv Szépe György 65. születésnapjára barátaitól, kollégáitól, tanítványaitól*, 92–95. Pécs: JPTE PSZM Projekt Programiroda.
- Kenesei István 1998. A toldalékmorfémák meghatározásáról. *Magyar Nyelvőr* 122: 67–80.
- Keretegyezmény 1997. *Рамкова Конвенція про захист національних меншин та пояснювальна доповідь*. (Текст українською мовою). (Framework Convention for the protection for national minorities and explanatory report.)
- Keszler Borbála 1997. Képző-e a -hat, -het? *Magyar Nyelvőr* 121: 86–90.
- Kiefer Ferenc 1998. Alaktan. In: É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter: *Új magyar nyelvtan*, 187–289. Budapest: Osiris Kiadó.
- Kiss Jenő 1993. A magyar nyelv. In: Kósa László szerk., *A magyarságtudomány kézikönyve*, 77–161. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kiss Jenő 1994. *Magyar anyanyelvűek – magyar nyelvhasználat*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kiss Jenő 1995. *Társadalom és nyelvhasználat*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kiss Jenő szerk. 2001. *Magyar dialektológia*. Budapest: Osiris.
- Kiss Lajos 1976. *Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban*. Nyelvőr. 92. sz. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kloss, Heinz 1967. Types of Multilingual Communities: A discussion of ten variables. In: Stanley Lieberman ed., *Explorations in Sociolinguistics*, 7–17. Bloomington: Indiana University.

- Kniezsa István 1955. *A magyar nyelv szláv jövevényszavai I.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kobály József 1994. A mai Kárpátalja területének népei a középkorban. 2. rész. *Pánsíp* II/1: 25–28.
- Kobály József 1997. A kárpátaljai ruszinok nyelve. *Kárpátaljai Szemle* V/7: 22–23.
- Kocsis Károly – Kocsis-Hodosi Eszter 1998. *Ethnic geography of the Hungarian minorities in the Carpathian Basin*. Budapest: Geographical Research Institute – Research Centre for Earth Science – Minority Studies Programme Hungarian Academy of Sciences.
- Kontra Miklós 1981. A nyelvek közötti kölcsönzés néhány kérdéséről, különös tekintettel „elangolosodó” orvosi nyelvünkre. *NyudÉrt.* 109. sz. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kontra Miklós 1990. *Fejezetek a South Bend-i magyar nyelvhasználatból*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete.
- Kontra Miklós 1992. Fonológiai általánosítás és szociolingvisztikai realitás. In: Kontra Miklós szerk., *Társadalmi és területi változatok a magyar nyelvben*, 87–95. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete.
- Kontra Miklós 1997a. Hol beszélnek a legszebben és a legsúlyosabban magyarul? *Magyar Nyelv* XCIII/2: 224–232.
- Kontra Miklós 1997b. Magyar vonatkozású széljegyzetek A Nyelvi Jogok Egyetemes Nyilatkozatához. *Iskolakultúra* 97/11: 122–127.
- Kontra Miklós 1998. Gondolatok a (-bVn) és a (-bV) nyelvi változókról. In: Sándor Klára szerk., *Nyelvi változó – nyelvi változás*, 9–22. Szeged: JGYF Kiadó.
- Kontra Miklós 1999. *Közérdekű nyelvészet*. Budapest: Osiris.
- Kontra Miklós szerk., megjelenőben. *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*. Budapest: kézirat.
- Kontra Miklós – Gósy Mária 1992. A sztenderd megközelítése: a kétnyelvű beszéd variabilitásának egyik formája. In: Kemény Gábor szerk., *Normatíva – nyelvi norma*, 245–257. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet.
- Kontra Miklós – Saly Noémi szerk., 1998. *Nyelvmentés vagy nyelvárulás? Vita a határon túli magyar nyelvhasználatról*. Budapest: Osiris.
- Kossa János 1978. *A mi nyelvünk*. Újvidék: Forum Könyvkiadó.
- Kótyuk István (Котюк, С. И.) 1973. *Украинизмы в венгерском говоре низовой реки Уж Закарпатской области Украинской ССР*. Kandidátusi értekezés. Uzsgorod: Uzsgorodi Állami Egyetem.

- Kótyuk István 1991. A kétnyelvűség és a kárpátaljai magyar köznyelv. In: Györi-Nagy Sándor – Kelemen Janka szerk., *Kétnyelvűség a Kárpát-medencében I.*, 66–69. Budapest: Széchenyi Társaság–Pszicholingva Nyelviskola.
- Kótyuk István 1995. *Anyanyelvünk peremén*. Ungvár–Budapest: Inter-mix Kiadó.
- Kozma Endre 1993. Kafedra Uhorskoji Filolohiji, Uzshorod. Egy túlélő magyar tanszék emlékére. *Pro Minoritate* 1993/6: 28–36.
- Kozma Endre 1995. Áldozat a fennmaradásért (Magyar iskolák Kárpátalján). *Magyar Szemle* IV/2: 200–211.
- Labov, William 1982. Objectivity and commitment in linguistic science: The case of the Black English trial in Ann Arbor. *Language in Society* 11: 165–201.
- P. Lakatos Ilona szerk., 2002. *Mutatványok a hármasszár menti nyelvhasználat kutatásából*. Nyíregyháza: Bessenyei György Könyvkiadó.
- P. Lakatos Ilona – Tukácsné Károlyi Margit 1997. Gondolatok egy most induló kutatássorozathoz. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle* 1997/4: 487–493.
- Lambert, W. – Hodgson, E. – Gardner, R. – Fillenbaum, S. 1960. Evaluational reactions to spoken languages. *Journal of Abnormal and Social Psychology* 1960/60: 44–51.
- Lanstyák István 1991a. A szlovák nyelv árnyékában (A magyar nyelv helyzete Csehszlovákiában 1918–1991). In: Kontra Miklós szerk., *Tanulmányok a határainkon túli kétnyelvűségről*, 11–72. Budapest: Magyarságkutató Intézet.
- Lanstyák István 1991b. Töprengések a szlovákiai magyarok kétnyelvűségéről. In: Györi-Nagy Sándor – Kelemen Janka szerk., *Kétnyelvűség a Kárpát-medencében I.*, 20–29. Budapest: Széchenyi Társaság – Pszicholingva Nyelviskola.
- Lanstyák István 1993. *A szlovákiai magyar nyelvátalakítások nyelvkörnyezeti és kontaktusnyelvészeti kérdései*. Kandidátusi értekezés. Pozsony: kézirat.
- Lanstyák István 1994. Kétnyelvűség és nemzeti nyelv. *Irodalmi Szemle* XXXVII/2: 63–75.
- Lanstyák István 1995a. A magyar nyelv központjai. *Magyar Tudomány* 1995/10: 1170–1185.
- Lanstyák István 1995b. A szlovákiai magyar argó néhány kérdéséről. In: Kassai Ilona szerk., *Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat*, 189–201. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet.

- Lanstyák István 1996. A magyar nyelv állami változatainak kodifikálásáról. *Magyar Nyelvőr* 120: 125–151.
- Lanstyák István 1998. *A magyar nyelv szlovákiai változatainak sajátosságai*. Dunaszerdahely: Lilium Aurum.
- Lanstyák István 2000. *A magyar nyelv Szlovákiában*. Budapest–Pozsony: Osiris Kiadó–Kalligramm Könyvkiadó–MTA Kisebbségkutató Műhely.
- Lanstyák István – Szabó Mihály Gizella 1996. Contact varieties of Hungarian in Slovakia: a contribution to their description. *International Journal of the Sociology of Language* 120: 111–130.
- Lanstyák István – Szabó Mihály Gizella 1997. *Magyar nyelvhasználat – iskola – kétnyelvűség*. Pozsony: Kalligram Könyvkiadó.
- Lanstyák István – Szabó Mihály Gizella 1998. Nyelvváltozó-típusok a magyar nyelv szlovákiai változataiban. In: Sándor Klára szerk., *Nyelvi változó – nyelvi változás*, 99–112. Szeged: JGYTF Kiadó.
- Le Vine, R. A. – Campbell, D. T. 1972. *Ethnocentrism*. New York: Wiley.
- Lesznay Márta 1996. Kétnyelvűség és kéttannyelvű oktatás. *Magyar Pedagógia* 1996/3: 217–230.
- Lenec, K. V. (Ленеч К. В.) 2000. Суржик. In: *Енциклопедія Українська мова*, 616. Київ: Видавництво „Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана.
- Lizanec, P. M. (Лизанец П. М.) 2000. Українсько-угорські мовні контакти. In: *Енциклопедія Українська мова*, 688. Київ: Видавництво „Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана.
- Lizanec, Petro 1970. *Magyar–ukrán nyelvi kapcsolatok (A kárpátontúli ukrán nyelvjárások anyagai alapján)*. Uzshorod: Uzshorodi Állami Egyetem.
- Lizanec, Petro 1976. *Бенгерские заимствования в украинских говорах Закарпатья: Бенгерско-украинские межъязыковые связи*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Lizanec, Petro 1992. *A kárpátaljai magyar nyelvjárások atlasza I. kötet*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Lizanec, Petro 1993a. Ukrán valamint orosz elemek a kárpátaljai magyar nyelvjárásokban. *Hungarológia* 3: 169–179. Budapest: Nemzetközi Hungarológiai Központ.
- Lizanec, Petro 1993b. Ukrán valamint orosz elemek a kárpátaljai magyar nyelvjárásokban. In: *Az Ungvári Hungarológiai Intézet tudományos gyűjteménye*, 50–56. Ungvár–Budapest: Intermix Kiadó.

- Lizanec, Petro 1996. *A kárpátaljai magyar nyelvjárások atlasza II. kötet*. Ungvár: Patent Nyomdaipari Vállalat.
- Lizanec Petro – Horváth Katalin 1981. A kárpátontúli magyar nyelvjárások főbb sajátosságairól. *Magyar Nyelvjárások XXIV*: 3–18.
- Lőrincze Lajos 1963. Néhány adat és megjegyzés a nők megnevezéséről való vitához. *Magyar Nyelvőr* 87: 169–173.
- Mackey, William 1970. The description of bilingualism. In: J. Fishman ed., *Readings in the Sociology of Language*, 554–588. The Hague: Mouton.
- Mackey, William 1987. Bilingualism and Multilingualism. In: Ammon, U. – Dittmar, N. – K. J. Mattheier eds., *Sociolinguistics. An International Handbook of the Science of Language and Society*. Vol. 1: 699–713. Berlin: Walter de Gruyter.
- Maco, N. O. – Luc, O. M. (Мацо, Н. О. – Луць, О. М.) 1997. Національний склад населення Закарпатської області (згідно перепису 1989 р.) In: *Матеріали науково-практичної конференції „Державне регулювання міжетнічних відносин в Закарпатті”*, 214–234. Ужгород: УжДУ.
- Magocsi, Paul Robert 1993. Scholarly seminar on the codification of the Rusyn language. *International Journal of the Sociology of Language* 104: 119–125.
- Magocsi, Paul Robert 1996. *A ruszinok*. Budapest: Magyarországi Ruszinok Szervezete.
- Márku Anita 2001. *A kárpátaljai magyar középiskolások ukrán és magyar nyelvvel szembeni társadalmi és nyelvi attitűdjei, sztereotípiái*. Évfolyammunka. Beregszász: Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola.
- Markus, V. 1993. Hungarian loan words. In: Danylo Husar Struk ed., *Encyclopedia of Ukraine*. Vol. II., G–K: 274. University of Toronto Press Incorporated.
- Melich János 1910. *Nyelvünk szláv jövevényszavai*. Budapest, 1910.
- Milroy, James 1998. Children can't speak or write properly anymore. In: L. Bauer – P. Trudgill eds., *Language Myths*, 58–65. London: Penguin.
- MMNyR. I–II. Tompa József szerk., *A mai magyar nyelv rendszere I.* (1969), II. (1970). Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Molnár Csikós László 1998. A középfok melletti -nál, -nél ragot helyettesítő -tól, -től rag régen és ma. In: Sándor Klára szerk., *Nyelvi változó – nyelvi változás*, 229–234. Szeged: JGYF Kiadó.

- Molnár József – Molnár D. István 2002. *A kárpátaljai magyarság népességföldrajzi viszonyai*. Megtalálható a Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola honlapján (hhrf.org/kmtf/docu/tanulmany/molnar-molnar/npessegfoldrajz/npessegfoldrajz.htm).
- Mozaik* 2001. *Magyar fiatalok a Kárpát-medencében. Gyorsjelentés*. Budapest: Nemzeti Ifjúságkutató Intézet.
- Navracsics Judit 1999. *A kétnyelvű gyermek*. Budapest: Corvina.
- NyKk. I–II. Grétsy László és Kovalovszky Miklós szerk., *Nyelvművelő kézikönyv* I. (1983), II. (1985). Budapest: Akadémiai Kiadó.
- NymKsz. Grétsy László és Kemény Gábor szerk., *Nyelvművelő kézikönyvtár*. Budapest: Auktor Könyvkiadó, 1996.
- Orosz Ildikó 1998. Anyanyelvről, oktatásról egy koncepciótervezet kapcsán. *Közoktatás* VI/2: 3–5.
- Orosz Ildikó – Csernicskó István 1999. *The Hungarians in Transcarpathia*. Budapest: Tinta Publishers.
- Phillipson, Robert – Skutnabb-Kangas, Tove 1997. Nyelvi jogok és jogsértések. *Valóság* 97/1: 12–30.
- Pléh Csaba 1990. A stigmatizáció és a hiperkorrekció dinamikájáról. In: Balogh Lajos – Kontra Miklós szerk., *Élőnyelvi tanulmányok*, 55–75. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete.
- Pradid, Ju. F. (Прайд Ю. Ф.) 2000. Транслітерація. In: *Енциклопедія Українська мова*, 638. Київ: Видавництво „Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана.
- Pusztai Ferenc 1994. Lefő lexikográfiánk változó és változatlan feladatai. *Magyar Nyelv* XC: 413–421.
- Rácz Endre szerk. 1968. *A mai magyar nyelv*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Rot Sándor 1967. Magyar–ukrán és ukrán–magyar kétnyelvűség Kárpát-Ukrajnában. *Magyar Nyelvőr* 91: 185–191.
- Rot Sándor 1968. *A magyar nyelv fejlődése. A magyar–keleti szlávnyelvi kapcsolatok*. Kijev–Uzsgorod: Ragyanszka Skola.
- Rozanova, V. V. szerk. (Розанова, В. В. ред.) 1990. *Краткий толковый словарь русского языка*. Москва: Русский язык.
- Sándor Klára 2001a. Nyelvművelés és ideológia. In: Sándor Klára szerk., *Nyelv, nyelvi jogok, oktatás*. 153–216. Szeged: JGYF Kiadó.
- Sándor Klára 2001b. Szociolingvisztikai alapismeretek. In: Sándor Klára szerk., *Nyelv, nyelvi jogok, oktatás*. 7–48. Szeged: JGYF Kiadó.
- Sándor Klára 2001c. Az élőnyelvi vizsgálatok és az iskola: a kisebbségi kétnyelvűség. In: Sándor Klára szerk., *Nyelv, nyelvi jogok, oktatás*. 83–110. Szeged: JGYF Kiadó.

- Sándor Klára – Langman, Juliet – Pléh Csaba 1998. Egy magyarországi „ügynökvizsgálat” tanulságai. *Valóság* 98/8: 29–40.
- Saussure, Ferdinand de 1967. *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Budapest: Gondolat.
- Saussure, Ferdinand de 1997. *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Budapest: Corvina.
- Sebestyén Árpád: *A kárpátaljai magyarság nyelvhasználatának kérdései napjainkban: a magyar nyelv helyzete és fejlődésének főbb kérdései a területen*. Kézirat év és hely nélkül. (Megtalálható Budapesten a Teleki László Alapítvány archívumában.)
- Skutnabb-Kangas, Tove 1997. *Nyelv, oktatás és a kisebbségek*. Budapest: Teleki László Alapítvány.
- Smith, Eliot R. – Mackie, Diane M. 2001. *Szociálpszichológia*. Budapest: Osiris Kiadó.
- J. Soltész Katalin 1963. Hogy nevezzük a nőket? *Magyar Nyelvőr* 87: 291–292.
- Svejcer, Alekszandr D. 1975. A szociolingvisztika néhány időszerű kérdése. In: Pap Mária – Szépe György szerk., *Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai írások*, 65–88. Budapest: Gondolat.
- Szabó Géza 1979. *A magyar nyelvjárások*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Szabó István 1937/1994. *Ugocsa megye*. Budapest–Beregszász: Hatodik Síp – Új Mandátum Könyvkiadó (2., átdolgozott kiadás).
- Szathmári István 1988. Nyelvi változások – nyelvi norma. In: Kiss Jenő és Szűcs László szerk., *A magyar nyelv rétegződése*, 38–49. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Szépe György 2001. *Nyelvpolitika: múlt és jövő*. Pécs: Iskolakultúra.
- Szilágyi N. Sándor 2001. A többség nyelvi jogai. In: Andor József – Szűcs Tibor – Terts István szerk. *Szűcs eszmék nem alszanak... II.*, 1209–1218. Pécs: Lingua Franca Csoport.
- Szilágyi N. Sándor 2002. *A magyar nyelv a Magyarországgal szomszédos országokban*. Előadásként elhangzott 2002. május 2-án Budapesten, a Magyar Tudományos Akadémián.
- Szociológiai kutatás a kárpátaljai magyarság értékrendjéről és a kisebbségi lét alapproblémáiról (Dokumentáció)*. Beregszász–Budapest: Spektrum Társadalomkutató Műhely – Balázs Ferenc Intézet, 1995, I–II. kötet.
- Tanterv 1981. *Tanterv az USZSZK magyar tanítási nyelvű iskolái számára. Magyar nyelv 4–8. osztály*. Kijev–Uzsgorod: Ragyanszka Skola Kiadó.

- Terestyéni Tamás 1987. *Az anyanyelvi kommunikációs kultúra néhány jellegzetessége Magyarországon*. Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1996. A Nyelvművelő kézikönyv rétegződésmodellje. In: Csernicskó István és Váradi Tamás szerk., *Kisebbségi magyar iskolai nyelvhasználat*, 85–90. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Trudgill, Peter 1992. *Introducing language and society*. London: Penguin English.
- Trudgill, Peter 1997. *Bevezetés a nyelv és társadalom tanulmányozásába*. Szeged: JGYTF Kiadó.
- Tur, Jevgenyij (Tur, Евгений) 1996. Карта национальностей Украины или национальная карта. *Регион* 16 января 1996 г., 17.
- Udvari István 1994. Ruszinok. In: Ács Zoltán szerk., *Együtt élő népek a Kárpát-medencében*, 177–199. Budapest: Auktor Könyvkiadó.
- Új magyar utónévkönyv. Budapest: BM Kiadó, 1997.
- Ukrajna Alkotmánya. Ungvár: Kárpáti Kiadó, 1997.
- Vančóné Kremmer Ildikó 1998. Észrevételek a gyermekkori kódválasztás és kódváltás változásairól. In: Lanstyák István és Simon Szabolcs szerk., *Tanulmányok a magyar-szlovák kétnyelvűségről*, 116–134. Pozsony: Kalligram Könyvkiadó.
- G. Varga Györgyi 1990. Presztízsvaltozat, stigmatizált változat. In: Balogh Lajos – Kontra Miklós szerk., *Élőnyelvi tanulmányok*, 178–181. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet.
- Váradi Tamás – Kontra Miklós 1994. A stigmatizált magyar kijelentő mód társadalmi disztribúciójáról. In: Kemény Gábor szerk., *A magyar nyelvi norma érvényesülése napjaink nyelvhasználatában*, 115–124. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet.
- Váradi Tamás – Kontra Miklós 1995. Degrees of stigmatization: t-final verbs in Hungarian. In: Vierech, Wolfgang ed., *Proceedings of the International Congress of Dialectologists*. Bamberg, 29.7.–4.8. 1990, Vol. 4. Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik. Beiheft 77. Stuttgart, 132–142.
- Vörös Ottó 1996. A szlovéniai kétnyelvű oktatás és tankönyvei. In: Csernicskó István és Váradi Tamás szerk., *Kisebbségi magyar iskolai nyelvhasználat*, 79–84. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Wardhaugh, Ronald 1995. *Szociolingvisztika*. Budapest: Osiris – Századvég.

- Zahuczky Mónika 1997. Az asszonynévformák változásai városon és vidéken a 70-es és 90-es években. In: B. Gergely Piroska – Hajdú Mihály szerk., *Az V. Magyar Névtudományi Konferencia Előadásai (Miskolc, 1995. augusztus 28–30.)* (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 209. szám.) I. kötet, 113–122. Budapest–Miskolc: Magyar Nyelvtudományi Társaság – Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Intézete.
- Бюллетень Статистики 1990/10: 76–79. Москва.
- Всесоюзная перепись населения – всенародное дело. Москва, 1969.
- Етнічні меншини в Україні. Київ: Інститут соціології НАН України – Міністерство України у справах національностей та міграції.
- Переписный лист. Всесоюзная перепись населения 1989 г. Государственный комитет СССР по статистике.
- Статистичний збірник. Населення Закарпатської області за даними всесоюзного перепису населення 1989 року. Ужгород, 1990.

Tárgymutató

abstand-nyelv 254–255
 agglutináló nyelvek 140, 147
 alanyi ragozás 180–181
 alkalmazkodás 224–225
 államnyelv 29, 30, 134, 227
 amerikai magyarok 147, 163
 analitikus nyelvek 140, 147
 analitikus szerkezetek 140–142
 anyanyelvi nevelés 201
 anyanyelvi nevelés hatékonysága 201
 apai név 153, 158–163
 asszimiláció 226, 229, 230
 asszonynevek 154–158
 áttelepülés 247
 ausbau-nyelv 255
 autonómia 255
 autosztereotípiák 236–240
 beépült nyelv 254–255
 betűszó 126, 127
 családi helyhatározórag 183–184
 csoport-hovatartozás 202–203, 209
 differenciált stigmatizáció 174, 178, 180
 dzsenderlektus 211
 -e kérdőszó szórendi helye 181–182, 185, 190
 egyeztetés *lásd* számbeli egyeztetés
 egynormájúság 202
 egy nyelvűség 29, 226
 életkori változás *lásd* korlétra
 elméleti nyelvészet 20, 141
 éntudat 202
 értelmezett minta 24
 értelmi hangsúly 147
 északkeleti magyar nyelvjárástípus 183, 184

etimológia 126
 feladattípus 139, 146, 149, 171
 feladattípus hatása 146, 171, 174–176
 félstandard beszélők 176–178
 feltételes mód jele 180–181
 feminizálás 144–145, 151–152
 foglalkozásnév 139, 144–145
 fonémakölcsönzés 138
 fonotaktika 138
 főnevek egyes és többes száma 142–143
 főnevek kölcsönzése 128, 130
 független változó *lásd* szociológiai változó
 glottizmus 31
 grammatikai nem 144
 gyakorisági eltérések 138–153, 215
 hakka nyelvjárás 254
 hangalakkölcsönzés 134–135, 185
 hangrendi harmónia 181
 hangtani kölcsönzés 138
 hasonlítás 184, 187
 hasonlító határozó ragja 184, 190
 -hat/-het 141, 142
 heterosztereotípiák 236–240
 hiperkorrekció 180, 182
 hiperkorrekt -bVn 182, 187, 190
 hiperkorrekt kijelentő mód 180, 190
 hipotézis 139, 147, 163, 171, 172, 174, 176, 235, 237
 homonímia 181
 honosító képző 130
 idegen nyelv 31
 idegen szó 131–132

identitásjelzés 121, 122, 203, 204, 221, 256
 identitástudat 230–233
 igék kölcsönzése 128, 130
 illabiális α 138
 illeszkedés 181, 185, 205
 indoeurópai nyelvek 140
 inessivusi -bV 182, 187, 188, 190
 inessivusi -bVn 182
 inflexió affixum 141
 interferencia 23, 163
 jelentéskölcsönzés 145–146, 185
 jövevényszó 126, 131, 132, 136
 kantoni nyelvjárás 254
 Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola 26, 27, 179, 246–247
 keleti szláv nyelvek 140, 143, 144, 155, 158, 161
 kell állítmány jövő ideje 182–183, 190
 két nyelvűség 19–22, 28–54, 120, 121, 138, 169, 226
 két nyelvűség és oktatás 21, 49–54
 két nyelvűség fogalma 28–31
 két nyelvűség kialakulása 19, 43–54
 két nyelvűség típusai 21, 31–42
 kicsinyítő képzők gyakorisága 148–149
 kínai nyelvjárások 254
 kisebbségi két nyelvűség 35
 kisebbségi nyelv 121, 134, 227
 kodifikáció 160, 196, 255, 258
 kódválasztás 55, 84–86, 203, 223
 kódváltás 120–125, 138
 kódváltás típusai 122–125
 kommunikatív kompetencia 55, 163, 202
 kommunikatív kudarc 163
 kompetencia 20
 korlétra 211–212

kölcsönös érthetőség 253, 254, 258
 kölcsönözavak fogalomkörönkénti csoportosítása 127, 128
 kölcsönözavak típusai 130–137
 kölcsönzés 23, 125–138, 157, 185–186, 222, 223
 közvetlen kölcsönzés 133–134, 185
 különálló nyelv 254–255
 különfejlődés 17, 251
 -l honosító igeképző 130
 lágy l' 138
 langue 19
 látszólagos idő-vizsgálat 162
 leíró nyelvészet 146
 lexikológia 130, 133
 Limes Társadalomkutató Intézet 26, 27, 179, 213, 243
 lingvizizmus 207
 lingvizmus 31
 magánhangzók időtartama 138
 Magyar Nemzeti Szociolingvisztikai Vizsgálat 170–175, 209, 215
 magyar nyelv egysége 251
 magyar nyelv hasznosíthatósága 242–247, 250
 magyar nyelv presztízse 247–250
 másodnyelv 31
 mássalhangzók időtartama 138
 megfélemlített anyanyelvhasználat 222
 megszólítás 163, 164–169
 megszólítási normák 168
 melléknevek kölcsönzése 128
 melléknévi állapothatározó 143
 mintavétel 24–26, 209–210
 mozaikszó 126, 127
 nákozás 180–181, 185, 190, 195–200, 205–206
 -nál/-nél határozórag -hoz/-hez/-höz helyett 183–184, 187

-né képző 154–157
nem-standard beszélők 171, 176–178
nem-standard magyar 170, 180, 185, 187, 190, 192, 201
nemzetiségi önkép 235–241
nemzettudat 230–233, 250
névmási tárgy 146–148
normatív kontroll 174
normatív nyelvtan 15
-nő utótag 144–145
nyelv és nyelvjárás elkülönítése 252–255
nyelv fogalma 251–255
nyelv funkciója 203
nyelv társadalmi rétegződése 22, 125, 207–220
nyelvcsere 23, 226–250
nyelvelsajátítás 43–54, 233–234
nyelvhalál 229
nyelvhelyességi norma 201
nyelvi alapú diszkrimináció 15, 202, 204–207
nyelvi attitűd 25, 221–225, 229, 230, 233–250
nyelvi egység 251, 256
nyelvi emberi jogok 21, 153, 256
nyelvi helyzet 24
nyelvi kompetencia 202
nyelvi norma 212–213
nyelvi sztereotípiák 25, 221, 229, 230, 233–250
nyelvi tervezés 219
nyelvi univerzálé 127, 128
nyelvi változás 211, 221, 258
nyelvi változó 139, 180, 187, 208–209, 215
nyelvjárás 57–61, 126
nyelvjárási norma 183
nyelvkörnyezettan 229
nyelvmegértés 23, 221, 226–250

nyelvpolitika 22
nyelvtudás foka 32, 35–40
nyelvválasztás 23, 84–86, 120, 121, 203
nyelvváltás *lásd* kódváltás
operál/műt ige vonzata 184–185, 187, 190
összetett szó 141, 142
parole 19
performancia 20
pragmatikai kontaktushatások 163–169
pszicholingvisztika 22
redundáns névmási tárgy 146–148
reprezentatív minta 26, 209–210
rétegzett minta 209–210
segédige 141
standard beszélők 171, 176–178
standard elsajátítása 201
standard magyar 170, 182, 185
standard megközelítése 225
standard norma 181, 190, 196, 197
standard társadalmi presztízse 206–207
standardizáció 255
státustörvény 231–232
stigmatizáció 17, 139, 146, 156, 158, 170, 181, 192, 197, 202
stigmatizált kijelentő mód *lásd* -t végű igék kijelentő módja
strukturáliszmus 20
süksükölés *lásd* -t végű igék kijelentő módja
számbeli egyeztetés 143–144, 152–153
származékszó 141, 142
személyes névmás 147
személynév-használat 153–163
szerepeket összemérő technika 234–235
szerkezetvegyülés 150–151

széttagoló tendencia 140–142
szintetikus nyelvek 140
szociolingvisztika *lásd* társas nyelvészet
szociológiai változó 25, 125, 139, 158, 162, 170, 192, 209–220, 236
szókészlet eredet szerinti csoportosítása 130, 133
szokott + főnévi igenév 163
szókölcsönzés 125, 126, 127–137, 145–146, 190
szolidaritás 121, 165, 166, 167
szuksükölés *lásd* -t végű igék kijelentő módja
-t végű igék kijelentő módja 170–179, 180, 185, 187, 190, 195–200, 203, 205–206, 212
tájszavak 132–133, 222
tárgy 146, 147
tárgyas ragozás 147, 170

tárgyatlan ige 148
társadalmi dialektusok 207–220
társas nyelvészet 17, 22–26, 20, 203, 251
társas nyelvészet módszertana 24–26
tegezés/magázás 163
többközpontúság 257–258
többségi nyelv 121
teljes minta 25, 209–210
tradicionális magyar nyelvjárások 57–61, 170, 180, 207
tükörszavak 136, 222
ukrajna nyelvtörvénye 134, 153
ügynökmódszer *lásd* szerepeket összemérő technika
valóságosidő-vizsgálat 163
valószínű, hogy 150
valószínűleg, hogy 150
verbális repertoár 223, 224
-z honosító ikeképző 130

Наше мовлення

Характерні особливості і умови існування закарпатських варіантів угорської мови

На території Закарпаття проживає близько 160 тисяч угорців, що становить 97% угорського населення України. Ці люди до певної міри усі двомовні. Тим не менш вони дуже мало знають про двомовність, про вплив мовних контактів на їх власне мовне спілкування. Книга *„Наше мовлення. Характерні особливості і умови існування закарпатських варіантів угорської мови“* торкається саме цих питань. Автори дають характеристику специфічної мовної ситуації Закарпатської області України.

З першого розділу ми дізнаємося, що книга написана на основі соціолінгвістичного напрямку та методології. У другому розділі розглядаються поняття двомовності і її типи. Наступний розділ присвячений виникненню білінгвізму у даному регіоні (у Закарпатській області України). У четвертому розділі аналізуються регіональні різновиди (варіанти) угорської мови на Закарпатті.

Питання використання угорської, російської або української мов у певних ситуаціях розглядає п'ятий розділ книги. Шостий розділ дає уявлення про українське законодавство щодо вживання мов національних меншин. Тут же аналізується реалізація положень законодавства на практиці, зокрема можливість вживання угорської мови в установах, закладах торгівлі міста Берегова.

У сьомому розділі розглядаються зв'язки угорської мови з українською і російською на Закарпатті (наприклад зміна кодів, мовні запозичення), характеризуються особливості угорсько-українських або угорсько-російських міжмовних контактів. Восьмий розділ присвячений показу результатів соціолінгвістичних досліджень, які аналізують вживання угорської мови на Закарпатті. Два останні розділи розглядають відповідно бачення закарпатськими угорцями своєї мови та можливості зміни мови або її збереження.

Угорці проживають у восьми країнах Карпатського басейну (Угорщина, Словаччина, Україна, Румунія, Югославія, Хорватія, Словенія, Австрія). Мова угорців, які проживають у різних країнах, в

більшій чи меншій мірі різняться одна від одної. Останній розділ досліджує питання: чи ці відмінності далі зростатимуть або збережеться єдність угорської мови. Ставиться також проблема поліцентричності угорської мови.

У посібнику *„Наше мовлення. Характерні особливості і умови існування закарпатських варіантів угорської мови“* розглядаються загальні питання двомовності, питання виникнення та її типи, а також суто місцеві, територіальні особливості угорсько-українського або угорсько-російського білінгвізму угорського населення Закарпаття. У соціолінгвістичного аспекту аналізуються регіональні різновиди (варіанти) угорської мови на Закарпатті та вплив державної, нерідної мови на неї, причини різного ступеня інтенсивності цього впливу.

Розглянуті основні мовні ситуації, які дозволяють користування будь-якою з двох (чи з трьох) мов: угорською, українською чи російською, і які заставляють мовців вибирати якусь одну мову, що нею користуються. Далі досліджені шляхи впливу української та російської мов на місцеву угорську мову, стан культури угорської мови та перспективи її розвитку.

Посібником можуть користуватися викладачі-словесники, студенти філологічних факультетів вищих навчальних закладів, вчителі шкіл з угорською мовою навчання. Він стане в пригоді всім тим, хто цікавиться проблемами двомовності та питаннями соціолінгвістичного дослідження й аналізу мовних явищ, міжмовних контактів.

Mellékletek

1. Egy osztálykönyv egy lapja

№	№	Присвоение № и на буквенный знак	Стан	Род, место и число рождения	Наименование	Характер вопрос
1		Balogh György	1916	1916	1916	
2		Gábor	1916	1916	1916	
3		Balla Attila	1916	1916	1916	
4		Demjén Miklós	1917	1917	1917	
5		Miklós	1917	1917	1917	
6		Kurtinac Miklós	1917	1917	1917	
7		Gábor	1917	1917	1917	
8		Kedibőcs Viktor	1917	1917	1917	
9		Tibor	1917	1917	1917	
10		Kovács Zoltán	1916	1916	1916	
11		Zoltán	1916	1916	1916	
12		Maxton István	1917	1917	1917	
13		István	1917	1917	1917	
14		Miskolci Zoltán	1917	1917	1917	
15		Mihály	1917	1917	1917	
16		Tóth Mária	1917	1917	1917	
17		Éleki	1917	1917	1917	
18		Oniposevskaja Helga	1915	1915	1915	
19		György	1917	1917	1917	
20		Paul László	1917	1917	1917	
21		Sándor	1917	1917	1917	
22		Péter György	1917	1917	1917	
23		Szabó Péter	1917	1917	1917	
24		Miklós	1917	1917	1917	

2. A KMKSZ választási szórólapja 1998-ból

ÍGY SZAVAZZON!

BIZILJA
Olga Vasillivna

BURISIN
Pegylr Ivanovics

VARGA
Lajos Sámuelé

HECKO
Petro Ivanovics

HORBA
Mihajlo Ivanovics

DUMNICS
Vaszi Mihajlovics

EVCSÁK
Ivan Pavlovics

KOVÁCS
Miklós Miklóse

KUZIV
Jaroszlav Mihajlovics

LADIZSEC
Olesz Volodimirovics

MALIBORSZKA
Edik Gyulde

MOCJAK
Vaszi Mihajlovics

RAZGULOV
Valerij Mihajlovics

RISKO
Ivan Mikolajovics

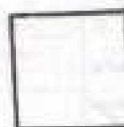
SZABÓ
Béla Tivadaré

SZAVCSUR
Pegylr Fedorovics

TÓTH
Mihály Mihályé

2. KOVÁCS
Mikola Ivánovics

Született 1942-ben. Beregszászi
lakos. Kárpátalja. A „Kovács”
farmgazdaság vezetője,
pártonkívüli. Önjelölt.

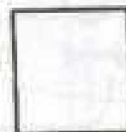
3. KOVÁCS
Miklós Miklósé

Született 1967-ben. Szürtei lakos,
Kárpátalja. Ukrajna népképviselője,
a Kárpátaljai Magyar Kulturális
Szövetség elnöke. Önjelölt.

4. KOLOMIJEC
Viktor Vaszilevics

Született 1978-ban. kijevi lakos, az
Állami Kommunális Lakásgazdálkodási
Akadémia harmadéves hallgatója,
pártonkívüli. Önjelölt.

Tisztelt
Nyikolaj Nyikolajevics!

A Bányai Terményfeldolgozó Vállalat
kollektívája szívből köszönti Önt
55. születésnapja alkalmából.

Kívánságunk, hogy Ön boldog életet, jó
egészséget, sok sikert a munkában és az életben.

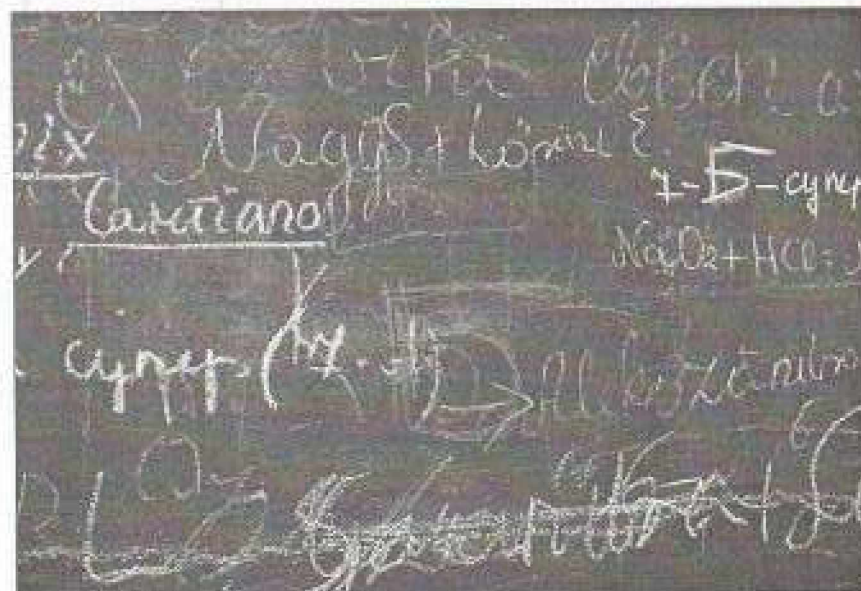
Bányai

1996. augusztus 12.

Képek

Intézménynévtábla Báttyúból

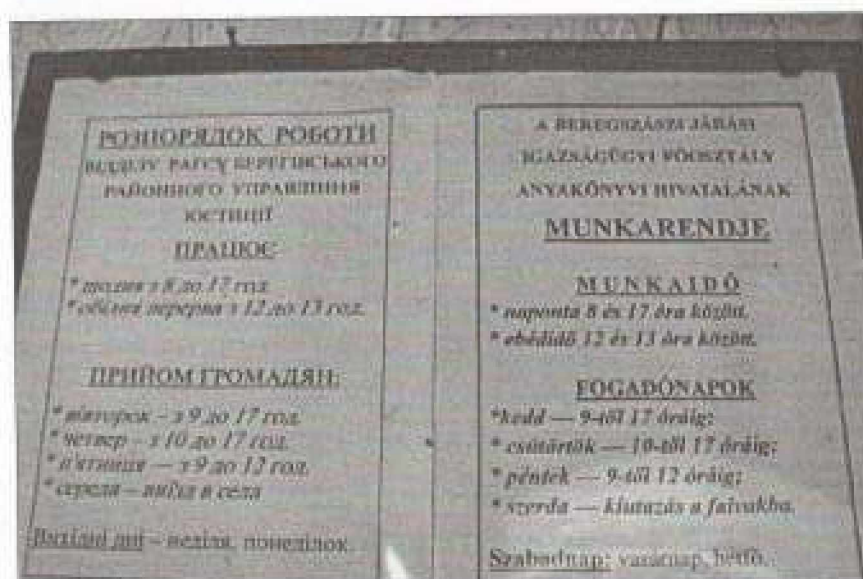
Falfirka az egyik beregszászi iskola falán magyar, ukrán és orosz nyelvű „szövegekkel”

Hirdetmény az egyik beregszászi hivatalban

Utcanevtábla Beregszászban

A Beregszászi Anyakönyv Hivatal munkarendje két nyelven

Kétnyelvű cégtábla Beregszászból

Egy beregszászi üzlet kirakatablaka

A Beregszászi Fehér Kő étterem reklámja

Kétnyelvű reklámfelirat Beregszász egyik éttermének kerthelyiségében

Ukrán és magyar nyelvű felirat a Takarékbank beregszászi fiókjának homlokzatán

Hirdetőtábla Beregszászban

A Nagyszőjősi járás első magánvállalkozójának boltja Tiszaújlakon

Helységnévtábla Beregszász határában

Kétnyelvű intézménytábla Benéből

Ajánlás az Olvasóhoz

A *mi szavunk járása* című könyvben, amit beregszászi magyar nyelvészek írtak kárpátaljai olvasóknak, nyoma sincs az előírásnak, de annál több benne a tudományosan jól megalapozott leírás. A könyv a kárpátaljai magyar nyelvről szól, vagyis a kárpátaljai magyarokról. Részletes kutatási beszámolókat olvashatunk, olyanokat, amelyekből a kárpátaljai olvasók bizonyára magukra ismernek majd, a többiek pedig megismerhetik a mai Kárpátalját s főleg annak nyelvi világát. A szerzők jól ötvözik a kétnyelvűséggel kapcsolatos nemzetközi és magyar kutatási eredmények ismertetését saját kutatásaik bemutatásával, melyek révén az olvasó szinte végiglátogatja Kárpátalja összes magyar tannyelvű középiskoláját, megismeri Beregszász városának mai nyelvi valóságát, vagy Tiszaújlak nyelvi ökológiáját. Számtalan olyan kérdésre kapunk tudományosan jól megalapozott választ, amelyekről majd mindenki véleményt formál, a tanároktól a politikusokon át az utca emberéig. Olyan kérdésekről van szó, mint például: *Hogy beszélnek a kárpátaljai magyarok magyarul? Egyáltalán: magyarul beszélnek? Ha ma még igen, meddig fognak magyarul beszélni? A magyar iskolák s a bennük tanító pedagógusok mennyiben segítik, s miben gátolják – akaratuk ellenére – a magyar nyelv kárpátaljai fennmaradását?* Az öt kárpátaljai szerző a hírközlő csatornák által is gerjesztett mítoszokat szembesíti azzal, amit céhbeli nyelvészként és társadalmilag elkötelezett értelmiségiként válaszolhat ezekre a kérdésekre. Ennél többet nem is tehetnek, a többi már az olvasókon múlik. Csaptól keletre s Záhonytól nyugatra.

Kontra Miklós